

ศึกษาวิเคราะห์อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

**An Analytical Study of Udomdhamma in
Sriburapa's (Kulahp Saiphradit) View**

พระมหาธนวุฒิ โชติธมฺโม (อุปัชฌ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๑

ศึกษาวิเคราะห์อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

พระมหาชนวุฒิ โชติธมฺโม (อุปัชฌ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**An Analytical Study of Udomdhamma in
Sriburapa's (Kulahp Saiphradit) View**

Phramaha Thanawut Chothithammo (Upachai)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์
ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา

.....
(พระศรีสิทธิมนี)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ประธานกรรมการ

(พระเมธีรัตนดิลก)

.....กรรมการ

(พระมหาไพเราะ ฐิตสีโล)

.....กรรมการ

(อาจารย์รังษี สุทนต์)

.....กรรมการ

(ดร.ศศิวรรณ กำลังสินเสริม)

.....กรรมการ

(อาจารย์กฤต ศรียะอาจ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาไพเราะ ฐิตสีโล

ประธานกรรมการ

อาจารย์รังษี สุทนต์

กรรมการ

อาจารย์กฤต ศรียะอาจ

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : ศึกษาวิเคราะห์อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

ผู้วิจัย : พระมหาธนวุฒิ โชติธมฺโม (อุปัชฌ)

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาไพเราะ จิตสีโล, ป.ธ. ๔, Ph.D.

: อาจารย์รังษิ สุทนต์, ป.ธ. ๘, พธ.ม.(พระพุทธศาสนา)

: อาจารย์กฤต ศรียะอาจ, ป.ธ. ๔, พธ.บ., พธ.ม. (ปรัชญา)

วันสำเร็จการศึกษา: ๑๘ / ๑๑ / ๒๕๕๑

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. เพื่อศึกษาแนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา ๒. เพื่อศึกษาบทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา ๓. เพื่อศึกษาอุดมธรรมทางพระพุทธศาสนาในทัศนะของศรีบูรพา

ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) มีกรอบสำคัญอยู่ในบริบทของสังคมยุคประชาธิปไตยเฟื่องฟู คนหนุ่มสาวกำลังพยายามแสวงหาคำตอบของชีวิตภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่นาน ซึ่งในด้านแนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพาเราจะพบว่า ศรีบูรพาได้รับอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาจากปัจจัยต่างๆ คือ ด้านสังคม ครอบครัว ศรีบูรพาเป็นคนที่สนใจพระพุทธศาสนาอยู่แล้วในช่วงหนึ่งของชีวิตก็ได้บวชที่วัดเทพศิรินทร์ ในด้านเศรษฐกิจ ศรีบูรพาเกิดในยุคที่เศรษฐกิจกำลังพัฒนาต้องดิ้นรนเพื่อหารายได้ทำให้เห็นสังขรณ์ของชีวิตในเรื่องของความทุกข์ ด้านการศึกษา ศรีบูรพาได้รับการศึกษาที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ดังนั้น จึงเป็นธรรมดาที่จะได้รับความรู้ทางพระพุทธศาสนาโดยตรง และผลจากการได้รับความรู้ทางพระพุทธศาสนา ศรีบูรพา ก็ได้สร้างผลงานด้านพระพุทธศาสนาในเชิงวรรณกรรมมากมาย

ในด้านบทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา ผลจากการวิจัยพบว่าศรีบูรพามีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ก็คือการได้เขียนบทความและหนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในเชิงการวิพากษ์วิจารณ์ตามแนวทางของนักหนังสือพิมพ์และนักคิคนักเขียน

ส่วนประเด็นเรื่องอุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา พบว่าศรีบูรพาได้อธิบายธรรมะชั้นสูงซึ่งละเอียดลึกซึ้งและยากต่อการเข้าใจให้สาธารณชนเข้าใจง่าย และสามารถนำหลักธรรมดังกล่าวไปปรับประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้จริงเป็นรูปธรรม อีกทั้งยังได้เสนอแนะเชิงประยุกต์หลักธรรมดังกล่าวเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมไทยด้วย

Thesis Title : An Analytical Study of Udomdhamma on
Sriburapa's (Kulahp Saiphradit) View

Researcher : Phramaha Thanawut Chothithammo (Upachai)

Degree : Master of Arts (Buddhist studies)

Thesis Supervisory Committee

: Phramaha Phairau Titaselo, Pali III., Ph.D.

: Mr.Rangsi Suthon, Pali IX., M.A.

: Mr.Kris Sriya-at , Pali IV., B.A., M.A.

Date of Graduation : 18 / 11 / 2551

ABSTRACT

The thesis of an analytical Study of Udomdhamma on Sriburapa's (Kulahp Saiphradit) View has three purposes which consist of; 1) to study of Sriburapa's (Kulahp Saiphradit) Buddhist View, 2) to study of the role of Buddhist idea according to Udomdhamma in Sriburapa's (Kulahp Saiphradit) and 3) to study of highest buddha's teaching (Udomdhamma) according to Udomdhamma in Sriburapa's (Kulahp Saiphradit).

The thesis has found that the Sriburapa's main idea is that context of democratic societies , according to Sriburapa (Kulahp Saiphradit), has prospered increasingly, as soon as the political system has changed, the new generations try to find out the answer of life. The Sriburapa's Buddhist view has found that there are various Buddhist influences Sriburapa has achieved those are ; on the social view Sriburapa's family are interested in Buddhism, especially He has spent special time to ordained as Buddhist monk in Wat Thepsirin Bangkok. On the economic view, he was born at the time of developing economy in Thailand. At that time , he worked hard in order to earn the wage, it made him to realize what the life is. On the educational view, he educated at Thepsirin School, so he has studied Buddhism directly and because of studying Buddhism, he has so many books on Buddhism especially Buddhist literatures.

On his role of Buddhism, the thesis has found that he has played the important role on Buddhism by spreading it, that is to write essays and books on Buddhism by analyzing and discussing of it regarding to journalist and novelist styles.

For the idea of highest Dhamma according to Sriburapa, the thesis has found that he has explained the highest Dhamma deeply, and general person can understand it easily, meanwhile they can apply it for their daily life. On the other way, Sriburapa has suggested applied Dhamma for solving the problems in Thai society.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลงได้ด้วยอาศัยความช่วยเหลือจากคณาจารย์ที่ปรึกษา คือ พระมหาไพเราะ ฐิตสีโล, ดร., อาจารย์รังษิ์ สุทนต์ และ อาจารย์กฤต ศรียะอาจ ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำปรึกษา และตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ ด้วยดีตลอดมา ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้ง ในความกรุณาของอาจารย์ทั้งสามท่านเป็นอย่างยิ่ง ขอกราบขอบพระคุณและขออนุโมทนาขอบคุณเป็นอย่างยิ่งมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบคุณพระศรีสิทธิมนิ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, ตลอดจนอาจารย์และเจ้าหน้าที่ของบัณฑิตวิทยาลัยที่ให้โอกาสแก่ผู้วิจัยด้วยดีเสมอมา ขอขอบคุณบรรดาเพื่อนๆ พระนิสิตที่ได้ให้กำลังใจ

นอกจากนั้น ขอกราบขอบพระคุณพระอุปัชฌาย์ ครูอาจารย์ทุกท่าน ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทวิชาการให้ผู้วิจัย มีความรู้ จนสามารถศึกษาค้นคว้าได้ ส่วนที่เป็นกุศล และความดีอันเกิดจากงานชิ้นนี้ ขออุทิศให้บิดามารดาผู้ให้กำเนิด ขออนุโมทนาขอบคุณคุณวรณี ก้องสมุทร ที่อุปถัมภ์ทุนการศึกษาด้วยดีตลอดมาและที่ได้ให้ความอุปการะในทุกๆ ด้าน

พระมหาธนวุฒิ โชติธมฺโม (อุปัชฌ)

เรื่อง	สารบัญ	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย		ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ		ค
กิตติกรรมประกาศ		จ
สารบัญ		ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ		ฉ
บทที่ ๑ บทนำ		๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา		๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย		๓
๑.๓ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง		๕
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย		๕
๑.๕ วิธีการดำเนินการวิจัย		๖
๑.๖ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย		๖
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ		๖
บทที่ ๒ แนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)		๗
๒.๑ ประวัติและผลงานของกุหลาบ สายประดิษฐ์		๗
๒.๑.๑ ชาตินิยม		๗
๒.๑.๒ กำเนิดนาม "ศรีบูรพา"		๓
๒.๑.๓ การก่อตั้ง "คณะสุภาพบุรุษ" และการ เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง		๑๒
๒.๑.๔ วาระสุดท้ายแห่งชีวิตและเกียรติประวัติที่ได้รับ		๑๕
๒.๒ ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดด้านพระพุทธศาสนาของ กุหลาบ สายประดิษฐ์		๑๘
๒.๒.๑ ปัจจัยทางครอบครัว		๑๙
๒.๒.๒ ปัจจัยทางการศึกษา		๒๑
๒.๒.๓ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ		๒๖
๒.๒.๔ ปัจจัยทางสังคม		๒๙

๒.๒.๕	ปัจจัยทางการเมือง	๓๕
๒.๓	แนวความคิดทางพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์	๓๕
๒.๓.๑	การเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง	๓๕
๒.๓.๒	การอิงอาศัยกัน	๔๓
๒.๓.๓	โลกพระศรีอารีย์	๕๕
๒.๔	สรุป	๖๐
บทที่ ๓	บทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)	๖๑
๓.๑	แนวคิดเรื่องบทบาทและบทบาทพุทธสาวกในสมัยพุทธกาล	๖๑
๓.๒	บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา	๖๖
๓.๒.๑	การพูดหรือแสดงปาฐกถา	๖๗
๓.๒.๒	หนังสือและบทความ	๗๔
๓.๓	การส่งเสริมกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา	๗๕
๓.๓.๑	การศึกษาพระพุทธศาสนา	๗๕
๓.๓.๒	การปฏิบัติธรรม	๘๐
๓.๓.๓	การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา	๘๑
๓.๓.๔	การบำรุงพระสงฆ์	๘๑
๓.๔	บทบาทในการปกป้องพระพุทธศาสนา	๘๓
๓.๔.๑	สนับสนุน พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔	๘๓
๓.๔.๒	คัดค้านการยกเลิกกฐินหลวง	๘๖
๓.๔.๓	ไม่เห็นด้วยกับการยิงนักโทษบริเวณกำแพงวัด	๘๗
๓.๕	สรุป	๘๘
บทที่ ๔	วิเคราะห์อุดมธรรมทางพระพุทธศาสนาในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)	๘๙
๔.๑	บทนำ	๘๙
๔.๒	หลักธรรมสำหรับปฏิบัติต่อตนเอง	๙๐
๔.๒.๑	ความอดทน	๙๐
๔.๒.๒	ความซื่อสัตย์	๙๐
๔.๒.๓	ประกอบสัมมาชีพ	๙๑
๔.๒.๔	ความไม่เห็นแก่ตัว	๙๒
๔.๒.๕	อุบาสกธรรม	๙๒

๔.๒.๖	ฌราวาสธรรม	๕๘
๔.๓	หลักธรรมสำหรับปฏิบัติต่อบุคคลอื่น	๕๘
๔.๓.๑	การให้อภัย	๕๘
๔.๓.๒	การไม่กล่าวร้ายบุคคลอื่น	๑๐๐
๔.๓.๓	ความอ่อนน้อมถ่อมตน	๑๐๑
๔.๔	ศรัทธา(กุหลาบ สายประดิษฐ์)กับหลักสังขธรรม	๑๐๑
๔.๕	การประยุกต์หลักธรรมในพุทธศาสนาเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมในทัศนะ ของศรัทธา(กุหลาบ สายประดิษฐ์)	๑๐๓
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ		๑๒๓
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๑๒๓
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๑๒๘
บรรณานุกรม		๑๓๐
ภาคผนวก ก. ปฏิทินชีวิตของกุหลาบ สายประดิษฐ์		๑๓๓
ข. ภาพถ่ายของกุหลาบ สายประดิษฐ์		๑๔๕
ประวัติผู้วิจัย		๑๔๘

คำอธิบาย สัญลักษณ์ และคำย่อ

พระไตรปิฎกที่ใช้ในการวิจัยฉบับนี้ คือพระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๕ อ้างอิงโดยระบบคัมภีร์เล่มที่ ข้อที่ และหน้าที่ เช่น วิ.ม.(ไทย) ๕/๑๖๕/๒๔๐ หมายถึง คัมภีร์วินัยปิฎก มหาวรรค เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๑๖๕ หน้าที่ ๒๔๐

พระวินัยปิฎก

วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาจุคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาจุคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวุคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	มชฺฉิมนิกาย	มุลปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	มชฺฉิมนิกาย	มุลปณฺณาสก	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	สญฺจตฺตฺนิกาย	นิทานวุคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	สญฺจตฺตฺนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ทุกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ปญจกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตค.	(บาลี)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	สตุตคนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.สตุตค.	(ไทย)	=	สุตฺตฺนตฺปิฎก	องฺคฺคตฺตรนิกาย	สตุตคนิบาต	(ภาษาไทย)

บุ.ธ.	(บาลี)	=	สุตตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
บุ.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
บุ.อิตี.	(บาลี)	=	สุตตปิฎก	ขุททกนิกาย	อติวุตตกปาติ	(ภาษาบาลี)
บุ.อิตี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
บุ.ชา.อสีติ.	(บาลี)	=	สุตตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาตชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
บุ.ชา.อสีติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อสีตินิปาตชาตก	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในช่วงรอยต่อระหว่างยุคการเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทย จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบประชาธิปไตยนั้นถือว่าเป็นยุคแห่งความสูงอมของความคิดค้นทางการศึกษาที่ได้รับอิทธิพลมาจากกระแสวัฒนธรรมตะวันตก ตั้งแต่ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร.๕) ซึ่งได้มีคนไทยไปศึกษาต่างประเทศและกลับมาพัฒนาประเทศและมีความพยายามที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงประเทศไทยให้ทันสมัยแบบตะวันตก^๑ โดยนักการศึกษาหรือนักวิชาการที่ได้รับเอากระแสแนวความคิดจากตะวันตกมาวิพากษ์สังคมไทยนั้น ได้เรียกตัวเองว่าปัญญาชน หรือกลุ่มหัวสมัยใหม่ และกระแสการเร่งเร้าให้มีการเปลี่ยนแปลงสังคมการเมืองและวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมไทยก็ได้ปะทุขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ เมื่อ “คณะราษฎร” ได้ทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแบบตะวันตก^๒ ซึ่งถือว่าเป็นความสำเร็จของคณะปัญญาชนสยามที่ได้ใช้ความพยายามมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานในการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง และในช่วงรอยต่อดังกล่าวนี้เราจะพบว่าประชาชนในประเทศต่างก็มีกระแสและทิศทางในการที่จะสนับสนุนให้เปลี่ยนระบอบดังกล่าว ประกอบกับหลังการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองแล้วทางคณะราษฎรก็ให้คำมั่นกับราษฎรในการที่จะให้หลักประกันในเรื่องของเสรีภาพและความมั่นคงทางเศรษฐกิจแก่ประชาชนรวมถึงด้านการปกครองและการศึกษาด้วย^๓ ดังนั้น ประชาชนจึงมีความตื่นตัวในเรื่องดังกล่าวเป็นอย่างมาก

ในช่วงชีวิตของกุหลาบ สายประดิษฐ์ ปรากฏว่าได้เขียนหนังสือออกมาหลายเรื่องทั้งเป็นส่วนของนวนิยาย ประวัติศาสตร์ วิชาการ ปรัชญา และศาสนา ได้มีผู้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับผลงาน

^๑ วิทยากร เชิงกุล, ปัญญาชนไทยกับการเปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลึก, ๒๕๓๐), หน้า ๒๔ – ๒๕.

^๒ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ปฏิวัติ ๒๔๗๕, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๐.

^๓ เบนจามิน เอ็บท์สัน, อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม, กาญจนี ละอองศรี บรรณาธิการ แปลง, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๔๕.

ของกุหลาบไว้ว่า “คุณกุหลาบ เป็นผู้ที่ฝ่าฝืนในเรื่องการศึกษาหาความรู้ตลอดชีวิตได้แสดงความสนใจศึกษาเรื่องพระพุทธศาสนามาก่อน..ความสนใจในพระพุทธศาสนาของคุณกุหลาบไม่ขัดกับความสนใจในเรื่องมาร์กซิสม์(Marxism) และสังคมนิยมประชาธิปไตย เพราะพื้นฐานความคิดของคุณกุหลาบคือเป็นผู้รักความเป็นธรรม นักมนุษยธรรม การตีความพระพุทธศาสนาของคุณกุหลาบจึงออกมาในแง่ที่กว้างและก้าวหน้ากว่าปัญญาชนอนุรักษนิยมส่วนใหญ่..”

สำหรับปัจจัยที่มีอิทธิพลทำให้กุหลาบ สายประดิษฐ์หันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา นั้นมาจากการอ่านตำราพระพุทธศาสนาต่างประเทศและการสนทนากับพระภิกษุผู้เป็นปราชญ์ในประเทศไทย เช่น หลวงพ่อพุทธทาสภิกขุ^๕ พระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร)^๖ ซึ่งความชื่นชมในพระเถระทั้ง ๒ นั้นเป็นเหตุให้กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาออกมาในมิติต่างๆ กัน ดังนี้

๑) **ทัศนะวิพากษ์รูปแบบการศึกษาพระพุทธศาสนา** กุหลาบ สายประดิษฐ์ได้เสนอทรรศนะเกี่ยวกับการศึกษาพระพุทธศาสนาจะต้องไม่ศึกษาเพียงเพราะการยึดถือตามที่เคยจะได้ยินได้ฟังมาก แต่ควรศึกษาให้รู้ชัดถึงแก่นสาระของศาสนา คือสังขธรรมโดยการศึกษานั้นต้องไม่หยุดอยู่หรือแล้วติดอยู่ในความรู้ขั้นหนึ่งแต่ควรแสวงหาความรู้ให้ยิ่งขึ้นไป จนกว่าจะพอใจในการแสวงหาความรู้ของเรานั้น ซึ่งความรู้นั้นมี ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะ และระดับโลกุตระหรือสังขธรรมเราควรใส่ใจความรู้ทั้ง ๒ แต่ต้องไม่ในการแสวงหาความรู้เพื่อเข้าถึงความรู้ในระดับสังขธรรมให้ได้^๗

๒) **ทัศนะอธิบายลักษณะเฉพาะของพระพุทธศาสนา** กุหลาบให้ทรรศนะว่าพระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่งคือ ปฏิเสธเรื่องพรหมลิขิต ไม่สนับสนุนให้มีการอ้อนวอน บุคคลจะประสบสิ่งดีหรือไม่ดีอยู่ที่การกระทำของตนเอง โดยกุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้วางกรอบของการอธิบายลักษณะของพระพุทธศาสนาไว้เป็นเบื้องต้นที่ความไม่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาช่วยเหลือมนุษย์ แต่มนุษย์ต้องช่วยเหลือตนเองตามหลักของมนุษยนิยม(Humanism) อันเป็น

^๕ วิทยากร เชียงกุล, *ศึกษาบทบาทและความคิดศรีบูรพา*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลึก, ๒๕๓๒), หน้า ๗๒-๗๓.

^๕ กุหลาบ สายประดิษฐ์ *อุดมธรรมกับผลงานชุดพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๑), หน้า ๓๔ - ๓๕.

^๖ ช่วย พูลเพิ่ม (บรรณาธิการ), *อุดมธรรมกับผลงานชุดพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา*, หน้า บทบรรณาธิการ (๑).

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕ - ๒๐.

ลักษณะหนึ่งของพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นแล้ว กุหลาบยังได้อธิบายถึงลักษณะของพระพุทธศาสนาข้ออื่นๆ เช่น พระพุทธศาสนาสอนแต่เฉพาะเรื่องทุกข์กับเหตุที่จะดับทุกข์ได้เท่านั้น

๓) **ทัศนะอธิบายเรื่องหลักธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา** ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ได้อธิบายเรื่องหลักธรรมเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาไว้หลายประการ เช่น (๑) เรื่องนิพพาน (๒) เรื่องจิต (๓) เรื่องอริยสัจ ๔ (๔) เรื่องมรรค ๘ (๕) เรื่องการดับขันธ เป็นต้น ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวมานั้นถือได้ว่าเป็นอุดมธรรม (แก่น) ของพระพุทธศาสนาที่ชาวพุทธพึงจะต้องศึกษาและทำความเข้าใจ

๔) **ทัศนะด้านการมองชีวิต** ในแนวคิดเชิงวิพากษ์คำสอนของพระพุทธศาสนานั้นเราจะพบว่ากุหลาบได้กล่าวถึงโลกทัศน์เกี่ยวกับชีวิตโดยนำเอาแนวคิดทางพระพุทธศาสนามาอธิบาย เช่น เรื่องของความตายซึ่งกุหลาบได้อธิบายว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนเหล่าสาวกของพระองค์ให้หมั่นระลึกถึงความตายไว้เป็นนิจ...เพราะการระลึกถึงความตายนั้นมีประโยชน์อย่างยิ่งเพราะเมื่อนุญชย์ยังคิดถึงความตายอยู่นุญชย์จึงไม่ประพฤตชั่วและทำชั่วและกลัวต่อชีวิตหลังความตายที่อาจได้รับความทุกข์จากการกระทำชั่วของตน^๔

๕) **ทัศนะเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน** แนวคิดนี้กุหลาบฯ ได้รับอิทธิพลมาจากพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) วัดมหาธาตุ เพราะการได้กล่าวถึงรูปแบบการปฏิบัติธรรมแนวสติปัฏฐาน ๔ ของวัดมหาธาตุ ซึ่งกุหลาบฯ นั้นถือว่าเป็นผู้หนึ่งที่มีความรู้ในเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานพอสมควรทั้งนี้ก็อาจจะมาจากสาเหตุที่ได้รับการฝึกวิปัสสนาตอนที่ถูกจำคุกบางช่วงพร้อมกับ พันเอกสมัคร บुरาวาส ราชบัญญัติ เพราะสมัครฯ ได้ปฏิบัติธรรมแนวสติปัฏฐาน ๔ แล้วนำมาเขียนหนังสืออธิบายวิปัสสนากรรมฐานซึ่งถือได้ว่าวิปัสสนากัมมัฏฐานอันเป็นเนื้อหาหรือวิธีการที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความหลุดพ้นได้ซึ่งหลักฐานการศึกษาวิปัสสนากรรมฐานของกุหลาบนั้นก็พิจารณาได้จากการบอกเล่าของ **สุพจน์ ด้านตระกูล** เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

เมื่อทางการได้มีนโยบายนำวิปัสสนาเข้าไปสอนในเรือนจำ (ซึ่งคุณกุหลาบและเพื่อนติดคุกอยู่) ...พวกเราบางคนได้พากันหัวเราะเยาะเย้ยวิปัสสนา ต่อคำวิจารณ์และหัวเราะเยาะดังกล่าว อาจารย์กุหลาบ สายประดิษฐ์ และอาจารย์สมัคร บुरาวาส ได้ตั้งคำถามขึ้นว่า พวกเรารู้จักวิปัสสนากันดีแล้วหรือ ก็แหละในเมื่อพวกเรายังไม่รู้จักรู้ว่าวิปัสสนากัมมัฏฐานคืออะไร เรา

^๔ กุหลาบ สายประดิษฐ์, “ต่อหน้าความตาย”, ในสมบัติ จำปาเงิน (ผู้รวบรวม), **นิพนธ์สารของศรีบูรพา**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๖), หน้า ๓๓-๓๕.

ควรเรียนรู้วิปัสสนากรรมฐานกันเสียก่อนแล้วจึงค่อยหัวเราะ... ในที่สุดก็มีการเรียน
กัมมัฏฐาน^๕

ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากุหลาบ สายประดิษฐ์เป็นผู้ที่มีอหยาศัยที่ละมุนละม่อมเป็นนักปราชญ์
และสนใจหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งและจากการที่ท่านเป็นผู้ที่ความเคารพ
เลื่อมใสในบวรพระพุทธศาสนาและศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังนั้นทำให้กุหลาบได้นำเอา
หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในประยุกต์ใช้ในการอธิบายความในนวนิยายที่เขียนขึ้นมาซึ่งเรา
สามารถจะนำมาเทียบกับหลักธรรมของพระพุทธศาสนาได้ ดังข้อความที่ว่า

ชีวิตของคนเรานั้นโดยที่แท้แล้วก็แม้แต่เพียงที่ประชุมของธรรมชาติเท่านั้น ชีวิตคนหรือ
ชีวิตสัตว์ก็เหมือนกันเพราะว่าชีวิตคนก็คลี่คลายมาจากชีวิตสัตว์นั่นเอง ทั้งคนและสัตว์ก็มา
จากการค่อมประกอบของธรรมชาติ แล้วในที่สุดก็จะกลายคืนไปสู่ธรรมชาติทุกชีวิตมาจาก
แห่งเดียวกันและทุกชีวิตก็อยู่ใต้กฎของการเติบโต^๖

จะเห็นว่าข้อความนี้เป็นข้อความที่ตรงกับคำสอนเรื่องเบญจขันธ์ในทางพระพุทธศาสนา
ซึ่ง กุหลาบได้อธิบายไว้ในอุดมธรรมว่า เมื่อวิเคราะห์กันตามเป็นจริงแล้วอภิปหานี้หาได้มีตัวตนอัน
แท้จริงของมัน ไม่เป็นแต่ธาตุต่างๆ ที่มาประกอบยึดโยงกันเข้าไว้ชั่วคราว และในขณะที่ยังยึดโยง
กันอยู่นั้นเองก็ทำการเปลี่ยนแปลงไปเป็นลำดับ และในที่สุดก็จะถึงความแตกสลายกับคืนไปเป็น
ธาตุต่างๆ^๗

จากคำที่กล่าวมาทั้งหมดเราจะพบว่า ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) นั้นเป็นผู้หนึ่ง
ได้นำเอาแนวคิดในพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ในงานเขียน อีกทั้งยังได้แสดงทัศนะแนวคิดที่
เกี่ยวข้องถึงพระพุทธศาสนาไว้อย่างแยบคาย และในฐานะที่ กุหลาบ สายประดิษฐ์เป็นผู้ที่มี
ความสำคัญต่อสังคมไทยในฐานะเป็นบุคคลประวัติศาสตร์และทำคุณประโยชน์ต่อสังคม ผู้วิจัยเห็น
ว่า สมควรที่จะนำกรอบแนวคิดในทางพระพุทธศาสนาของท่านมาทำการวิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่
เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ในมุมมองของนักประพันธ์นักคิดนักเขียนอันจะเป็นประโยชน์ต่อ
การศึกษาของผู้ใคร่ต่อการศึกษาต่อไป

^๕ สุพจน์ คำนถระกุล, “บทนำ”, ใน สมักร บราวาส, **พุทธปรัชญา : มองพุทธศาสนาด้วยทรรศนะ
ทางวิทยาศาสตร์**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๒), หน้า (๑๘).

^๖ กุหลาบ สายประดิษฐ์, **เรื่องของเขา**, (กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒.

^๗ กุหลาบ สายประดิษฐ์, **อุดมธรรม**, หน้า ๖๑.

๑.๒ วัตถุประสงค์การวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์)
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาบทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์)
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์อุดมธรรมทางพระพุทธศาสนาในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

๑.๓ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๓.๑ ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ได้เขียนบทความเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ในขณะที่ยังติดคุกโทษคดี “กบฏสันติภาพ” หลายครั้ง และบทความถูกรวบรวมมาไว้เป็นชุดเดียวกันมีชื่อว่า “อุดมธรรม” เป็นหนังสือที่กล่าวถึง

๑) หลักธรรมอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า อุดมธรรม หมายถึงธรรมอันสูงสุดของพระพุทธศาสนาเป็นการนำเสนอแนวคิดว่าการศึกษาพระพุทธศาสนาจะต้องให้เข้าถึงแก่นของพระพุทธศาสนามากกว่าสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นเพียงกระพี้

๒) การสนทนาเรื่องพระพุทธศาสนา เป็นงานเขียนที่มุ่งอธิบายถึงภาวะการณของพระพุทธศาสนาในยุคนั้น และได้มีการนำเสนอแนวคิดที่คนไทยหรือชาวพุทธควรจะต้องเอาใจใส่ในการศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง

๓) การบูชาอันสูงสุด เป็นงานเขียนเกี่ยวกับแนวคิดเชิงจริยศาสตร์ของพระพุทธศาสนาที่ว่าด้วยการบูชาที่ถือว่าควรกระทำได้แก่การปฏิบัติบูชามากกว่าจะบูชาคด้วยามิส ซึ่งกุหลาบได้หยิบเอาความมาจากหนังสือมงคลที่ป็นที่เขชอบอ่านมาประกอบการเขียน

๔) การนับถือพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องตามพุทธประสงค์ เป็นงานเขียนที่เน้นย้ำในเรื่องการปฏิบัติตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนาโดยการนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ให้มากที่สุด

๑.๓.๒ ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) : “นิพนธ์สารศรีบูรพา เล่ม ๑-๒” เป็นหนังสือได้รวบรวมเอาบทความที่กุหลาบ สายประดิษฐ์ได้เขียนไว้ต่างกรรมต่างวาระซึ่งมีเนื้อหาของบางบทความที่มีความเกี่ยวข้องกับการนำเอาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาไปประยุกต์และอธิบายปรากฏการณ์ของสังคมไทย หรือนำไปประยุกต์อธิบายหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเพื่อให้คนได้เข้าใจอย่างง่าย ๆ และเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา

๑.๓.๓ ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ประพันธ์ “เรื่องของเขา” จัดเป็นงานประพันธ์สั้นๆ ที่กุหลาบฯ ได้อธิบายกรอบแนวคิดเรื่องชีวิตทัศน์ของมนุษย์ว่า มนุษย์จะพึงปฏิบัติตัวเองอย่างไรจึงจะสามารถอยู่กับปัญหาที่รุมเร้าชีวิตของตนได้ เช่น ชีวิตทัศน์เรื่องความเจ็บไข้ การเผชิญกับความตาย และการก่อกำเนิดชีวิต ซึ่งเป็นกรอบแนวคิดของการศึกษาปรัชญาชีวิตได้อย่างดี อีกทั้งเมื่อศึกษาผลงานอันนี้เรายังจะพบเทคนิคการนำหลักธรรมมาอธิบายในเชิงโวหารตามแนวนวนิยายเรื่องสั้นได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

๑.๓.๔ วิทยากร เชียงกูล ได้กล่าวถึงผลงานทางด้านพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ไว้ในผลงานเรื่อง “ศึกษาแนวคิดและบทบาทของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)” ซึ่งวิทยากรได้อธิบายถึงผลงานของศรีบูรพาว่า ได้มีการกล่าวถึงหลักธรรมของพระพุทธศาสนาไว้หลายเรื่องซึ่งเป็นเนื้อหาที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาในสังคมไทยอย่างยิ่ง

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบศึกษาเชิงวิเคราะห์ (Critical Study Research) โดยศึกษาค้นคว้าข้อมูลทางเอกสาร (Documentary Investigation) ซึ่งมีลำดับขั้นตอนดังนี้

- ๑.๔.๑ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการจะศึกษา
- ๑.๔.๒ ศึกษาวิเคราะห์ อธิบายความ ตีความ แสดงเหตุผลให้เกิดความเข้าใจให้ชัดเจน
- ๑.๔.๓ สรุปและนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษาวิจัย

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ อุดมธรรม หมายถึง หลักธรรมที่เป็นแก่นของพระพุทธศาสนา เช่น อริยสัจ ๔ ไตรลักษณ์ ปฏิจ্ঞสมุปบาท ชั้น ๕ เป็นต้น
- ๑.๕.๒ ศรีบูรพา คือนามปากกาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ ที่ใช้ในการเขียนวรรณกรรม
- ๑.๕.๓ กบฏสันติภาพ หมายถึง คณะผู้เรียกร้องสันติภาพในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ที่ถูกจับในข้อหาเป็นกบฏในและภายนอกอาณาจักร ซึ่งมีกุหลาบ สายประดิษฐ์ รวมอยู่ด้วย
- ๑.๕.๔ พระพุทธศาสนา หมายถึง กรอบแนวคิดของชาวพุทธที่ประกอบไว้ด้วยหลักคำสอน พิธีกรรม และการปฏิบัติรวมถึงเป็นคำสอนของฝ่ายเถรวาทด้วย
- ๑.๕.๕ วรรณกรรม หมายถึง หนังสือทุกอย่างที่แต่งขึ้นซึ่งในที่นี้หมายถึง เอกสารที่เขียนเกี่ยวกับผลงานของกุหลาบ สายประดิษฐ์

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๖.๑ ได้ทราบแนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)
- ๑.๖.๒ ได้ทราบบทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)
- ๑.๖.๓ ได้ทราบอุดมธรรมทางพระพุทธศาสนาในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สาย-ประดิษฐ์)

บทที่ ๒

แนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

๒.๑ ประวัติและผลงานของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

๒.๑.๑ **ชาติภูมิ** กุหลาบ สายประดิษฐ์ เกิดเมื่อปีมะโรง วันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นคนกรุงเทพมหานคร บิดาชื่อสุวรรณ เป็นเสมียนเอก ทำงานอยู่กรมรถไฟ มารดาชื่อสมบุญ เป็นชานาอยู่จังหวัดสุพรรณบุรี พี่น้องฝ่ายมารดามีอาชีพทำนา แต่นางสมบุญไม่ชอบทำนา เมื่อโตเป็นสาวจึงย้ายเข้ามาอยู่พักอาศัยกับญาติที่กรุงเทพฯ เล่ากันว่าเคยอยู่ในวังเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา หรือ "วังสวนกุหลาบ" ที่ถนนประชาธิปไตย จนได้พบกับนายสุวรรณ และได้แต่งงานกัน ต่อมาได้ไปอาศัยอยู่ที่บ้านพ่อของนายสุวรรณ ซึ่งเป็นหมอยาแผนโบราณ มีบ้านเป็นเรือนแฝดสองหลังอยู่ในตรอกพระยาสุนทรพิมล ใกล้ๆ หัวลำโพง นายสุวรรณกับนางสมบุญ ได้ให้กำเนิดบุตรสองคน คนโตเป็นหญิง ชื่อ จำรัส นิมาภาส (แต่งงานกับนายกุหลาบ นิมาภาส) ส่วนคนเล็กเป็นชาย ชื่อ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ภายหลังต่อมา สี่ชีวิตพ่อแม่ลูกได้แยกครอบครัวมาเช่าห้องแถวของพระยาสิงหเสนี (สิงห์ สิงหเสนีย์) อยู่ย่านหัวลำโพง

เริ่มต้นเรียนหนังสือที่โรงเรียนวัดหัวลำโพง เมื่ออายุสี่ขวบ จนถึงชั้นประถม ๔ นายสุวรรณได้ช่วยสอนหนังสือให้ลูกชายคนเดียวก่อนเข้าโรงเรียน เนื่องจากทำงานอยู่กับผู้จัดการชาวต่างชาติที่กรมรถไฟ นายสุวรรณจึงพอพูดภาษาอังกฤษได้ เข้าใจว่ากุหลาบคงจะได้รับอิทธิพลเรื่องการเรียนรู้ภาษาอังกฤษจากพ่อไม่มากนักน้อย แต่พ่อของกุหลาบอายุสั้น ป่วยเป็นไข้เสียชีวิตแต่เมื่ออายุเพียงแค่ว่า ๓๕ ปี ตอนนั้นกุหลาบเพิ่งอายุหกขวบ แม่และพี่สาวได้เลี้ยงดูเขาต่อมา โดยแม่รับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้า และส่งพี่สาวไปฝึกเล่นละครรำ และละครร้อง เพื่อหาเงินมาช่วยจุนเจือและส่งเสียให้กุหลาบได้เรียนหนังสือโดยไม่ติดขัด หลังจบชั้นประถม ๔ แม่ได้พากุหลาบไปฝากเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนทหารเด็กของกรมหลวงนครราชสีมา โรงเรียนแห่งนี้เป็นโรงเรียนประจำ สอนทั้งวิชาทั่วไปและวิชาทหาร กุหลาบได้เรียนอยู่ที่โรงเรียนนี้สองปี แมกรู้สึกสงสาร เพราะเห็นว่าลูกชายต้องอยู่เวรยามแบบทหาร และเห็นว่าอยากให้กุหลาบได้เรียนวิชาทั่วไปมากกว่า ดังนั้นจึงนำออกจากโรงเรียนทหารให้มาเรียนที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ โดยเริ่มต้นเรียนในชั้นมัธยม ๒ และได้เรียนเรื่อยมาจนจบชั้นมัธยม ๘ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ คุณชนิด สายประดิษฐ์ ได้เล่าไว้ตอนหนึ่งว่า

ศึกษาที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ และจบ ม. ๘ ที่โรงเรียนนี้ ได้เห็นชีวิตลูกผู้ดี และลูกชาวบ้านที่โรงเรียนนี้ รักการเขียนหนังสือมาตั้งแต่อยู่โรงเรียนนี้ เมื่ออยู่มัธยมชั้นสูง ได้ทำหนังสืออ่านกันในชั้นเรียน มี มจ.อากาศคำเกิง และเพื่อนคนอื่นอีกทำร่วมด้วย ครั้งหนึ่งหลวงสำเร็จวรรณกิจจับได้ ขณะกำลังเข้าสอนในชั้นว่า นักเรียนกำลังอ่านอะไรกันอยู่ และได้ยึดเอาหนังสือไป รุ่งขึ้นได้อามาคืนให้พร้อมกับให้เรื่องของหลวงสำเร็จฯ เอง...^๑

ในบทบันทึกของ พ.ญ. สุรภิน ณะโสภณ ซึ่งนางจรัส นิมาภาส ได้นำมาบอกเล่า มีเหตุการณ์ตอนนีกล่าวไว้เช่นกันว่า

ป่าได้เริ่มหัดเขียนหนังสือตั้งแต่ยังเป็นนักเรียนชั้นมัธยม ที่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ และได้ออกหนังสือชื่อ ดรุษสาร และ ศรีเทพ ร่วมกับเพื่อน เมื่อจบชั้นมัธยม ๘ จากโรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ป่าก็ได้ออกทำงานโดยทำหนังสือพิมพ์กับเพื่อน และได้เป็นครูสอนภาษาอังกฤษตอนค่ำ ที่โรงเรียนสอนหนังสือไทย และอังกฤษของคุณแดงโม จันทวิมพ์ ชื่อโรงเรียนรวมการสอน และ สำนักกรรมการแปล ซึ่งคุณ โสภณ โกมลจันทร์ เป็นผู้จัดการ...^๒

๒.๑.๒ กำเนิดนาม "ศรีบูรพา"

เมื่ออายุ ๑๗ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ มีหลักฐานชั้นต้นที่เป็นลายมือของกุหลาบ สายประดิษฐ์คือ บันทึกการแต่งหนังสือ ซึ่งได้ลำดับชีวิตการเริ่มต้นทำงานประพันธ์หาเลี้ยงชีพ ในช่วง พ.ศ. ๒๔๖๕-๒๔๗๑ เป็นเวลารวมเจ็ดปี รายละเอียดเหล่านี้ทั้งหมด ได้นำมาแยกตีพิมพ์เป็นหลักฐานอยู่ในล้อมกรอบ ข้อมูลจากหลักฐานในช่วงอายุ ๑๗-๒๑ ปีของ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ทำให้เห็นถึงภาพชีวิตในช่วงนั้น ว่าเต็มไปด้วยพลังมุ่งมั่นที่ต้องการจะเป็นนักเขียน นักประพันธ์ และต้องการฝึกฝนตนเองอย่างเข้มงวด เริ่มต้นตั้งแต่การออกหนังสือพิมพ์ในห้องเรียน การเขียนบทกวี เรื่องสั้น นวนิยาย เขียนเรื่องจากภาพยนตร์ กลอนเชิมซี กลอนลำตัด แปลหนังสือ และเริ่มชีวิตวัยหนุ่ม ในฐานะนักหนังสือพิมพ์อาชีพ ขณะเดียวกันก็ "ทดลองเรียนกฎหมาย" และฝึกฝน "การต่อมวย" ไปพร้อมกันด้วย ข้อมูลจากหลักฐานบันทึกการแต่งหนังสือชิ้นนี้ ทำให้ได้ทราบชีวิตวัยรุ่นของกุหลาบอย่างเป็นรูปธรรมหลายประการเช่น

พ.ศ. ๒๔๖๕ อายุ ๑๗ ปี เริ่มฝึกหัดการแต่งหนังสือ และทำหนังสือ โดยใช้พิมพ์ดีด

^๑ นิตยสาร, โลกหนังสือ, (ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒ : พฤศจิกายน, ๒๕๒๑), หน้า ๓.

^๒ สถาพร ศรีสังข์, รำลึก ๑๐๐ ปี ชาตกาล กุหลาบ สายประดิษฐ์ คือ อิศรชน คือ คนดี คือ ศรีบูรพา, (กรุงเทพฯ : วิริยะธุรกิจ, ๒๕๔๘), หน้า ๖๑ - ๖๕.

พ.ศ. ๒๔๖๖ อายุ ๑๘ ปี เริ่มเขียนบทกวี และเขียนเรื่องจากภาพยนตร์ ส่งไปให้หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์สยาม มีข้อมูลเกี่ยวกับนามปากกาที่เคยใช้ในช่วงนั้น อย่างเช่น "คาราลอย", "ส.ป.ด. กุหลาบ", "นางสาวโกศุมภ์", "หนูศรี", "ก. สายประคิษฐ์", "นายบำเรอ" และ "หมอต๋อง" พ.ศ. ๒๔๖๖ อายุ ๑๘ ปี เริ่มต้นใช้นามปากกา "ศรีบูรพา" เป็นครั้งแรก โดยเขียนงานชื่อ แดงการณลงตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ ทศวารบรรเทิง ไม่ทราบเป็นงานเขียนประเภทใด แต่นั่นก็หมายความว่าในช่วงนั้น กุหลาบ สายประคิษฐ์ ได้มาทำงานเป็นครูสอนภาษาอังกฤษอยู่ที่ โรงเรียนรวมการสอน และเป็นนักประพันธ์อยู่ใน สำนักกรรมการแปล ของนายแดงโม จันทวิมพ์ แล้ว และเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในปีนี้ คือได้พบกับนักเขียนรุ่นพี่ ชื่อ บุญเติม โกมลจันทร์ (ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น "โกศล") บุญเติม หรือ โกศล ทำหน้าที่เป็นผู้จัดการอยู่ที่สำนักทั้งสองนี้ มีชื่อเสียงเป็นนักแปล และนักเขียนกลอนลำตัดในรุ่นนั้น และเป็นผู้เริ่มใช้นามปากกาที่มีชื่อว่า ศรี นำหน้า กุหลาบ สายประคิษฐ์ เด็กหนุ่มอายุ ๑๘ ผู้ใฝ่ฝันอยากเป็นนักประพันธ์ จึงได้มาฝึกการประพันธ์อยู่ที่ "สำนัก" นี้ ด้วยความมุ่งหวังอยากเรียนรู้ และหารายได้จากงานเขียนไปจุนเจือครอบครัว ที่มีฐานะค่อนข้างยากจน พร้อมกันนั้นก็ได้ชักชวนเพื่อนร่วมรุ่นอีกสองคน คือ ชะเอม อันตรเสน และ สนิท เจริญรัฐ ให้มาช่วยกันที่สำนักกรรมการแปลด้วย

บุญเติม หรือ โกศล โกมลจันทร์ เจ้าสำนักแห่งตระกูล "ศรี" มีนามปากกาเริ่มต้นตระกูล "ศรี" ของตนเองว่า "ศรีเงินยวง" ส่วนบรรดารุ่นน้องที่มาเข้าสำนัก เช่น ชะเอม อันตรเสน ได้นามปากกาว่า "ศรีเสนันธ์" สนิท เจริญรัฐ ได้นามปากกาว่า "ศรีสุรินทร์" และ กุหลาบ สายประคิษฐ์ ได้นามปากกาว่า "ศรีบูรพา" พ.ศ. ๒๔๖๗ อายุ ๑๙ ปี เรียนอยู่ชั้นมัธยม ๘ ถ้าใช้หลักฐานจาก "บรรทิก" ที่ปรากฏ กุหลาบ สายประคิษฐ์ ได้ใช้นามจริงของตัวเองเป็นครั้งแรกในการเขียนกลอนหก ชื่อ ต้องแจวเรือจ้าง พิมพ์ครั้งแรกในหนังสือพิมพ์ของโรงเรียน ชื่อ แดงการณศึกษาเทพศิรินทร์ หนังสือพิมพ์โรงเรียนเล่มนี้ มีหลวงสำเร็จวรรณกิจ (บุญ เสขะนันท์) ซึ่งเป็นครูวิชาภาษาไทยของเขาเป็นบรรณาธิการ ครูภาษาไทยคนนี้ได้สร้างความประทับใจและแบบอย่างที่ดีให้ กุหลาบ สายประคิษฐ์ สืบต่อมาจนเมื่อเขาเขียนนวนิยายเรื่อง "แลไปข้างหน้า" ตัวละครที่เป็นครูชื่อ "ขุนวิบูลย์วรรณวิทย์" แห่งโรงเรียนเทพศิรินทร์ นั่นก็ได้จำลองแบบมาจากครู "หลวงสำเร็จวรรณกิจ" แห่งโรงเรียนวัดเทพศิรินทร์คนนั้นนอกจากนั้น งานเขียนกลอนหกเรื่อง ต้องแจวเรือจ้าง ที่ตีพิมพ์อยู่ในแดงการณศึกษาเทพศิรินทร์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ดังกล่าว ได้มีผู้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า "...เป็นจุดเริ่มต้นของความคิดที่เปี่ยมไปด้วยความรักในแรงงานของมนุษย์ที่หล่อเลี้ยงโลก..."

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานในปีเดียวกัน ขณะที่ยังเรียนอยู่ชั้นมัธยม ๘ โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ กุหลาบก็ได้เริ่มใช้นามปากกา "ศรีบูรพา" เขียนบทประพันธ์ขายอย่างเป็นทางการแล้ว ผลงานเรื่อง คุณพ่มาแล้ว ที่ปรากฏอ้างไว้ใน บรรทิกฯ ไม่ได้ระบุว่าป็นงานประเภทใด แต่มีวงเล็บ

ไว้ว่า "สองเล่มจบ" ทำให้เข้าใจต่อไปว่า น่าจะเป็นงานเขียนประเภท "นวนิยาย" และถ้าหากเป็นงานเขียนประเภท "นวนิยาย" จริง ข้อสันนิษฐานก็มีต่อไปว่า น่าจะเป็นงานเขียนนวนิยายเรื่องแรกของ "ศรีบูรพา" ด้วย ซึ่งข้อสันนิษฐานเรื่องนี้ตรงกับข้ออ้างอิงในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ของ ดร.ขวัญดี รักพงษ์ (มหาวิทยาลัยลอนดอน ๑๙๙๕) และวิทยานิพนธ์เรื่อง กุหลาบ สายประดิษฐ์ จากวรรณกรรมผู้หนังสือพิมพ์ ของ นุสรรา อมะลัสเสถียร ที่ได้นำข้อความของ "ศรีบูรพา" จากคำนำนวนิยายเรื่อง คุณพี่มาแล้ว ของ "คณะกรรมการแปล" มาอ้างอิงไว้ดังนี้

นี่เป็นงานประพันธ์ชิ้นแรกของข้าพเจ้า ซึ่งได้รับเกียรติให้ตีพิมพ์และออกจำหน่าย ข้าพเจ้ายังคงเป็นนักเขียนหน้าใหม่สำหรับท่าน และด้วยหวังเกรงว่าจะไม่ได้รับการยอมรับจากพวกท่านจึงเป็นเหตุผลที่ข้าพเจ้าต้องอธิบายเรื่องราว(เกี่ยวกับหนังสือ)และแนะนำตัวข้าพเจ้า^๒

ถ้าหากผลงานเรื่อง **คุณพี่มาแล้ว** เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ คือนวนิยายเรื่องแรกของ "ศรีบูรพา" ดังที่หลักฐานปรากฏ ข้อมูลที่มีผู้เคยอ้างว่าเรื่อง คมสวาทบาดจิต คือนวนิยายเรื่องแรกของ "ศรีบูรพา" คงจะต้องตรวจสอบกันใหม่ พ.ศ. ๒๔๖๘ อายุ ๒๐ กุหลาบเรียนจบชั้นมัธยม ๘ มีข้อมูลในบรรณทิกฯ ระบุไว้ว่า "เป็นหัวหน้าออกหนังสือรายทส ชื่อ สาส์นสหาย แต่ออกมาได้ ๗ เล่มก็ 'หมดกำลัง'" นี่เป็นหลักฐานว่า กุหลาบ สายประดิษฐ์ เริ่มชีวิตการเป็นบรรณาธิการครั้งแรกในทันทีที่เลิกนั่งขาสั้น หนังสือรายทส (รายสิบวัน) ที่ชื่อ สาส์นสหาย นี้ นายแดงโม จันทวิมพ์ เป็นผู้ออกทุนให้ ทั้งนี้เพื่อหารายได้ให้แก่ครูผู้สอนที่มาสอนเด็กในโรงเรียนรวมการสอน แต่ในที่สุดก็ต้องเลิกไปพร้อมกับสำนักทั้งสอง เพราะ "หมดกำลัง" อย่างที่ว่า ข้อมูลในหลักฐานต่อมา คือเมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ กุหลาบได้เข้าทำงานที่กรมยุทธศึกษาฯ โดยเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ เสนาศึกษาและแพ่วิทยาศาสตร์ โดยมีตำแหน่งเป็น "เจ้าพนักงานโรงวิทยาศาสตร์" ได้เงินเดือน ๓๐ บาท การที่กุหลาบไปเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการที่ เสนาศึกษาและแพ่วิทยาศาสตร์ เพราะสืบเนื่องมาจากเคยส่งเรื่องไปลงพิมพ์ที่นั่น จนเป็นที่พอใจของ พ.ท. พระพิสิษฐพจนานการ (ชื่น อินทรपालิต) ผู้เป็นบรรณาธิการในขณะนั้น ซึ่งต้องการ "ผู้ช่วย" ที่มีความรู้ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษไปทำงาน

พ.ศ. ๒๔๖๘ อายุ ๒๑ เริ่มเขียนงานประพันธ์อีกหลายชิ้น ได้ลงตีพิมพ์ที่ เสนาศึกษาและแพ่วิทยาศาสตร์ (รายเดือน), สมานมิตรบรรเทิง (รายปักษ์), มหาวิทยาลัย (รายเดือน), สวานอักษร (รายปักษ์), สาราเกษม (รายปักษ์), ปราโมทย์นคร (รายสัปดาห์), ธรรมเกษม (รายปักษ์), เฉลิมเชาว์

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑-๖๕.

(รายเดือน), วิทยากรฯ (รายเดือน) ฯลฯ ขณะเดียวกันก็ได้ไปช่วยเพื่อนทำหนังสือพิมพ์ ชงไทย รายสัปดาห์ และหนังสือพิมพ์ ข่าวสด ซึ่งออกในงานรื่นเริงของโรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ หนังสือพิมพ์ ชงไทย มี เถวียง เสวตะทัต เพื่อนร่วมรุ่นของกุหลาบเป็นหัวเรือใหญ่ เป็นหนังสือว่าด้วย "กลอนลำตัด" ออกอยู่ได้ ๒๐ เล่ม ก็เลิกไป ปัจจุบันถือเป็นหนังสือเก่า "หายาก" ประเภทหนึ่ง เพราะในรุ่นเก่าก่อนเมื่อประมาณ ๓๐-๔๐ ปี หนังสือ "กลอนลำตัด" ถือว่าจัดอยู่ในจำพวกขายได้ แต่เมื่อยุคสมัยเปลี่ยนไป จึงหมดความนิยม

๒.๑.๓ การก่อตั้ง "คณะสุภาพบุรุษ" และการเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง

ช่วงรอยต่อระหว่างวัยรุ่นกับวัยหนุ่ม ขณะที่ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้ทำงานเป็นผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ เสนาศึกษาและแพรววิทยาศาสตร์ อยู่ประมาณสองปีเศษนั้น ได้มีเหตุการณ์บางอย่างที่ทำให้ "Young กุหลาบ" ตัดสินใจเลิกคิดที่จะเอาดีทางรับราชการ และได้เบนชีวิตหันมาประกอบอาชีพนักเขียน นักหนังสือพิมพ์โดยอิสระเพียงอย่างเดียว ชนิด สายประดิษฐ์ ได้เล่าถึงเหตุการณ์ตอนนี้อย่างน่าสนใจว่า

จบการศึกษา ก็หัดเขียนหนังสือส่งไปให้ที่ต่างๆ อยู่ระยะหนึ่ง แล้วได้ทำงานหนังสือ เสนาศึกษาฯ ของโรงเรียนนายร้อย จนได้เงินเดือนเต็มขั้น ขึ้นอีกไม่ได้ เพราะไม่ได้เป็นนายทหาร ระหว่างทำงานอยู่ที่นี้ ก็ได้พบทำที่วางเชิงของนายทหารสมัยนั้นต่อผู้ทำงานที่เป็นพลเรือน

ระหว่างเงินเดือนถูกกดเพราะไม่ได้เป็นนายทหาร คุณกุหลาบได้สมัครสอบเป็นผู้ช่วยล่ามที่กรมแผนที่ สอบได้ที่หนึ่งแต่ถูกเรียกไปต่อรองเงินเดือนจากอัตราที่ประกาศไว้ โดยเจ้าหน้าที่กรมแผนที่อยากจะให้คนอื่นที่สอบได้ที่ ๒ ซึ่งเป็นลูกของผู้ดีมีบรรดาศักดิ์ หรือนายทหารชั้นผู้ใหญ่ได้ตำแหน่งนี้ เมื่อถูกต่อรองเป็นครั้งที่ ๒ คุณกุหลาบก็แน่ใจว่าเป็นการกีดกันและเล่นพรรคพวก ตั้งแต่นั้นก็ไม่คิดจะทำราชการอีก...

สุภาพบุรุษ ที่เขียนตอนแรกลงในนิตยสาร ไทยกรุง ฉบับปฐมฤกษ์ พ.ศ. ๒๕๓๑ และต่อมาได้เขียนขยายความทรงจำว่าด้วย สุภาพบุรุษ ให้อาวมากขึ้น โดยลงติดต่อกันเป็นตอนๆ ในนิตยสาร ลลนา ระยะใกล้เคียงกัน "ฮิวเมอริสต์" ได้ยกตัวอย่างด้วยอารมณ์ขันว่า เพราะกุหลาบมีปัญหาเกี่ยวกับทหารยามที่เฝ้าประตู เนื่องจากเป็นพลเรือน เวลาจะผ่านประตูเข้าไปทำงานในกรมทหารเขาต้องลงจากรถจักรยานก่อน ส่วนพวกพลทหารนายทหารไม่ต้องลง จักรยานผ่านเข้าไปได้เลย กุหลาบเห็นว่าไม่ยุติธรรม ดังนั้นเขาจึงตัดสินใจเขียนใบลาออกจากหน้าที่ผู้ช่วยบรรณาธิการและออกมาทำหนังสือพิมพ์เองชื่อว่าสุภาพบุรุษและได้ถือกำเนิดออกฉบับปฐมฤกษ์ ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ จัดพิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรนิติ บางขุนพรหม ของนายวรกิจบรรหาร ออกจำหน่ายทุกวันที่ ๑ และ ๑๕ ของเดือน มี กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นบรรณาธิการและเจ้าของ

"ห้องสมุดไทยหนุ่ม" เป็นเอเยนต์ "ห้องเกษมศรี หน้าวัดชนะสงคราม" เป็นสำนักงาน ค่าบำรุง ๑ ปี ๖ บาท ครึ่งปี ๓.๕๐ บาท (เมล็ดอากาศ และต่างประเทศเพิ่ม ๑ บาท) ราคาจำหน่ายขายปลีกเล่มละ ๓๐ สตางค์ เงินค่าบำรุงส่งล่วงหน้า

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นหมุดหมายสำคัญในหนังสือ สุภาพบุรุษ รายปีภัย ฉบับปฐมฤกษ์ น่าจะอยู่ที่ข้อเขียนในลักษณะบทบรรณาธิการของตัวผู้เป็นทั้งเจ้าของและบรรณาธิการ ดังมีปรากฏอยู่ในเรื่อง เชิญรู้จักกับเรา และ พุดกันฉันท์เพื่อน ข้อเขียนเรื่อง เชิญรู้จักกับเรา กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้ประกาศหมุดหมายที่สำคัญไว้เป็นตัวอย่างให้แวดวงวรรณกรรมชั้นหลังได้ประจักษ์อย่างสำคัญ ก็คือทัศนะที่บอกว่า งานเขียนหนังสือเป็นงานที่มีเกียรติ และเป็นอาชีพได้"เพื่อที่จะให้หนังสือ สุภาพบุรุษ อุณหภูมิผาแข้งไปด้วยเรื่องอันมีค่ายอดเยี่ยม จึงขอประกาศไว้ในที่นี้ว่า เราปรารถนาเป็นอย่างยิ่งที่จะรับซื้อเรื่องจากนักประพันธ์ทั้งหลาย ทั้งที่เป็นเรื่องบันเทิงคดี และสารคดี สำหรับข้อเขียนของบรรณาธิการอีกชิ้นหนึ่ง พุดกันฉันท์เพื่อน ศรีบูรพาได้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่า "สุภาพบุรุษ" อย่างเป็นทางการครั้งแรกเช่นเดียวกัน และนี่คือเหตุหมุดหมายสำคัญที่อาจกล่าวได้ว่าจะติดอยู่ในจิตวิญญาณของสามัญชนที่ซื้อ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ตลอดไปจนชั่วชีวิต เจ้าของและบรรณาธิการหนังสือ สุภาพบุรุษ รายปีภัย ได้เขียน พุดกันฉันท์เพื่อน ว่าด้วยความหมายของคำว่า สุภาพบุรุษ อย่างชนิดที่เป็นเหมือน "คำมั่นสัญญา" บางอย่างของตัวเอง

ในประโยคที่ว่า **"ผู้ใดเกิดมาเป็นสุภาพบุรุษ ผู้นั้นเกิดมาสำหรับผู้อื่น"** ที่ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ยกข้อความมาไว้ในเครื่องหมายคำพูดนั้น แท้จริงก็หาได้เอามาจากผู้อื่นไม่ แต่เป็นข้อความที่มาจากนวนิยายขนาดสั้นเรื่อง "เล่นกับไฟ" ที่ศรีบูรพาได้เขียนลงตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ "เสนาศึกษาและแพทยศาสตร์" เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ถือเป็นประโยคที่ยังสดๆ ร้อนๆ สำหรับคนหนุ่มสาวอายุ ๒๓ ที่ได้ประกาศ "อุดมคติ" เอาไว้อย่างเป็นรูปธรรม โดยแทรกอยู่ในนิยายรักโรแมนติกเรื่อง เล่นกับไฟ ของเขาเอง และได้นำมาประกาศ คล้ายเป็นเข็มมุ่งของหมู่คณะว่า จะรักษาความเป็น สุภาพบุรุษ เอาไว้ให้ถึงที่สุด เพราะ สุภาพบุรุษ นั้นหมายถึง "ผู้เกิดมาสำหรับคนอื่น" นี่ก็แก่นหลักของหมู่คณะที่เรียกตัวเองว่า สุภาพบุรุษ ที่ได้แสดงปณิธานว่า ในภายภาคหน้า แม้หมู่คณะนี้จะกระจัดกระจายกันไป หรือยังรวมกลุ่มกันทำงานในฐานะนักคิด นักเขียน นักหนังสือพิมพ์ แต่ความมุ่งมั่นของบรรณาธิการ (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ที่ว่าจะ "เกิดมาสำหรับคนอื่น" นั้น คงยังยืนยงอยู่ต่อมา จนกลายเป็นเป้าหมายสำคัญของตัวเอง จวบจนสิ้นชีวิต คณะสุภาพบุรุษ ที่ก่อเกิดมาพร้อมกับหนังสือ สุภาพบุรุษ รายปีภัย เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ นั้น ประกอบด้วยคนหนุ่มในวัยไล่เลี่ยกัน ที่เห็นว่าอาวุโสมากกว่า กุหลาบ สายประดิษฐ์ ก็มีอยู่บ้าง เช่น ชุนจงจัดนิสัย ชิต บุรทัต สถิตย์ เสมานิล หอม นิลรัตน์ ณ อยุธยา และ อบ ไชยวสุ แต่ทว่าทั้งหมดก็ล้วนเป็น "เกลด" กันมีชีวิตผูกพันกันด้วยผลงานทางการประพันธ์

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ก็ได้เข้าร่วมประจำกองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ ศรีกรุง และหนังสือพิมพ์ สยามราษฎร์ ได้เขียนบทความทางการเมืองลงตีพิมพ์หลายชิ้น จนถึงเรื่อง มนุษยภาพ ซึ่งเขียนต่อจากที่เคยได้ลงในหนังสือพิมพ์ ไทยใหม่ บทความเรื่องนี้ เป็นการจี้จู้ดอ่อน ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และกลายเป็นบทความที่มีความสำคัญที่สุด ในวงการ หนังสือพิมพ์ไทยชิ้นหนึ่ง แต่แล้วกลับส่งผลให้หนังสือพิมพ์ ศรีกรุง ถูกปิด และพระยาอุปกาศศิลปศาสตร์ ผู้เป็นบรรณาธิการถูกถอนใบอนุญาต คำว่า "แทนพิมพ์ถูกล่ามโซ่" ก็น่าจะมีที่มาจากกรณีนี้ ครั้นปีได้ ๕ วันจึงได้รับอนุญาตให้เปิดดำเนินการต่อไป โดยเปลี่ยนบรรณาธิการมาเป็น นายเจริญ วิศิษฐศรี

ด้วยเหตุผลที่ว่ามีการโจมตีระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างกว้างขวาง และประชาชน ยังขาดความรู้ความเข้าใจขั้นพื้นฐาน ต่อระบอบประชาธิปไตย หลังจากที่สยามประเทศมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดย "คณะราษฎร" เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๕ พลตรี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ซึ่งดำรงพระอิสริยยศในขณะนั้นเป็นหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรณ ได้ตกลงพระทัยออกหนังสือพิมพ์ ประชาชาติ รายวัน โดยมอบให้ กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นบรรณาธิการ เริ่มฉบับปฐมฤกษ์ของหนังสือพิมพ์ ประชาชาติ รายวันกำเนิดเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๗๕ มีคำขวัญประจำหนังสือพิมพ์ว่า "บำเพ็ญกรณียะ ไมตรีจิตต์ วิทยาคม อุดมสันติสุข" กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้รวบรวมเพื่อนพ้องใน คณะสุภาพบุรุษ ที่เคยร่วมงานกันมาแต่เก่าก่อน กลับมาอีกครั้ง ได้แก่ มาลัย ชูพินิจ, สนิท เจริญรัฐ, เฉวียง เสวตตะทัต, โชติ แพร่พันธุ์ ฯลฯ โดยมาช่วยกันจัดทำหนังสือพิมพ์รายวันฉบับนี้ ขณะนั้นทุกคนต่างล้วนเป็นนักเขียน นักประพันธ์ที่เริ่มมีชื่อเสียงแล้ว ดังนั้นจึงขอมสร้างค่านิยมให้แก่ผู้อ่านเป็นอย่างดี เพราะมีประสบการณ์อยู่พร้อมมูล และมีวิธีการเขียนอย่างมีชีวิตชีวา นอกเหนือจากบทนำ บทความ คอลัมน์ และความรู้ที่มุ่งสร้างความเข้าใจเรื่อง ระบอบประชาธิปไตยแล้ว ยังพร้อมที่จะให้ความบันเทิงด้วยงานวรรณกรรม อาทิ นวนิยายเรื่อง ผู้ชนะสิบทิศของ "ยาขอบ" และข้างหลังภาพของ "ศรีบูรพา" เป็นต้น

หนังสือพิมพ์ ประชาชาติ รายวันได้ประกาศความมีศักดิ์ศรีที่จะพัฒนาหนังสือพิมพ์ไปสู่ยุคใหม่ โดยได้ปวารณาตัวว่า ประโยชน์ของประเทศชาติและส่วนรวม คือ เข้มทิศของหนังสือพิมพ์ และมีจุดยืนเคียงข้างประชาธิปไตย ผลที่ได้รับคือถูกสั่งปิดถึงสองครั้ง ด้วยบทความที่วิพากษ์วิจารณ์การเมืองในยุคนั้นอย่างตรงไปตรงมา

พ.ศ. ๒๔๗๗ อยู่ในช่วงที่หนังสือพิมพ์ ประชาชาติ รายวัน ได้รับความนิยมนำหน้า หนังสือพิมพ์ฉบับอื่นๆ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้ส่งงานให้เพื่อนๆ ดูแลแทน และได้อุปสมบทที่วัดเบญจมบพิตรฯ อยู่หนึ่งพรรษา

พ.ศ. ๒๔๗๘ แต่งงานกับ ชนิด ปริญาญกุล (อาชีพรูและแปลหนังสือใช้นามปากกาว่า "จูเลียต") งานแต่งงานจัดขึ้นที่วังถนนเพลินจิต มี ม.จ. วรณไวทยากร วรธรรม เป็นเจ้าภาพ พร้อมทั้งได้ประทานที่ดินในซอยพระนางให้ปลูกเรือนหอ กุหลาบและชนิด มีบุตรด้วยกันสองคนคือแพทย์หญิงสุรภินิ ณะโสภณและนายสุรพันธ์ สายประดิษฐ์

พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นช่วงที่หลวงพิบูลสงครามมีบทบาททางการเมืองสูงมาก และเกิดไม่พอใจที่กองบรรณาธิการ ประชาชาติ ให้การสนับสนุนพระยาทรงสุรเดช คู่แข่งทางการเมืองของตน ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าของกับกองบรรณาธิการ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ไม่ประสงค์จะให้เกิดการแตกหัก จึงถือโอกาสเดินทางไปดูงานด้านหนังสือพิมพ์ที่ประเทศญี่ปุ่นเป็นเวลาหกเดือน โดยได้รับคำเชิญจากหนังสือพิมพ์ อาซาฮี หลังจากนั้นไม่นาน หม่อมพร้อม วรธรรม พระชายาของ ม.จ. วรณไวทยากร ("พระองค์วรธรรม") ในนามเป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์ ประชาชาติ รายวัน ก็ได้ขอร้องให้ มาลัย ชูพินิจ รักษาการแทน แต่กองบรรณาธิการได้ลาออกทั้งคณะ หนังสือพิมพ์ ประชาชาติรายวันจึงค่อยๆเสื่อมความนิยมลงเป็นลำดับ

กุหลาบ สายประดิษฐ์ กลับจากญี่ปุ่นก็ไม่ได้กลับไปทำงานที่ ประชาชาติ อีก เขาได้ใช้เวลาส่วนใหญ่เขียนหนังสืออยู่กับบ้าน นวนิยายของเขาที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ก็มี เช่น เรื่อง “ข้างหลังภาพ” (ประชาชาติ รายวัน : ๒๔๘๐) และเรื่อง “ป่าในชีวิต” (สยามนิกรรายวัน : ๒๔๘๐) เป็นต้น

๒.๑.๔ สรุปประวัติ วาระสุดท้ายแห่งชีวิตและเกียรติประวัติที่ได้รับ

๑. วาระสุดท้ายแห่งชีวิต สำหรับชีวิตของกุหลาบ สายประดิษฐ์นั้นถือว่าได้ผ่านกาลเวลา และเหตุการณ์ที่สำคัญมากมายซึ่งเราสามารถสรุปให้เห็นภาพชีวิตก่อนและหลังการมรณกรรมได้ดังนี้

พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๕ - เป็นกรรมการอำนวยการหนังสือพิมพ์ ประชามิตร

- เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ สุภาพบุรุษ

- รวม ประชามิตร-สุภาพบุรุษ เป็นฉบับเดียวกัน มอบหมายให้มิตรสหายรับช่วงงาน ทำหน้าที่โดยรวมเป็นผู้รับชอบ

- ก่อนสงครามยุติใน พ.ศ. ๒๔๘๘ เขียนบทความขบขันเกี่ยวกับรัฐบาลที่คืบหน้าไปสู่ระบอบเผด็จการแทบตลอดเวลา

พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้รับเลือกเป็นประธานกรรมการก่อตั้งสมาคมหนังสือพิมพ์ฯ

พ.ศ. ๒๔๘๕ หลังจากเขียนบทความติดต่อกันคัดค้านการฟื้นฟูบรรดาศักดิ์ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้รับผลเป็นการฟื้นฟูบรรดาศักดิ์ครั้งนั้นต้องระงับพับไป และเขียนบทความคัดค้านรัฐบาลร่วมมือกับญี่ปุ่นในการทำสงคราม ได้ถูกจับด้วยข้อหากบฏภายในประเทศ ถูกคุมขังอยู่ราวสามเดือน จึงได้รับอิสรภาพเพราะคดีไม่มีมูล

พ.ศ. ๒๔๘๘-๒๔๘๙ ได้รับเลือกเป็นนายกสมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย

พ.ศ. ๒๔๙๐-๒๔๙๒ ไปศึกษาวิชาการเมืองในประเทศออสเตรเลียราวสองปี

พ.ศ. ๒๔๙๒-๒๕๑๐ ตั้งสำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ พิมพ์จำหน่ายหนังสือของ "ศรีบูรพา" และ "จูเลียต" เขียนหนังสืออยู่กับบ้านพ.ศ. ๒๔๙๕ ปราศรัยในที่ประชุมใหญ่สมาคมหนังสือพิมพ์ฯ และเขียนบทความเรียกร้องให้รัฐบาลเลิกเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ และยกเลิก พ.ร.บ. การพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๔

พ.ศ. ๒๔๙๕ รับตำแหน่งรองประธานคณะกรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทย เรียกร้องสันติภาพคัดค้านสงครามรุกรานเกาหลี

พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้รับมอบหมายจากสมาคมหนังสือพิมพ์ฯ ให้เป็นประธานนำคณะไปแจกสิ่งของ ที่มีผู้บริจาคแก่ประชาชนภาคอีสาน ที่ประสบภัยธรรมชาติอย่างร้ายแรง ประกอบกับการที่ ได้ร่วมคัดค้านสงครามรุกรานเกาหลี จึงถูกจับกุมพร้อมด้วยมิตรสหาย ในข้อหากบฏภายใน และภายนอกราชอาณาจักร ถูกตัดสินจำคุกเป็นคณะใหญ่ ๑๓ ปี ๔ เดือน และถูกคุมขังไว้ในเรือนจำบางขวางฐานนักโทษการเมือง

ก.พ. พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้รับนิรโทษกรรม เนื่องในวโรกาสครบรอบ ๒๕ พุทธศตวรรษ (หลังจากถูกคุมขังอยู่สี่ปีเศษ)

เม.ย. พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้รับอิสรภาพมาไม่ทันถึงสองเดือน ได้ไปร่วมประท้วงรัฐบาลกรณีจับบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามรัฐ (ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช) โดยร่วมปราศรัยในที่ประชุมใหญ่ตามคำเชิญของสมาคมหนังสือพิมพ์ฯ

พ.ย. พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้รับเชิญให้ไปเยือนสหภาพโซเวียต เพื่อร่วมฉลองครบรอบ ๔๐ ปีของการปฏิวัติโซเวียต

ส.ค. พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้รับเชิญให้นำ "คณะผู้แทนส่งเสริมและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม" ไปเยือนสาธารณรัฐประชาชนจีน ขณะที่กำลังเยือนจีนอยู่นั้น ในประเทศไทย จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำรัฐประหารจับกุมคุมขังผู้รักชาติรักประชาธิปไตยอย่างขนานใหญ่ (รวมทั้งนักเขียน และนักหนังสือพิมพ์ที่กลับจากไปเยือนจีนด้วย) เพื่อมิให้ถูกจับกุมคุมขัง ศรีบูรพา (กุหลาบ สาย-

ประดิษฐ์) จึงขอตั้งอยู่ในสาธารณรัฐประชาชนจีน ระหว่างอยู่ในจีนได้เขียนและพูดกระจายเสียง ออกอากาศ เล่าเรื่องสาธารณรัฐประชาชนจีน ตามที่ได้ไปเห็นทางสถานีวิทยุปักกิ่งและได้ร่วม ประชุมสากลหลายครั้ง

ต.ค. พ.ศ. ๒๕๐๑ เดินทางจากจีนไปร่วมประชุมกลุ่มนักเขียนเอเชีย-แอฟริกา ที่เมือง ทาซเคนท์ สหภาพโซเวียต

พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นหัวหน้าคณะเข้าร่วมประชุมสัมมนาทางวิทยาศาสตร์ (สาขาสังคม- ศาสตร์) ที่ปักกิ่ง

พ.ศ. ๒๕๐๕ เป็นหัวหน้าคณะเข้าร่วมประชุมกลุ่มนักเขียนเอเชีย-แอฟริกาที่ปักกิ่ง

๑๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๑๗ ศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) ถึงแก่กรรมด้วยโรคปอด บวมและเส้นโลหิตหัวใจตีบตันที่โรงพยาบาลเซี่ยเหอในกรุงปักกิ่ง ทางการรัฐบาลจีนได้จัดพิธี ศพให้อย่างสมเกียรติ มีมิตรสหายทั้งชาวไทย ชาวจีน และชาวต่างประเทศอื่นๆ ไปร่วมพิธีเป็น จำนวนมาก

๒. เกียรติประวัติที่ได้รับ กุหลาบ สายประดิษฐ์ หรือ“ศรีบูรพา” ได้รับเกียรติคุณทั้ง ในและต่างประเทศมากมาย แนวคิด งานเขียน บทบาทที่ปฏิบัติต่อสังคมในหลายด้านล้วนมี อิทธิพลต่อสังคม อย่างน้อยก็มีอิทธิพลต่อผู้รักความเป็นธรรมในสังคม เกียรติประวัติของท่าน แบ่งเป็น ๒ ช่วง คือช่วงก่อนถึงแก่กรรม ดังที่กล่าวข้างต้น และช่วงหลังถึงแก่กรรม

- พ.ศ. ๒๕๔๖ วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๔๖ องค์การยูเนสโก (UNESCO) ประกาศผล การคัดเลือกบุคคลดีเด่นของโลก ปี พ.ศ.๒๕๔๗-๒๕๔๘ รวม ๔๑ คน เป็นคนไทยสองคน คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และ กุหลาบ สายประดิษฐ์ คนไทยที่ ได้รับเกียรติระดับโลก ประกอบด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย(ร.๒), พระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว(ร.๖), สุนทรภู่, พระยาอนุমানราชชน,สมเด็จพระมหาสมณ- เจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส(พระองค์เจ้าवासกรี), พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิ- พงศ์ประพันธ์, สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก, พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช(ร.๙), สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี, ปรีดี พนมยงค์, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(ร.๕), หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล,

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(ร.๖),กุหลาบ สายประดิษฐ์, พุทธทาสภิกขุ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)

อิทธิพลทางความคิดด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จริยธรรม ความกล้าหาญในการต่อสู้กับความอยุติธรรมในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบชนชั้นทางสังคมเป็นสิ่งที่ศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) ตั้งตนเป็นคู่อริ อิทธิพลและคุณูปการที่มีต่อสังคมไทยที่กล่าวมานั้น ยูเนสโกจึงมีมติและบันทึกประวัติศรีบูรพาในหน้าประวัติศาสตร์สังคมไทยว่า ควรค่าแก่การยกย่องระดับโลก ซึ่งถ้าดูตามพระนาม นามและรายชื่อที่ปรากฏข้างต้นนั้น ศรีบูรพาเป็นเพียงสามัญชนคนหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อสังคมและไทยที่ชาวโลกยอมรับ ชีวิตและของศรีบูรพาปรากฏแก่สายตาชาวไทยและชาวโลก เพราะกุหลาบไม่ได้ทำเพื่อตัวเอง คณะบุคคล กลุ่มหรือพวกพ้อง แต่ทำเพื่อประชาชนและแสดงให้ชาวโลกได้เห็นตามที่ศรีบูรพาเชื่อ

๒.๒ ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดด้านพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์)

สังคม คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่รวมกันตั้งแต่สองคนขึ้นไป มีการกระทำต่อกันและมีความสัมพันธ์ติดต่อกัน จากนั้นจึงขยายออกเป็นสังคมที่กว้างออกไปอีก การเพิ่มขึ้นของสมาชิกในสังคมจำเป็นจะต้องเรียนรู้ระเบียบ ค่านิยม วิธีปฏิบัติต่อตนเองและบุคคลอื่น เพื่อให้สมาชิกสามารถปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้อง มีความเข้าใจต่อวิถีชีวิต ทรศนะ ค่านิยมที่เป็นไปในแนวเดียวกันกับคนอื่น พฤติกรรมของคนที่อยู่ร่วมกันนั้นจะต้องได้รับการถ่ายทอดสั่งสอนเรียนรู้ในด้านวัฒนธรรมและกฎเกณฑ์ทางสังคม การปลูกฝังถ่ายทอดจึงเป็นหน้าที่ของกระบวนการทางสังคมเพื่อให้สมาชิกเป็นไปตามที่สังคมหมู่ใหญ่ต้องการ

การขัดเกลาทางสังคม (Socialization) เป็นกระบวนการหนึ่งที่จะช่วยในการปลูกฝังหล่อหลอมสมาชิกในสังคมให้เป็นไปตามความต้องการ ในทางสังคมวิทยาถือว่าบุคคลจะต้องผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ช่วงระยะเวลาสำคัญของการได้รับการขัดเกลาทางสังคม คือ ในวัยต้นของชีวิต โดยมีสถาบันต่างๆ ทำหน้าที่ในการขัดเกลาเพื่อให้เกิดผลที่พึงประสงค์ ผลของการขัดเกลาทางสังคมทำให้บุคคลมีบุคลิกภาพตามแนวทางที่สังคมต้องการ ตัวแทนสำคัญที่ทำหน้าที่ในการขัดเกลาได้แก่ ครอบครัว กลุ่มเพื่อน โรงเรียน ศาสนา ตลอดจน

สื่อสารมวลชนประเภทต่างๆ ทั้งหมดนี้เป็นปัจจัยสำคัญต่อการขัดเกลาสมาชิกของสังคมว่า พึ่งประสงค์ให้เป็นไปในลักษณะใด^๔

ศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) เป็นบุคคลหนึ่งที่ถูกหล่อหลอมกล่อมเกลามาจากสังคมที่ตนอยู่อาศัยให้มีบุคลิกภาพ ทักษะคิด ค่านิยม ความคิดที่ได้รับการปลูกฝังมาจากสมาชิกของสังคม แนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา จึงได้รับอิทธิพลส่วนหนึ่งมาจากสังคมที่ตนเองอาศัยซึ่งเป็นสถาบันที่สร้างกรอบความคิดให้กับศรีบูรพา ซึ่งถือได้ว่าเป็นกระบวนการเพื่อให้เป็นไปตามที่สังคมปรารถนา ปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา มีดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ปัจจัยทางครอบครัว

ครอบครัวและเครือญาติเป็นสถาบันสังคมที่เก่าแก่มากที่สุดสถาบันหนึ่ง ซึ่งเกิดมาพร้อมกับสังคมมนุษย์และเป็นหน่วยสังคมที่เล็กที่สุด ส่วนประกอบสำคัญของสถาบันครอบครัว ได้แก่ แบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างญาติสนิทจำนวนหนึ่ง นับตั้งแต่พ่อ แม่ และลูกๆ ออกไปเรื่อยๆ ตามลักษณะทางวัฒนธรรมของแต่ละสังคม และครอบครัวยังเป็นส่วนหนึ่งของระบบเครือญาติซึ่งประกอบด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์ทางสายเลือดและโดยการแต่งงาน^๕ ฉะนั้นครอบครัวจึงเป็นแหล่งสร้างความสัมพันธ์ของคนในสังคมก่อให้เกิดความผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การอบรมเพื่อให้รู้ระเบียบแบบแผนของสังคมตลอดจนการปลูกฝังถ่ายทอดทัศนคติ ค่านิยมความเชื่อต่างๆ จึงมาจากครอบครัวเป็นอันดับแรก ครอบครัวจึงเป็นหน่วยงาน หรือสถาบันแรกที่ถ่ายทอดทัศนคติ ค่านิยม และความเชื่อให้กับสมาชิกภายในครอบครัวของตน

วิธีการอบรมเลี้ยงดูเด็ก เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของแต่ละสังคมและอาจแตกต่างกันออกไปตามอุดมการณ์ในการอยู่ร่วมกันของสมาชิกสังคม นักทฤษฎีทางมานุษยวิทยาที่สนใจลักษณะประจำชาติ หรือบุคลิกภาพพื้นฐานมักจะเน้นความสำคัญของวัฒนธรรมเกี่ยวกับการอบรมเลี้ยงดูเด็กของแต่ละสังคมเป็นพิเศษ เพราะเชื่อว่ามีความสัมพันธ์กับผู้ใหญ่ในสังคมมาก การเอาใจใส่อบรมเลี้ยงดูลูกอย่างถูกต้อง ลูกๆ ย่อมจะดีไปด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่และลูกๆ เป็นความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งยาวนาน ย่อมจะมีผลต่อบุคลิกภาพของลูก ด้วยเหตุนี้หน้าที่ในการอบรมเลี้ยง

^๔ ปฟาณี จิตวิวัฒนา, “การขัดเกลาทางสังคม”, ใน มนุษย์กับสังคม, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๖๕.

^๕ สนิท สมักรการ, “สถาบันครอบครัว เครือญาติและระบบอุปถัมภ์”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชา สังคมไทย หน่วยที่ ๑ – ๗, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๕), หน้า ๒๒๕.

ดู จึงมีความสำคัญต่อบุคลิกภาพและความคิดของเด็กในวันข้างหน้า ครอบครัวจึงเป็นสถาบันพื้นฐานที่อบรมขัดเกลาสมาชิกภายในให้รู้ว่าสิ่งใดควรทำ สิ่งใดไม่ควรทำหรืออะไรถูกอะไรผิด เป็นต้น^๖

ในสังคมไทยลักษณะของครอบครัวเป็นครอบครัวใหญ่ (Extended family) ที่มีญาติพี่น้องร่วมสายโลหิตเดียวกัน อาศัยอยู่ร่วมกันในบ้านเดียวกัน ทำให้ความผูกพันระหว่างเครือญาติมีความแน่นแฟ้น ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัวเป็นลักษณะผู้น้อยกับผู้ใหญ่ เช่น พ่อแม่ต้องออกไปทำงาน ลูกจึงต้องอยู่กับยาย เพราะยายอายุมากและมีประสบการณ์ในการดูแลเด็กมากกว่า จึงปล่อยให้ทำหน้าที่ของยายเลี้ยงและอบรมสั่งสอน เด็กจะมีความคุ้นเคยและให้ความเคารพต่ายายมากเป็นพิเศษ เพราะเป็นบุคคลที่มีอาวุโสสูงสุดในครอบครัว การอบรมขัดเกลาอุปนิสัยจึงเป็นหน้าที่ของผู้มีอาวุโสมากกว่าทำหน้าที่อบรมสั่งสอนบุตรหลานที่อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน จากลักษณะของสังคมไทยดังกล่าว ทำให้ทัศนคติ ค่านิยมและความเชื่อต่างๆ ได้รับการถ่ายทอดปลูกฝังจากรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่งต่อกันมาทั้งโดยทางตรงและโดยทางอ้อมทำให้เด็กมีอุปนิสัย ทัศนคติ ค่านิยมความเชื่อไม่แตกต่างไปจากผู้ใหญ่ในครอบครัวแต่อย่างใด จนมีคำพูดที่มักได้ยินเสมอว่า “ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น” ก็เพราะได้รับอิทธิพลทางความคิดจากผู้ใหญ่เป็นสำคัญ

สังคมไทยที่ผู้ใหญ่มีอิทธิพลต่อความคิดของเด็ก ๆ เห็นได้จากกรณีที่ถูกถึงเรื่องผีที่มีอยู่ประจำในแต่ละแห่งแต่ละท้องที่แตกต่างกัน เพื่อเด็กจะได้ปฏิบัติตัวอย่างเหมาะสม เช่น ผีบ้านผีเรือน ถ้าคนในบ้านปฏิบัติตัวไม่เหมาะสมก็จะถูกผีบ้านผีเรือนกระทำให้มีอันเป็นไป หรือผีไร่นาผีประจำต้นไม้ ความเชื่อดังกล่าวนี้แม้ปัจจุบันอาจจะเห็นว่าเป็นเรื่องมงาย แต่ก็ช่วยสร้างกรอบทำให้คนในครอบครัวปฏิบัติตัวได้อย่างเหมาะสม ไม่ละเมิดศีลธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเด็กที่มีความกลัวในเรื่องเหล่านี้ ย่อมจะมีคุณค่าในการควบคุมพฤติกรรมของเด็กได้เป็นอย่างดี หรือกรณีพบเห็นพระสงฆ์ผู้ใหญ่ก็จะสอนให้เด็กยกมือไหว้พร้อมกับพูดว่า “ฐู” หรือ “สาธุ” เป็นต้น อันเป็นการถ่ายทอดปลูกฝังวิธีการปฏิบัติต่อพระสงฆ์ จะเห็นได้ว่าอิทธิพลของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งต่อแนวความคิดของสมาชิกในครอบครัว

ครอบครัวของศรีบูรพาไม่ได้แตกต่างไปจากครอบครัวอื่น ๆ ในสังคมไทยแต่อย่างใด ศรีบูรพา เกิดใน “ตระกูลสายประดิษฐ์” ที่ครอบครัวมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและยังมีความใกล้ชิดสนิทสนมกับวัดเทพศิรินทร์ เพราะวัดนี้เป็นวัดที่กุหลาบได้มาอุปสมบทเป็นพระถึง ๑ พรรษา เพราะเป็นวัดที่อยู่ติดกับโรงเรียนที่กุหลาบเรียนมาตั้งแต่ชั้นมัธยมศึกษา ซึ่งตามประวัติของ

^๖ ณรงค์ เสงี่ยมประชา, สังคมวิทยา, (กรุงเทพฯ : พิกัดอักษร, ๒๕๓๗), หน้า ๑๑๐.

ตั้งสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ของกุหลาบนั้นพบว่ากุหลาบเป็นคนที่อยู่ใกล้วัดเป็นเหตุให้เขาได้รับเอาคติและอิทธิพลด้านคำสอนของพระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตและเมื่อชีวิตประสบกับเหตุการณ์ร้ายๆ กุหลาบ จึงหันไปยึดเอาหลักคำสอนและวิถีทางพระพุทธศาสนามาเป็นกรอบในการดำเนินชีวิต ด้วยการติดต่อและสนทนาธรรมกับท่านพุทธทาสภิกขุที่สวนโมกข์เป็นประจำ^๓

อาจเห็นได้ว่าความคุ้นเคยกับวัดในพระพุทธศาสนาในตระกูลของกุหลาบนั้นได้รับการปลูกฝัง สืบทอดกันมานาน ตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษและต่อเนื่องกันต่อมา โดยลำดับ จนถึงสมัยของนายสุวรรณบิดาของกุหลาบก็ได้มีความใกล้ชิดกับวัดมาโดยตลอด ดังกรณีที่มีการประกาศใช้พระราชบัญญัตินามสกุล พ.ศ. ๒๔๕๖ นายสุวรรณได้เข้าไปพบพระสุวรรณวิมลศีล เจ้าคณะฝ่ายบริหารเมืองอยุธยาแห่งวัดสุวรรณคาราราม เพื่อขอให้ตั้งนามสกุลให้ พระสุวรรณวิมลศีลเป็นพระเถาที่รู้รายละเอียดความเป็นมาของบรรพบุรุษนายสุวรรณเป็นอย่างดี จึงได้แนะนำให้นายสุวรรณใช้นามสกุลว่า “สายประดิษฐ์” เพื่อเป็นที่ระลึกแก่บรรพบุรุษ^๔ นอกจากนี้เชื้อสายบรรพบุรุษของกุหลาบยังได้ปล่อยทาสในสังกัดให้เป็นอิสระโดยให้ทาสเหล่านั้นบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ความเกี่ยวข้องผูกพันของครอบครัวกุหลาบกับพระพุทธศาสนาได้มีมานานและย่อมจะทำให้คนในครอบครัวรวมทั้งกุหลาบด้วยมีทัศนคติ และค่านิยมความเชื่อที่ได้รับมาจากบรรพบุรุษ

นอกจากนี้ เหตุการณ์ที่บ่งถึงความผูกพันกับวัดและพระสงฆ์ของกุหลาบคือ เมื่อครั้งเป็นเด็กกุหลาบยังได้เคยไปวัดกับยายอยู่เสมอๆ ด้วยความสนใจพระพุทธศาสนาขณะนั้น กุหลาบได้บรรพชาเป็นสามเณรอยู่ที่วัดสายประดิษฐ์ด้วย แม้จะบวชระยะเวลาที่ไม่ยาวนานนักเพราะทนต่อสภาพของวัดที่มีแต่ยุ่งและสัตว์เล็กน้อยไม่ไหว แต่ก็ตั้งใจที่จะศึกษาเรียนรู้พระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง โดยสามารถท่องเจ็ดตำนานและพุทธศาสนสุภาษิตได้คล่องจนลาสิกขา เมื่อโตขึ้นและได้ทำงานกุหลาบจึงมักจะยกพุทธศาสนสุภาษิตขึ้นมาอ้างอิงเสมอ

๒.๒.๒ ปัจจัยทางการศึกษา

การศึกษาเป็นการพัฒนาบุคคลและสังคมให้คนได้มีกรเรียนรู้และพัฒนาขึ้นไปสู่ความเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม เป็นการส่งเสริมให้บุคคลมีความเจริญงอกงามทางกาย อารมณ์ สังคม และสติปัญญาจนเป็นสมาชิกของสังคมที่มีคุณธรรม กล่าวได้ว่าการศึกษามีความจำเป็นต่อชีวิตอีก

^๓ สถาพร ศรีสังข์, รำลึก ๑๐๐ ปี ชาตกาล กุหลาบ สายประดิษฐ์ คือ อิศรชน คือ คนดี คือ ศรีบูรพา, หน้า ๖๑-๖๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ประการหนึ่งที่นอกเหนือจากความจำเป็นในด้านที่อยู่อาศัย อาหารเครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค กล่าวคือ เป็นปัจจัยที่จะช่วยแก้ปัญหาต่างๆ ด้านของชีวิตได้และเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดของชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโลกที่กระแสความเปลี่ยนแปลงทางด้านวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีเป็นไปอย่างรวดเร็ว ส่งผลให้วิถีการดำรงชีวิตต้องเปลี่ยนอย่างรวดเร็วเช่นเดียวกัน การศึกษาจึงต้องมีบทบาทและความจำเป็นมากขึ้นด้วย

ความสำเร็จของการศึกษาไม่ใช่เพียงได้รับใบประกาศยืนยันการจบจากสถาบัน การยอมรับจากสังคมหรือเพื่อประกอบอาชีพเท่านั้น แต่ยังเป็นการพัฒนาความคิดให้รู้จักรับผิดชอบชั่วดีให้สามารถนำเอาความรู้ที่พัฒนาตนเอง สังคมและประเทศชาติได้ การศึกษาเป็นกิจกรรมทางปัญญาที่มีได้มีเฉพาะในหมู่มนุษย์เท่านั้น คำว่า “ความรู้คือทรัพย์” คือมีความรู้ทำให้สามารถแสวงหาทรัพย์ได้ หรือ “ปัญญา คือ อาวุธ” หมายความว่า มีวิชาความรู้ก็เหมือนมีอาวุธที่สามารถเอาชนะอุปสรรคต่างๆ ได้

สถาบันการศึกษาเป็นสถาบันหนึ่งของสังคมที่มีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่ขัดเกลา ปลูกฝังและสร้างทัศนคติ ค่านิยม ความคิดให้กับสมาชิกของสังคม เป็นสถาบันอันดับสองรองจากสถาบันครอบครัวที่มีส่วนในการหล่อหลอมกลมเกลียว อบรมบ่มนิสัยให้กับคนในสังคม การศึกษานอกจากเป็นการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ในด้านต่างๆ แล้ว ยังมีส่วนในการผลิตแนวคิดที่สร้างสรรค์ สามารถนำมาพัฒนาสังคมของตนต่อไปได้ สถาบันการศึกษาที่ทำหน้าที่หลักในการอบรมสั่งสอนปลูกฝังทัศนคติ ค่านิยมแนวคิดได้แก่ โรงเรียน มหาวิทยาลัยและองค์กรที่เกี่ยวกับการศึกษาทั้งหมด มีส่วนรับผิดชอบโดยตรงต่อการพัฒนาคนในสังคมว่าจะให้มีทัศนคติ ค่านิยมและแนวคิดไปในทิศทางใด การศึกษาจึงเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อแนวความทางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์

การศึกษาของไทยมีพัฒนาการมาโดยลำดับ ในอดีตการศึกษาจะจัดกันที่วัด ใ้วัดเป็นสถานที่เรียนและบุคลากรที่ทำหน้าที่สอนได้แก่ พระสงฆ์ในวัดนั้นเป็นหลัก เห็นได้จากประกาศเรื่อง “จะให้ผู้มีอาจารย์สอนหนังสือ และสอนเลขทุกๆ พระอาราม” เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๔๑๘ ความว่า

ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระราชอาคณະ พระครูฐานานุกรมเปรียญที่ได้รับพระราชทานนิตยภัตรตามฐานานุศักดิ์ในพระอารามหลวง สำหรับจะได้สั่งสอนพระภิกษุสามเณรศิษย์วัด เพื่อจะให้เป็นที่ประโยชน์แก่กุลบุตร ผู้ที่เล่าเรียนและอาจารย์ผู้สั่งสอนให้

ถาวรวัฒนาการขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะหนังสือไทยเป็น ประโยชน์ที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎกต่อไป เป็นการถือกุศลแก่พระพุทธรศาสนา...^๕

การสนับสนุนให้พระสงฆ์ที่สามารถสอนหนังสือได้ทำหน้าที่เป็นครูนั้นไม่เพียงแต่ให้รู้หนังสืออย่างเดียว แต่ยังเป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วย พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางหนังสือนี้ได้ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างน้อย ๒ ประการ คือช่วยให้ภิกษุสามเณรและผู้เรียนมีความรู้หนังสือและเป็นเครื่องมือสำหรับพระสงฆ์ใช้ในการศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า^๖ กล่าวได้ว่าจุดมุ่งหมายของการศึกษาในวัดส่วนหนึ่งนอกจากให้รู้หนังสือแล้วยังช่วยให้ผู้เรียนสนใจหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยนั้นมีความต้องการคนเข้ารับราชการจำนวนมาก นอกจากเป็นผู้ที่มีความรู้แล้วก็ต้องมีคุณธรรมประกอบด้วย การส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้สอนหนังสือจึงเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมให้กับผู้เรียน

แต่เดิมการศึกษาจำกัดเฉพาะในเมืองหลวงเท่านั้น ต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ จึงได้มีการขยายการศึกษาสำหรับประชาชนทั่วไปตามหัวเมืองต่างๆ ได้มีการขยายการศึกษาสำหรับราษฎรออกไปยังหัวเมืองโดยมอบการจัดการศึกษาด้านวิชาการให้เป็นหน้าที่แก่คณะสงฆ์ ส่วนฝ่ายธุรการเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย^๗ การศึกษาตามหัวเมืองรัฐบาลได้ดำเนินการร่วมกับสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส ดังปรากฏฎราชลະเอียดใน “ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง” ประกาศ ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๔๑ ความตอนหนึ่งว่า

โปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอบธรรมเนียมปฏิบัติและวิชาความรู้อื่นขึ้นมาเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไปและทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สอนกุลบุตร^๘

^๕ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕), หน้า ๕๕.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^๗ วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๔๑ - ๒๔๗๕**, (กรุงเทพฯ : ฟีนีქซ์บุ๊คซิง, ๒๕๒๖), หน้า ๑๘.

^๘ จิตกร ตั้งเกษมสุข, **ความเป็นมาของการศึกษาไทย**, (กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๒๗.

ในด้านหลักสูตรมีวิชา เลข อ่านไทย เขียนไทย คัดลายมือ แต่งความซึ่งหลักสูตรดังกล่าวเน้นเพื่อให้ผู้จบการศึกษาเข้ารับราชการเป็นหลัก และหลักสูตรยังมีวิชาที่ว่าด้วยจริยธรรม อีกด้วยคือ วิชา “ธรรมจรรยา” วิชานี้เทียบได้กับวิชาศีลธรรมในปัจจุบัน^{๑๓} วิชาธรรมจรรยาได้กำหนดความมุ่งหมายของการสอนวิชาไว้ดังนี้

ให้เป็นการกล่อมเกล่าอัธยาศัยใจคอฝึกคัดให้มีสันดานอันดีคือให้เป็นผู้ตั้งอยู่ในที่ชอบเป็นต้นว่าให้มีความสุขจรดในกิจกรรมทั้งปวง มีความอ่อนน้อมสุภาพ อยู่ในถ้อยคำและความบังคับบัญชาของผู้ใหญ่ รวมความก็ต้องหัดให้เป็นเด็กดี เพื่อโตขึ้นจะได้เป็นคนดีทำมาหากินแต่ในทางที่ชอบ สมควรแก่ฐานะที่เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสืบไป^{๑๔}

นอกจากรายวิชาดังกล่าวแล้วยังมีกิจกรรมนอกหลักสูตรที่เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธศาสนาที่ทำให้ผู้เรียนมีความผูกพันกับพระพุทธศาสนาได้แก่มีการหยุดเรียนในวันสำคัญต่างๆ เช่น หยุดในวันพระวันโกน วันเข้าพรรษาออกพรรษา วันตรุษสงกรานต์ มีกิจกรรมเพื่อความบันเทิง ได้แก่ การขับร้องโดยให้ขับร้องทำนองเทศน์มหาชาติ การสวดสรภัญญะและไอ้เอ๋วิหารราย วิทย์ วิศทเวทย์กล่าวว่า ในสมัยอดีตการรักษาพระพุทธศาสนาให้เป็นศาสนาประจำชาติปรากฏอยู่ในแบบเรียนจริยธรรมเสมอมาในรูปของการสอนและหลักธรรมของศาสนา^{๑๕}

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า อิทธิพลของพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในหลักสูตรและการเรียนการสอนมาโดยตลอด ซึ่งนอกจากจะเป็นตำราเรียนแล้ว การนำเอาหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา มาสอนให้กับบุตรหลานของราษฎรจะช่วยให้ผู้สอนและผู้เรียนเห็นคุณค่าและเข้าใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ซึ่งขณะนั้นมีการขยายตัวของโรงเรียนสอนศาสนาตะวันตกที่ไม่ได้สอนเพียงวิชาความรู้ทางหนังสือหรือวิชาสามัญเท่านั้น แต่ได้แทรกเนื้อหาทางศาสนาตะวันตกเข้าไปด้วย

ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) เข้ารับการศึกษาครั้งแรกที่บ้านครูแสง ตำบลท่าวาสกรี ซึ่งเป็นการศึกษาเบื้องต้นสำหรับเด็กอายุประมาณ ๕ ขวบ จากนั้นย้ายไปเรียนหนังสือที่บ้านหลวงปราณีประชาชน จนพอสามารถอ่านออกเขียนได้แล้วจึงเข้าศึกษาต่อในระดับประถมศึกษาที่โรงเรียนวัดรวกซึ่งเป็นโรงเรียนที่อยู่ในการควบคุมดูแลของรัฐบาล ครูผู้สอนได้แก่พระมหาสวด

^{๑๓} วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๔๑-๒๔๗๕*, หน้า ๑๘.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

เกสโร (พ.ศ.๒๕๑๓-๒๕๑๖) จากคำบอกเล่าของคนที่เป็นศิษย์ของพระมหาสวด ซึ่งเคยอยู่ในวัยเดียวกันกับศรีบูรพาเล่าว่า

หลวงปู่ชอบสอนหนังสือ หลวงปู่เป็นคนดีมากเป็นที่เกรงกลัวของศิษย์ ใครเดินไม่เรียบร้อยจะถูกดุถูกตี ใครมีมารยาทไม่ดี จะถูกใช้ให้ไปตักน้ำใส่ตุ่ม....หลวงปู่มีลูกศิษย์มาก เพราะเป็นผู้มีความรู้มีชื่อเสียง ชอบสอนหนังสือถึงท่านจะเป็นคนดูแลแต่จะให้เหตุผลก่อนเสมอไม่ได้ตีเลย^{๑๖}

ศรีบูรพายังได้กล่าวถึงวรรณกรรมที่มีในหนังสือเรียนสมัยก่อนคือ “มูลบทบรรพกิจ” ซึ่งเป็นแบบเรียนเร็วที่กล่าวถึงความเสื่อมโทรมของการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในตำรายังระบุถึงพระรัตนตรัยและเมืองสวรรค์ในครั้งพุทธกาล ศรีบูรพาได้ย้อนความทรงจำในตอนนั้นว่า “สาธุจะขอไหว้พระศรีไตรสระณะ พ่อแม่แลครูบาเทวดาในราศี...”^{๑๗}

ในหลักสูตรกล่าวถึงความเหลวแหลกของการปกครองบ้านเมือง แต่ก็ได้ขึ้นต้นบทโดยการระลึกถึงพระรัตนตรัยก่อนเสมอที่จะกล่าวถึงในส่วนอื่นต่อไป เหมือนปัจจุบันถ้าจะประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาใดๆ ก็ตามจะต้องตั้งนะโมขึ้นก่อน จะเห็นได้ว่า เนื้อหาภายในหลักสูตรยังคงเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ กุหลาบยังพูดถึงการใช้ปัญญาในการพิจารณาสิ่งใดก็ตาม ควรนำเอาภาววิเคราะห์ตามคติของพระพุทธเจ้าที่มีหลักสูตรตามที่ได้เรียนมา ศรีบูรพากล่าวว่า

บันทึกกับพระราชกระแสนั้นสูญหายไปก็ขอให้ใช้ปัญญาตามคติพระพุทธศาสนาที่สมัยก่อนเคยจารึกไว้ในประกาศนียบัตรประถมและมัธยมว่า “สุ. จิ. ปุ. ลิ.” คือวิธีเข้าสู่สภาพความเป็นบัณฑิตหรือปัญญาชนนั้น เมื่อรับฟัง(สุ) เรื่องใดแล้วก็ต้องใช้สมองเคลื่อนไหวอีกชั้นหนึ่ง คือตรึก (จิ) ว่าตามเหตุผลจะเป็นไปได้อย่างไรเพื่อสอบให้แน่นอนก็ต้องถาม(ปุ)แล้วจึงขีดเขียน(ลิ)^{๑๘}

^{๑๖} วิชัย ภูโยธิน, ก้าวแรกแห่งความสำเร็จ : กุหลาบ สายประดิษฐ์, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘.

^{๑๗} กุหลาบ สายประดิษฐ์, คำปราศรัย สุนทรพจน์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย, หน้า ๑๐๓.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

ศรีบูรพาฯ ได้อธิบายเพิ่มเติมถึงวิธีการเข้าถึงความเป็นบัณฑิตโดยยกโคลงที่ตนเองเคยเรียนสมัยมัธยมว่า

“สุ. เสาวนิตย์ถ้อย ทั้งผอง
จ. เจตนาตรง ตรีกัน
ป. จฉาลอง เลาเลส
ล. ขิตข้อคำคั้น เกียงแก้ กั้นลิ้ม”^{๑๙}

จากที่กล่าวมาจะเห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในตำราเรียนซึ่งเป็นไปตามเป้าหมายของการจัดการศึกษาที่ต้องการคนมีความรู้เกี่ยวกับคุณธรรม และเพื่อเป็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาด้วย

นอกจากนี้ เมื่อศรีบูรพาจบการศึกษาในระดับประถมศึกษาที่จังหวัดอยุธยาแล้วได้เข้าไปศึกษาต่อในระดับมัธยมที่กรุงเทพมหานคร โดยได้พักอาศัยอยู่กับมหาบางวัดเบญจมบพิตรและได้เรียนหนังสืออยู่ที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตรด้วย การที่ศรีบูรพาพักอยู่ในวัดเป็นปัจจัยสำคัญอีกส่วนหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าการศึกษาเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา หลักสูตรการศึกษาที่ศรีบูรพาเรียนนั้นมีวิชาที่เป็นเนื้อหาของพระพุทธศาสนาด้วยได้แก่ วิชาจรรรยา ซึ่งเป็นการเรียนรู้ศีลธรรมในพระพุทธศาสนาเพื่อให้คนมีความประพฤติดี นอกจากนี้ยังมีวิชาภาษาบาลีอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากรูปแบบของการศึกษาในตะวันตกมีการศึกษาวิชาภาษาละตินก่อน เพราะเป็นรากศัพท์ของภาษาอังกฤษ ในประเทศไทยจึงให้มีการศึกษาภาษาบาลีด้วยเพราะเป็นรากศัพท์ของภาษาไทย^{๒๐} ความสนใจในการศึกษาและการเรียนศรีบูรพาเป็นผู้ที่มีผลการเรียนค่อนข้างดีตลอด

๒.๒.๓ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ

กล่าวกันว่าในสังคมมนุษย์ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์ต้องการไม่ว่าจะเป็นอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค มีเพียงพอแก่ความต้องการของมนุษย์แล้ว ปัญหาความ

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑.

^{๒๐} ดวงเดือน พิศาลบุตร, ประวัติการศึกษาไทย, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, มปป.), หน้า

ต้องการทางเศรษฐกิจก็จะลดความรุนแรงลง^{๒๑} เศรษฐกิจเป็นเรื่องที่ว่าด้วยการซื้อขายแลกเปลี่ยน การบริโภคใช้สอยของคนในสังคม ในอดีตสังคมมนุษย์ทำมาหากินแต่พอเลี้ยงชีพเท่านั้น ไม่ได้มีการสะสมกักตุนเพื่อการค้าแต่อย่างใด ต่อมาเมื่อมนุษย์มีพัฒนาการมากขึ้นมีความรู้มากขึ้น รู้จักนำ สัตว์มาเลี้ยงรู้จักการเพาะปลูกและวิธีดูแลรักษา รวมไปถึงการสร้างเครื่องมือใหม่ที่ใช้ในการเกษตร และล่าสัตว์ ทำให้ผลการผลิตมีปริมาณเพิ่มขึ้นจนเหลือต้องเก็บสะสมไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีแนวคิด ว่าควรเอาผลผลิตของตนเองแลกเปลี่ยนกับผลผลิตของคนอื่นที่ต่างออกไปจากของตน เช่น ใน สังคมของตนเองปลูกข้าวแต่ไม่มีผักผลไม้ ส่วนอีกสังคมหนึ่งปลูกผักผลไม้แต่ไม่มีข้าวจึงต้อง แลกเปลี่ยนแปลงผลผลิตของกันและกัน หรือกลุ่มของตนมีปลาจำนวนมากแต่ไม่มีเนื้อสัตว์จึงนำ ปลาไปแลกเนื้อสัตว์ เป็นต้น จากการกระทำในลักษณะนี้จึงทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจขึ้น^{๒๒}

สังคมไทยในอดีตรูปแบบของเศรษฐกิจเป็นลักษณะเศรษฐกิจแต่พอเลี้ยงชีพ ซึ่งการผลิตส่วนใหญ่เพื่อนำมาบริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น ไม่ได้มุ่งเพื่อจำหน่ายโดยตรง ต่อมาเมื่อ ตะวันตกแผ่ขยายอาณานิคมเข้ามาในเอเชีย ไทยจึงต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบเศรษฐกิจของตนเองที่ แต่เดิมผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นผลิตเพื่อจำหน่าย อันเป็นรูปแบบของเศรษฐกิจสมัยใหม่ดังเช่นในปัจจุบัน^{๒๓} อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเศรษฐกิจไทยจะเข้าสู่รูปแบบของเศรษฐกิจทุนนิยมแต่คนไทยส่วนใหญ่ก็ยังคงทำการเกษตรโดยเฉพาะการทำนา และปลูกพืชไร่ เช่น ถั่ว อ้อย มันสำปะหลัง

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ ไทยต้องประสบกับภาวะเศรษฐกิจทำให้รัฐต้องเรียก เก็บภาษีเพิ่มขึ้นอีกเป็นการเพิ่มภาระให้แก่ราษฎรที่ได้รับความทุกข์อยู่แล้วให้ได้รับความทุกข์เพิ่ม มากขึ้น ในขณะที่บุคคลอีกกลุ่มหนึ่งไม่ได้รับผลกระทบโดยตรงกับปัญหาดังกล่าวนี้เลย หนังสือพิมพ์ได้เสนอให้รัฐบาลเรียกเก็บภาษีที่ดินแทนการให้ออกจากราชการ และการตัดเงินเดือน แต่ไม่ได้รับความเห็นชอบแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะว่า เจ้าของที่ดินส่วนมากเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ทำให้ชาวบ้านต้องประสบกับความลำบากในเรื่องการทำมาหากินรวมทั้งข้าราชการ^{๒๔}

^{๒๑} ไชยแสง รักวานิช, “มนุษย์กับเศรษฐกิจ”, ใน มนุษย์กับสังคม, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย-เกษตรศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๐.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

^{๒๓} พอพันธ์ อุยยานนท์, “พัฒนาการเศรษฐกิจไทย”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา หน่วยที่ ๑-๓, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๗.

^{๒๔} P.Fitie, โลกพระศรีอารีย์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์, แปลโดย ไมตรี เต็นอุดม, (กรุงเทพฯ : กราฟฟิคอาร์ต, ๒๕๑๖), หน้า ๓๑.

นอกจากไม่สนใจแก้ปัญหาให้กับราษฎรแล้ว ยังนำความทุกข์มาสู่ราษฎรด้วยการเรียกเก็บภาษีเพิ่มขึ้นอย่างไรเหตุผล

สภาพเศรษฐกิจในสังคมไทยเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ถูกละเลย มีแนวความคิดทางพระพุทธศาสนา กล่าวคือ เมื่อศรีบูรพาเห็นสภาพเศรษฐกิจของราษฎรที่ได้รับความลำบากและอีกทั้งตนเองก็เคยเป็นชาวไร่ทำไร่ทำสวนถึงถึงความลำบากในการทำงานเลี้ยงชีพ เมื่อพบเห็นราษฎรได้รับความลำบากจึงเกิดความรู้สึกเวทนาสงสารต่อภาพที่ปรากฏนั้น ในแผนโครงการเศรษฐกิจของ ศรีบูรพา กล่าวว่า การจะบำรุงความสุขสมบูรณ์ให้แก่ราษฎรได้ ก็รัฐจะต้องเข้าดำเนินการเองโดยทำเป็นรูปแบบของสหกรณ์^{๒๕} เพื่อให้เกิดความยุติธรรมว่าทุกคนจะมีส่วนได้ที่เท่ากัน เพราะสภาพเศรษฐกิจของสังคมไทยขณะนั้นมีความแตกต่างกันมาก กล่าวคือ มีคนไม่ก็คนหรือเพียงบางกลุ่มเท่านั้นที่บริโภคอย่างสบายโดยมิได้ทำงานใดๆ ในขณะที่ราษฎรนั้นต้องทำงานหนักกว่าจะได้อาหารที่เพียงพอต่อการบริโภค ศรีบูรพาเห็นว่าคนที่ไม่ทำงานแต่อาศัยแรงงานของบุคคลอื่นเพื่อบริโภคเป็นคนหนักโลก การจัดสรรเพื่อให้เกิดความยุติธรรมดังกล่าวแสดงถึงความเอื้อเฟื้อที่ต่อการปลดเปลื้องความทุกข์ของราษฎรและมุ่งที่จะช่วยให้ราษฎรนั้นได้รับอาหารบริโภคอย่างเพียงพอ

ศรีบูรพา กล่าวว่า “ผู้ที่มีจิตใจเป็นมนุษย์ประกอบด้วยความเมตตา กรุณา แก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันแล้ว เมื่อนั้นสภาพชาวไร่ในชนบทที่ดี คนยากจน อนาคตในพระนครที่ดี ก็จะปรากฏความสมเพชเวทนาขึ้นในทันใด”^{๒๖} จากคำพูดดังกล่าวแสดงให้ถึงสภาพความทุกข์ยากลำบากของราษฎรที่ชี้ให้เห็นถึงสภาพเศรษฐกิจของไทยขณะนั้นว่า มีความอึดอัดขัดสนเพียงใด

สภาพของเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ในขณะนั้นเป็นปัจจัยภายนอกที่ทำให้ถูกละเลยแนวคิดที่จะก่อวิวัฒน์เปลี่ยนแปลงสังคมเพื่อแก้ปัญหา การเปลี่ยนแปลงการปกครองก็เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจเป็นหลัก ซึ่งศรีบูรพาถือว่าเศรษฐกิจเป็นรากฐานของสังคมและการเมือง ส่วนการเมืองจะเป็นการปกครองแบบไหนนั้นขึ้นอยู่กับรูปแบบและเครื่องมือการผลิต

กล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า ปัญหาที่เศรษฐกิจที่ถูกละเลยต้องการแก้ไขถือว่าเป็นความกรุณา คือต้องการให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์ การช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ที่ได้รับความทุกข์ความลำบากจากการปกครองที่มีได้เอาใจใส่ต่อปัญหาของราษฎรอย่างแท้จริง จากสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจเป็น

^{๒๕} ต.ม.ธ.ก. รุ่นที่ ๒, “สมุดปกเหลือง เข้าโครงการเศรษฐกิจ”, ใน ฉบับรำลึกพระคุณท่านผู้ประศาสน์การ, (กรุงเทพฯ : อักษรไทย, ๒๕๒๗), หน้า ๓๕.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑ – ๔๒.

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้กุหลาบมีแนวความคิดทางพระพุทธศาสนา ศรีบูรพากล่าวว่า “ครอบครัวฝ่ายบิดาและมารดา ผมจะมีฐานะเศรษฐกิจอย่างใดก็ตาม แต่เป็นครอบครัวที่เคร่งครัดตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งผมสัมผัสตั้งแต่จำความได้”^{๒๗} โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวความคิดที่ว่าด้วยโลกยุคพระศรีอารีย์ ที่ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกัน มีความอุดมสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจ พรั่งพร้อมด้วยปัจจัย ๔ ไม่มีความอดอยากแร้นแค้นและการทำร้ายเบียดเบียนกัน อันเนื่องมาจากความฝืดเคืองทางเศรษฐกิจ ซึ่งศรีบูรพาได้กล่าวไว้ในเค้าโครงเศรษฐกิจว่า

สิ่งที่ราษฎรทุกคนปรารถนาคือความสุขความเจริญอย่างประเสริฐ ซึ่งเรียกกันเป็นศัพท์ว่า “ศรีอารียะ” ก็จะพึงบังเกิดแก่ราษฎรโดยทั่วหน้า โฉนดเล่าพวกเราที่ได้พร้อมกันไขประตูเปิดช่องทางให้แก่ราษฎรแล้วจะรีๆ รอๆ ไม่นำราษฎรต่อไปให้ถึงต้นกัลปพฤกษ์ ซึ่งราษฎรจะได้เก็บผลจากต้นไม้นั้น คือผลแห่งความสุข ความเจริญดังที่ได้มีพุทธทำนายกล่าวไว้ในเรื่องพระศรีอารีย์^{๒๘}

การพูดถึงโลกพระศรีอารีย์ของศรีบูรพานั้นถือเป็นอิทธิพลของพระพุทธรูปศาสนาที่กล่าวถึงสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่ต่างจากโลกมนุษย์ในด้านตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิง โลกพระศรีอารีย์ของศรีบูรพาคือต้องการอยากเห็นความสุขความสบายในโลกมนุษย์ที่สามารถแสวงหาเอาได้โดยไม่ลำบากมากนัก แต่ทั้งนี้ก็ต้องเป็นไปตามหลักศีลธรรมเช่นในยุคพระศรีอารีย์เช่นเดียวกัน เศรษฐกิจในยุคพระศรีอารีย์อาจไม่ต้องลงทุนลงแรงอะไรมากมายนัก

๒.๒.๔ ปัจจัยทางสังคม

มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่ต้องอาศัยอยู่ร่วมกันมีการกระทำต่อกัน มีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและมีการยอมรับแบบแผนหรือกฎเกณฑ์ของสังคมที่ตนอยู่อาศัย การอยู่ร่วมกันนั้นมีการสื่อสารความคิดความต้องการมีการกระทำสนองความต้องการของกันและกัน ซึ่งมีความยึดเหนี่ยวเนื่องเป็นความสัมพันธ์ มีสิทธิหน้าที่ต่อกันที่สามารถรู้และคาดหมายได้ล่วงหน้า จากการทำและความสัมพันธ์ที่สม่ำเสมอต่อกันเช่นนี้ทำให้มีความรู้สึกผูกพันเป็นกลุ่มเป็นพวกเดียวกันที่อาจต่างไปจากกลุ่มหรือพวกอื่น สังคมมนุษย์จะแยกจากกันไม่ได้ เพราะมนุษย์เมื่อเกิดมาต้องพึ่งพาอาศัยมนุษย์ด้วยกัน ต้องมีความสัมพันธ์กันและกระทำต่อกันทางสังคม เพื่อประโยชน์แห่งตนและสังคม ต้องเรียนรู้วิธีการหาเลี้ยงชีพและระเบียบแบบแผนของสังคม เพื่อความอยู่รอดและอยู่ร่วมกับผู้อื่น สังคมได้วิวัฒนาการมาโดยลำดับ จากสังคมที่อยู่ร่วมกันง่ายๆ จากการมีอาชีพ

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

ล่าสัตว์และหาของป่า ยังไม่มีผู้ปกครอง ยังไม่มีการจัดระเบียบในการอยู่ร่วมกันอย่างมีคุณค่าได้ พัฒนามาเป็นสังคมที่รู้จักระเบียบกฎเกณฑ์มีการเรียนรู้ด้วยเหตุและผลจนเป็นสังคมที่มั่นคงและมีความซับซ้อนมากขึ้นดังเช่นปัจจุบัน

การกระทำของบุคคลในสังคมฯ เป็นพฤติกรรมของสังคมนั้นๆ ซึ่งในแต่ละสังคมนั้นมีความแตกต่างกัน มีความสลับซับซ้อนมากขึ้นตามสภาพแวดล้อมซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เหมือนหรือต่างกัน การกระทำและความสัมพันธ์ของคนที่อยู่ร่วมกันในสังคมนั้นไม่ว่าจะเกิดขึ้นจากความต้องการหรือความจำเป็นของแต่ละคนก็ตาม ต้องเป็นไปตามประเภทของบุคคลที่เป็นอยู่ในขณะที่มีการกระทำต่อกันนั้น เนื่องจากทุกคนมีการกระทำของชีวิตเกี่ยวข้องกับชีวิตผู้อื่นตลอดเวลาตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย การกระทำและความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงมีเงื่อนไขต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กัน ฉะนั้น สังคมจึงหมายถึงกลุ่มคนมากกว่าสองคนขึ้นไปมารวมตัวกันเป็นระยะเวลายาวนานในขอบเขตหรือพื้นที่ที่กำหนด สมาชิกประกอบด้วยคนทุกเพศทุกวัยที่มีการติดต่อสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยมีวัฒนธรรมหรือระเบียบแบบแผนในการดำเนินชีวิตของตนเองสามารถเลี้ยงตัวเองได้^{๒๙}

ในสังคมตะวันตกหรือประเทศที่พัฒนาแล้วนั้นส่วนใหญ่มีโลกทัศน์และวิถีชีวิตที่ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ในประเทศที่กำลังพัฒนาหรือด้อยพัฒนากรอบความคิดของคนในสังคมยังคงผูกพันและอิงอาศัยอยู่กับหลักการทางศาสนาอยู่มาก^{๓๐} แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าศาสนาไม่มีคุณค่าหรือเป็นสิ่งที่ด้วงความเจริญแต่อย่างใด ศาสนายังจำเป็นสำหรับมนุษย์เพื่อตอบสนองความต้องการภายใน กล่าวคือศาสนาเป็นเหมือนแหล่งน้ำที่ชุ่มชื้นท่ามกลางความเร่าร้อนของจิตใจที่เต็มไปด้วยความวุ่นวายและหวาดกลัว ทำให้เกิดความสงบร่มเย็นในท่ามกลางความวุ่นวายของสังคม

ศาสนากับสังคมมีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้เพราะศาสนาเป็นสถาบันหนึ่งที่มีบทบาทและความสำคัญต่อสังคม โดยทำหน้าที่ในการอบรมขัดเกลาให้กับคนในสังคม ให้สามารถดำรงตนอยู่ในกรอบของศีลธรรมของศาสนาที่ตนเองนับถือและเป็นที่พึ่งทางใจให้กับคนในสังคมนั้นได้

^{๒๙} สุดา ภิรมย์แก้ว, “การจัดระเบียบสังคม”, ใน *มนุษย์กับสังคม*, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๖.

^{๓๐} สมบูรณ์ สุขสำราญ, *พระพุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง : กรณีเปรียบเทียบประเทศไทยลาวและกัมพูชา*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๓.

การที่ศาสนาและสังคมมีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิดและต่อเนื่องตลอดเวลาที่ด้วยแนวคิดที่ว่าสรรพสิ่งประกอบกันขึ้นเป็นสังคมนั้นประกอบด้วยส่วนต่างๆ หลายส่วน แต่ที่สำคัญคือส่วนที่สามารถสัมผัสจับต้องได้ในส่วนนี้เรียกว่า รูปธรรมและอีกส่วนหนึ่งไม่สามารถสัมผัสจับต้องได้แต่สามารถที่จะรับรู้และเข้าใจได้ ในส่วนนี้เรียกว่า นามธรรม ส่วนประกอบต่างๆ ดังกล่าวนี้อันอยู่เพื่อกันและกันหากขาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะทำให้ขาดความสมบูรณ์ในสังคม ไม่ว่าจะเป็นระดับใด เช่น ในชุมชนหรือหมู่บ้านคนไทย ถ้าขาดวัดขาดพระสงฆ์ก็จะทำให้คุณภาพทางด้านศีลธรรมและจิตใจของชาวบ้านอาจอ่อนด้อยได้^{๓๑}

ในสังคมไทยถือว่าเป็นประเทศกำลังพัฒนา ที่อิทธิพลทางศาสนาได้เข้ามามีบทบาทต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยมาโดยตลอดตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ทำให้คนไทยและสังคมไทยมีโลกทัศน์เป็นของตนเอง ซึ่งส่วนมากได้แนวคิดมาจากพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนากับสังคมไทยมีความสัมพันธ์กันทุกยุคทุกสมัย เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าสังคมไทยนั้นเป็นสังคมพุทธหรือประเทศไทยเป็นประเทศพระพุทธศาสนาเพราะประชากรส่วนใหญ่ของประเทศนับถือพระพุทธศาสนา องค์ประกอบที่มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยมากที่สุด ได้แก่หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในรูปแบบต่างๆ ที่ปรากฏในพระสูตร ในชาดกและตำนานทางพระพุทธศาสนาที่ได้รับการสืบทอดกันต่อๆ มา นอกจากหลักธรรมแล้วพระสงฆ์และวัดก็เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญในการสร้างความสัมพันธ์กับสังคม^{๓๒}

ก่อนการเข้ามาของพระพุทธศาสนา ชาวไทยได้มีความเชื่อและมีสิ่งที่เคารพนับถืออยู่ก่อนแล้ว ตามลัทธิวิญญาณนิยม (animism) และศาสนาพราหมณ์ เมื่อรับพระพุทธศาสนาเข้ามาชาวไทยก็ไม่ได้ละทิ้งความเชื่อเดิม ทำให้มีการผสมผสานระหว่างความเชื่อทางพระพุทธศาสนากับความเชื่อในศาสนาพราหมณ์และความเชื่อในเรื่องวิญญาณนิยมอย่างกลมกลืน ด้วยคำอธิบายที่ชัดเจนกว่าลัทธิความเชื่ออื่นๆ ที่ปรากฏในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องกรรมและผลของกรรม ที่เห็นถึงความเป็นไปของการดำเนินชีวิตที่สอดคล้องกับการกระทำในปัจจุบัน ทำให้พระพุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับของคนไทยและอยู่ในฐานะที่สูงส่งกว่าความเชื่อเดิม ทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธหรือหักล้างความเชื่อเดิมของคนไทยแต่อย่างใด

^{๓๑} สมบูรณ์ สุขสำราญ, “ศาสนากับการเมือง”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชา พื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมของเมืองไทย หน่วยที่ ๑ – ๗, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, ๒๕๒๘), หน้า ๓๗๔.

^{๓๒} สมบูรณ์ สุขสำราญ, พระพุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง : กรณีเปรียบเทียบประเทศไทย ลาวและกัมพูชา, หน้า ๑๕.

แม้สังคมไทยจะมีความเชื่อที่หลากหลายแตกต่างกัน ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาก็ได้มีส่วนสำคัญในความพยายามที่จะจัดระเบียบสังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรมที่ช่วยให้สังคมไทยที่มีความหลากหลายแตกต่างกันในสภาพทางภูมิศาสตร์ สังคมและเศรษฐกิจได้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้^{๓๓}

พระพุทธศาสนาในสังคมไทยจำแนกได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑. **พระพุทธศาสนาแบบประชานิยม (Popular Buddhism)** หรือพระพุทธศาสนาแบบที่ชาวบ้านส่วนใหญ่เชื่อถือและปฏิบัติ ลักษณะของพระพุทธศาสนาแบบประชานิยมนั้นเป็นการนับถือโดยไม่คำนึงถึงหลักคำสอนอันเป็นแก่นของศาสนาและกฎเกณฑ์ของรัฐเป็นสำคัญ แต่จะคำนึงถึงประโยชน์ที่จะได้รับ ซึ่งเป็นปัญหาเฉพาะหน้าและความสะดวกสบายในการปฏิบัติเป็นหลัก^{๓๔} พระพุทธศาสนาแบบประชานิยมมักผูกพันอยู่กับความเชื่อดั้งเดิมของคนไทยที่ว่าด้วยผีสงเทวดาหรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ปาฏิหาริย์ต่างๆ โดยแสดงออกในรูปของพิธีกรรม เพราะมีรูปแบบที่เป็นรูปธรรมชัดเจนไม่ซับซ้อน เอาประโยชน์ที่เป็นผลตอบแทนให้แก่ชาวบ้านได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความอุดมสมบูรณ์ทางเกษตรหรือชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นต้น

โลกทัศน์ของพระพุทธศาสนาแบบประชานิยมหรือแบบชาวบ้าน ไม่ได้มุ่งหลักธรรมอันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา แต่จะเน้นความสะดวกสบายของวิธีการและผลที่จะได้รับทั้งในชาติปัจจุบันหรือชาติหน้า ตามคติความเชื่อของพระพุทธศาสนาแบบประชานิยมนั้นจะยังพอใจอยู่กับภาพความสุขที่เป็นสวรรค์ที่เพียบพร้อมด้วยเครื่องอำนวยความสะดวกประการต่างๆ ไม่สนใจนิพพานที่ถือว่าเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ในทัศนะของพระพุทธศาสนาแบบประชานิยม เพียงแต่ได้ไปสวรรค์ตามที่เชื่อถือกันก็เป็นการเพียงพอแล้ว นิพพานในความหมายของพระพุทธศาสนาแบบนี้จึงมีลักษณะเป็นสถานที่ที่ให้ความสุขเช่นเดียวกับสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้นที่อุดมไปด้วยความสวยงามและความสะดวกสบาย^{๓๕} ฉะนั้น พระพุทธศาสนาแบบประชานิยมจึงเป็น

^{๓๓} สุภางค์ จันทวานิช และสุวรรณ สดาอานันท์, “พื้นฐานความคิดทางสังคมและวัฒนธรรมไทย”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชาสังคมและวัฒนธรรมไทย หน่วยที่ ๑ - ๓, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัย-ธรรมมาธิราช, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๗.

^{๓๔} ภักทรพร สิริกาญจน, “เกิดกับตาย”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชาแนวคิดไทย หน่วยที่ ๑ - ๓, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๒๔), หน้า ๖.

^{๓๕} เสฐียรโกเศศ, **ชาติ ศาสนา วัฒนธรรม**, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดสื่อการค้า, ๒๕๑๕), หน้า ๓๐๔.

พระพุทธศาสนาที่อาศัยความเชื่อมั่นศรัทธาเป็นหลักหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาแบบประชาชนนิยมเป็นศาสนาที่ใช้ศรัทธานำปัญญา การศึกษาหาความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์หรือการศึกษาวิเคราะห์ด้วยเหตุผลจึงไม่จำเป็นสำหรับการนับถือพระพุทธศาสนาในลักษณะนี้

๒. พระพุทธศาสนาแบบปัญญาชน (Intellectual Buddhism) ปัญญาชนคือกลุ่มบุคคลจำนวนหนึ่งในสังคมไทยที่เป็นผู้มีความรู้มีการศึกษาสามารถคิดวิเคราะห์ได้ด้วยเหตุผลและมีสติปัญญา ลักษณะความเชื่อหรือการกระทำของปัญญาชนคือลักษณะที่ยอมรับมาตรฐานและบรรทัดฐานของสังคมอันเป็นแบบฉบับที่สมาชิกของสังคมนับถือเป็นแนวทางตลอดจนมีทัศนคติความคิดความเชื่อเป็นของตนเอง^{๓๖}

ปัญญาชนจึงเป็นกลุ่มของประชาชนผู้มีความรู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาตามความเข้าใจคำสอนในคัมภีร์อย่างใช้ปัญญา พระพุทธศาสนาแบบปัญญาชนไม่ให้ความสำคัญกับรูปแบบพิธีกรรมหรือแนวคิดที่นอกเหนือไปจากหลักคำสอนที่ระบุไว้ในพระไตรปิฎก เช่น ความเชื่อในเรื่องผีสงเทวดา อำนาจเทพเจ้าและความศักดิ์สิทธิ์หรืออิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ในเชิงไสยศาสตร์ แต่จะให้ความสำคัญกับคำสอนที่เป็นเป้าหมายสูงสุดอันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนามากกว่า พระพุทธศาสนาแบบปัญญาชนมีหลักในการปฏิบัติและเชื่อถือตามที่สามารถวิเคราะห์ได้ด้วยเหตุผลว่าเป็นไปได้และมีอยู่ในคัมภีร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นสำคัญ นอกจากนี้พระพุทธศาสนาแบบปัญญาชนยังเน้นความสำคัญของอุดมคติที่เป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ นิพพานที่มีความหมายเป็นความดับทุกข์หรือความพ้นทุกข์ไม่ใช่ความสุขนิรันดร

สังคมไทยที่ผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนาโดยมากเป็นพระพุทธศาสนาแบบประชาชนนิยมที่ได้รับการสืบทอดกันต่อๆ มา ส่งผลมาถึงบุคคลในสังคมให้มีแนวความคิดที่ฝังอยู่กับหลักพระพุทธศาสนาดังกล่าวจนไม่อาจแยกออกจกันได้ แม้บุคคลบางคนจะได้รับการศึกษาด้านวิทยาการสมัยใหม่ที่เป็นวิทยาศาสตร์จากโลกทางตะวันตกก็ตาม แต่อิทธิพลของพระพุทธศาสนาแบบประชาชนนิยมยังคงมีอิทธิพลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยมาโดยตลอด ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย โดยเฉพาะแนวคิดที่ว่าด้วยบุญ กรรม นรก สวรรค์ การเสริมดวง การทำบุญเพื่อสะเดาะเคราะห์ เป็นต้น จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าสังคมไทยมีแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาแทรกอยู่ในทุกกิจกรรมและความคิดของคนไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งรวมถึงกุหลาบ สายประดิษฐ์ด้วยเช่นกัน

^{๓๖} ภัทรพร สิริกาญจน, “เกิดกับตาย”, ใน เอกสารการสอนชุดวิชา แนวคิดไทย, หน้า ๑๘.

ศรีบูรพาเป็นพุทธศาสนิกชนคนหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลการศึกษาจากโลกตะวันตกและนิยมความเป็นวิทยาศาสตร์ แต่ก็ได้รับอิทธิพลแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาจากครอบครัวและสังคมเช่นกัน เห็นได้จากถ้อยคำถึงพระศรีอารีย์ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาแบบพระชาตินิยมโดยศรีบูรพาถ้อยคำที่ว่า “การสาบานในโรงศาลก็ดีในการพิธีใดๆ ก็ดี ก็อ้างกันแต่ว่าเมื่อชื่อสัตย์หรือให้การไปตามความเป็นจริงแล้ว ก็ให้พบประสบศาสนาพระศรีอารีย์”^{๓๗} และยังมีในหนังสือเรื่อง “ความเป็นอนิจจังของสังคม” ที่ศรีบูรพาเขียนได้กล่าวไว้ว่า

นับตั้งแต่ข้าพเจ้าเป็นเด็กมีความจำได้ก็ได้อินพระภิกษุสงฆ์และผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าให้ฟังและอ้างถึงบ่อยๆ ว่ามีพุทธทำนายไว้ว่าในปลายพระพุทธศาสนายุคกามมนุษย์ชาติจะเข้าสู่ยุคมิลลัญญีเพาะศีลธรรมเสื่อมทรามลง จึงมีแต่การรบราฆ่าฟันและเบียดเบียนกัน สิ่งมหัศจรรย์จะเกิดขึ้น ดังที่มีผู้ประพันธ์เป็นร้อยกรองไว้ว่า “กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย น้ำเต้าน้อยจะถอยจม ผู้ดีจะเดินตรอก จี๋รอกจะเดินถนน”^{๓๘}

อย่างไรก็ตาม แม้ศรีบูรพาจะกล่าวถึงลักษณะของพระพุทธศาสนาที่เป็นแบบพระชาตินิยม แต่กุหลาบก็มีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมที่เป็นแก่นของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ดังที่ได้กล่าวถึงความเป็นอนิจจังหรือความไม่เที่ยงของชีวิตและสังคม ศรีบูรพายอมรับว่าเป็นการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงนี่นั่นเป็นกฎธรรมชาติที่เป็นวิทยาศาสตร์^{๓๙} และยอมรับด้วยว่าแนวความคิดในพระพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์ ที่สอดคล้องกับทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ตะวันตก ศรีบูรพาได้นำเอาแนวความคิดนี้มาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา

การที่ศรีบูรพาถ้อยคำถึงโลกพระศรีอารีย์ซึ่งเป็นพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ไม่ได้หมายความว่ากุหลาบมีแนวคิดที่เป็นแบบพระชาตินิยมเหมือนคนไทยส่วนใหญ่ ตรงกันข้ามศรีบูรพาเป็นคนที่มีแนวคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ที่ประกอบด้วยเหตุและผลที่เชื่อถือได้ ศรีบูรพาเชื่อว่าพระพุทธศาสนามีวิธีการแสวงหาข้อมูลที่เป็นวิทยาศาสตร์เป็นขั้นตอนตามเหตุและผล ทุกสิ่งต้องมีเหตุมีผล ไม่ใช่เกิดขึ้นลอยๆ ศรีบูรพาเชื่อในลักษณะนี้ ศรีบูรพาเห็นว่าเพราะอิทธิพลไสยศาสตร์ตามลัทธิพราหมณ์ที่เข้ามาในครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยารุ่งเรืองจนบดบังความเชื่อที่เป็นพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม แม้กุหลาบจะมีทัศนะที่เป็นวิทยาศาสตร์แต่ก็ไม่ปฏิเสธความเชื่อที่เป็นแบบพระชาตินิยมหรือมีข้อห้ามแต่อย่างใด

^{๓๗} สุพจน์ ด้านตระกูล, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับการอภิวัฒน์, หน้า ๕๐.

^{๓๘} กุหลาบ สายประดิษฐ์, ความเป็นอนิจจังของสังคม, (กรุงเทพฯ : นิติเวช, ๒๕๑๓), หน้า ๖-๗.

^{๓๙} กุหลาบ สายประดิษฐ์, อุดมธรรม, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔๗.

มีข้อสังเกตว่า ศรีบูรพาไม่ได้ต้องการให้ประชาชนสร้างบุญกุศลหรือขวนขวาย เพื่อให้ได้ไปเกิดในยุคของพระศรีอารีย์แต่อย่างใด แต่ต้องการเห็นความอุดมสมบูรณ์ ความไม่ลำบากขัดสน ความพร้อมด้วยปัจจัย ๔ และการไม่ประทุษร้ายทำลายต่อกันต่างหาก คือโลกพระศรีอารีย์ในความหมายของศรีบูรพา ซึ่งหมายความถึงความสุขสมบูรณ์ที่เราพบได้ในโลกปัจจุบัน

๒.๒.๕ ปัจจัยทางการเมือง

การเมืองเป็นเรื่องของการได้มาซึ่งอำนาจและการใช้อำนาจ ประเทศไทยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ อำนาจทางการเมืองจะอยู่ที่บุคคลคนเดียวหรือกลุ่มบุคคลเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้น ได้แก่พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์และบุคคลที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่ในการใช้อำนาจบริหารจัดการ โดยประชาชนไม่มีสิทธิ์แสดงความเห็นหรือคัดค้านได้เลย เรียกการปกครองครั้งนั้นว่า “สมบูรณาญาสิทธิราชย์” ต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ อำนาจการบริหารที่เคยอยู่กับคนคนเดียว เปลี่ยนมาอยู่ที่ประชาชน โดยประชาชนเป็นคนเลือกผู้แทนเข้ามาทำหน้าที่ในการใช้อำนาจบริหาร เรียกการปกครองในลักษณะนี้ว่า “ประชาธิปไตย”

ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทยครั้งนั้น ศรีบูรพาเป็นบุคคลสำคัญคนหนึ่งที่มีบทบาทมาก จนได้รับขนานนามว่า “มันสมองของคณะราษฎร”^{๕๐} ต่อมากุหลาบก็ได้ทำงานด้านการเมืองมาตลอด แต่งานที่ศรีบูรพาทำคือตั้งตนเป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐบาลเกือบทุกรัฐบาล คอยตรวจสอบความชอบธรรมในการบริหารแผ่นดินของรัฐบาล จนถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ และถูกจับกุมติดคุกบางช่วง ครั้งออกจากคุกก็ต้องลี้ภัยออกนอกประเทศ ครั้นเมื่อเหตุการณ์ปกติศรีบูรพาได้กลับมาทำงานการเมืองเหมือนเดิมในฐานะนักสื่อสารมวลชน

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ ศรีบูรพาได้เข้าพบรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่เป็นรัฐบาลที่คุกคามและพยายามแทรกแซงสื่อมวลชนอยู่ตลอดเวลา แต่ศรีบูรพาที่ได้รับเชิญเข้าร่วมรัฐบาล

สงครามในยุโรปได้เริ่มขึ้น เมื่อเยอรมันเข้ายึดฝรั่งเศสเอาไว้ได้ ดังนั้น ประเทศไทยโดยจอมพล ป. พิบูลสงครามนายกรัฐมนตรียึดถือโอกาสส่งบันทึกถึงรัฐบาลฝรั่งเศส ขอให้มีการปรับปรุงเส้นแบ่งเขตแดนด้านอินโดจีนระหว่าง ไทยกับฝรั่งเศส ให้ถือเอาร่องน้ำในลำแม่น้ำโขง

^{๕๐} สุพจน์ ด้านตระกูล, ชีวิตและงานของกุหลาบ สายประดิษฐ์, (ไม่ปรากฏสถานที่และปีที่พิมพ์), หน้า ๒๖.

เป็นเส้นกั้นพรมแดน เพื่อให้เป็นเส้นแบ่งพรมแดนตามธรรมชาติที่ยุติธรรมและเป็นสากลตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศ และขอให้ฝรั่งเศสรับรองว่า ถ้าฝรั่งเศสไม่อาจป้องกัน หรือรักษาดินแดนอินโดจีนเองไว้ได้ ก็ขอให้คืนลาวและเขมรให้แก่ไทย นโยบายเรียกครองดินแดนคืนในครั้งนี้ได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดีจากประชาชน มีเพียงศรีบูรพาเท่านั้นที่ไม่เห็นด้วยกับวิธีการนี้ เพราะไม่ใช่สันติวิธีและนำไปสู่การใช้ความรุนแรงได้ ศรีบูรพาเห็นว่า ช่องทางที่จะได้ดินแดนคืนมาก็โดยนำเรื่องขึ้นสู่ศาลโลกหรือศาลยุติธรรมระหว่างประเทศ แต่เมื่อลงมติในสภา ก็ไม่ได้รับความเห็นชอบจากสภาทำให้มติดังกล่าวของภูทาบตกไป^{๔๑}

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ญี่ปุ่นโจมตีอ่าวเพิร์ลฮาเบอร์ของสหรัฐในหมู่เกาะฮาวาย และในเวลาไล่เลี่ยกันก็ได้เปิดแนวรบทางด้านเอเชียอาคเนย์โดยยกพลขึ้นบกที่ประเทศไทยในวันที่ ๘ ธ.ค. ๒๔๘๔ ซึ่งในช่วงแรกได้รับการต่อต้านอย่างหนักจากฝ่ายไทย ก่อนหน้านั้นรัฐบาลได้ออกประกาศรณรงค์ให้คนไทยร่วมใจสู้จนเลือดหยดสุดท้ายหากมีชาติหนึ่งชาติใดรุกกล้าเข้ามาในแผ่นดินไทย จุดที่มีการสู้รบกันมีหลายแห่ง ได้แก่ สงขลา ปัตตานี ประจวบคีรีขันธ์ นครศรีธรรมราช สุราษฎร์ธานีและที่บางปูจังหวัดสมุทรปราการ^{๔๒}

ญี่ปุ่นเสนอให้ไทยยุติการต่อสู้และให้ยินยอมต่อกองทัพญี่ปุ่นในการเดินทางผ่านประเทศไทยเพื่อทำการรบในดินแดนที่เป็นเขตยึดครองของอังกฤษ ทางฝ่ายไทยได้พิจารณาเห็นว่า คงเป็นการสุวิสัยที่จะต้านทานกองทัพญี่ปุ่นเอาไว้ได้ จอมพล ป. เรียกประชุมคณะรัฐมนตรีเพื่อขอความเห็น การประชุมครั้งนี้ถือว่าสำคัญมากเพราะเป็นการตัดสินใจชะตาของบ้านเมืองคือ เปลี่ยนจาก “นโยบายความเป็นกลาง” มาเป็นมิตรกับญี่ปุ่น^{๔๓} ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีมีผู้แสดงความเห็นมากมาย ส่วนใหญ่เห็นว่าเมื่อเหตุการณ์ได้มาถึงปานนี้แล้ว ก็คงจะต้องดำเนินต่อไป หลวงโกวิทอภัยวงศ์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงธรรมการเสนอความเห็นว่า “ตอนต้นเราตกลงกันว่าจะไม่สู้...จะมาสู้ในตอนนี้มีแล้วกว่าตอนแรกอีก เพราะฉะนั้นไม่มีทางใดมองเห็นทางเลือกอื่น...” ^{๔๔} หลวงธำรงนาราสวัสดิ์ได้กล่าวเสริมว่า “ถ้าจะสู้ก็ต้องสู้ตั้งแต่วันที่ ๘ ถ้าจะสู้

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๓.

^{๔๒} แกมสุข นุมนนท์, เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ปรับปรุงใหม่, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๒.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

เวลานี้ก็ยิ่งโง่กว่าตอนแรก” ^{๔๕} ยิ่งกว่านั้น ยังมีข้อกำหนดเป็นความลับเกี่ยวกับสัญญาที่ญี่ปุ่นรับรองจะให้ดินแดนมลายูและพม่าที่ไทยเสียให้แก่อังกฤษไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ปลิส เมืองเซียงตุงและเมืองพานกลับคืนให้แก่ไทย สภาผู้แทนราษฎรต่างก็ตื่นตื่นเห็นดีเห็นงามด้วยกับข้อสัญญาเสนอที่ญี่ปุ่นรับรองจะคืนดินแดนทางมลายูและพม่าให้แก่ไทยเป็นผู้ดูแล

การสู้รบระหว่างญี่ปุ่นกับฝ่ายสัมพันธมิตรขณะนั้น กิตติศัพท์ของกองทัพญี่ปุ่นเป็นข่าวแพร่ไปทั่วโลกกว่ารบที่ไหนก็ได้รับชัยชนะทุกครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อญี่ปุ่นสามารถโจมตีอ่าวเพิร์ลฮาร์เบอร์ของสหรัฐอเมริกาและสามารถทำลายเรือรบอังกฤษ ๒ ลำในวันเดียวกันได้ ความเชื่อมั่นว่า ญี่ปุ่นจะชนะสงครามครั้งนี้มีความเป็นไปได้มากทีเดียว ในที่ประชุมสมัชชาภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่จึงสนับสนุนนโยบายผูกมิตรกับญี่ปุ่นและขอรับรองรัฐบาลให้ดำเนินการเข้าร่วมกับญี่ปุ่นไปจนถึงที่สุด ^{๔๖}

ในที่สุดประเทศไทยก็ประกาศสงครามกับอังกฤษและอเมริกาเมื่อวันที่ ๒๕ ม.ค. ๒๔๘๕ ไทยได้เข้าร่วมในสงครามเป็นฝ่ายอักษะอย่างเต็มตัว ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ในการเข้าร่วมรบกับญี่ปุ่นในครั้งนี้ญี่ปุ่นได้โอนดินแดนบางแห่งที่ยึดมาได้จากอังกฤษคือ ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู ปลิส เซียงตุงและเมืองพานในรัฐฉาน มอบให้ไทยเป็นผู้ดูแลตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๖ ^{๔๗}

จากสภาวะทางการเมืองของไทยที่เกิดขึ้นขณะนั้นเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา เห็นได้อย่างชัดเจนในหนังสือ นวนิยายที่กุหลาบแต่เขียนเองเรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” นิยายเรื่องนี้ต้องการชี้ให้เห็นว่าการเอาชนะกันด้วยสงครามนั้นไม่ใช่การชนะที่แท้จริง เพราะมีการสูญเสียด้วยกันทั้งสองฝ่าย การชนะที่แท้จริงคือต้องไม่มีการสูญเสียเกิดขึ้น ตัวละครที่ศรีบูรพาสร้างขึ้นเกี่ยวกับความเป็นผู้นำผู้ปกครองบ้านเมืองที่ปกครองด้วยธรรมะ โดยนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้ในการปกครอง คือ ทศพิธราชธรรม ศรีบูรพาได้กล่าวไว้ในคำนำว่า

การต่อสู้ตัวต่อตัวกับขุนศึกของไทยที่ยิ่งใหญ่ และเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอันสูงส่ง ชัยชนะอันเด็ดขาดของธรรมะเหนืออำนาจ การปฏิบัติตามกรุณาธรรมและเมตตาธรรมอันปรากฏอยู่ในคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งแม้กาลเวลาจะล่วงเลยมากกว่าสองพัน

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐ - ๓๒.

^{๔๗} สุพจน์ ด้านตระกูล, ชีวิตและงานของกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๓๓๓ - ๓๓๔.

สี่ร้อยปี ก็ยังคงเป็นประจักษ์ประทีปแห่งความกรุณาที่ฉายแสงนำทางจิตใจของมนุษยชาติ ให้หลุดพ้นจากความหายนะ^{๔๘}

ชาลววิทย์ เกษตรศิริ ได้วิเคราะห์สรุปถึงแนวคิดกุหลาบ สายประดิษฐ์ที่ปรากฏในการเขียนนิยายเรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” ว่าเพื่อเตือนสติผู้นำของไทยที่มีความทะเยอทะยานมักใหญ่ใฝ่สูงและไม่ได้ทำตัวเองให้เป็นเหมือนพุทธศาสนิกชนที่ดีแต่อย่างใด กุหลาบมักจะเน้นย้ำเสมอว่าการเป็นชาวพุทธที่ดีนั้นคือการนำเอาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามาปฏิบัติ การประกาศว่าตนเองเป็นชาวพุทธนับถือพระพุทธศาสนาแต่ไม่ได้นำเอาหลักธรรมข้อใดมาปฏิบัตินั้นสุดลึกลับศิวลึกลับเรียกชาวพุทธเหล่านี้ว่า “เป็นชาวพุทธแต่ริมฝีปาก”^{๔๙} เช่นเดียวกันนิยายพระเจ้าช้างเผือกสะท้อนให้เห็นว่าแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาที่มีปัจจัยทางการเมือง กุหลาบเข้าใจชัดแล้วว่าปัญหาของสงครามและภาวะที่ไร้สันติภาพเป็นปัญหาใหญ่ นโยบายของจอมพล ป. พิบูลสงครามจะทำให้ไทยตกอยู่ในวงจรของญี่ปุ่นและนำไทยเข้าสู่ความขัดแย้งกับกลุ่มประเทศตะวันตก ดังนั้นพระเจ้าช้างเผือกจึงเป็นความพยายามทางด้านวัฒนธรรมการเมืองที่แสดงถึงความคิดของกุหลาบที่ไม่เห็นด้วยกับนโยบายลัทธิชาตินิยมรุนแรง ระบบการปกครองโดยทหารและวิกฤตการณ์อินโดจีน^{๕๐}

ด้วยความตระหนักในภัยของสงครามและประโยชน์ของสันติภาพ “พระเจ้าช้างเผือก” ถูกนำมาสร้างเป็นภาพยนตร์ที่มีบทพูดเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อที่จะสื่อสารให้ทั่วโลกได้ตระหนักถึงภัยสงครามและการมีสันติภาพ สันติที่แปลว่าความสงบคือการอยู่ร่วมกันโดยปราศจากการเบียดเบียนทำร้ายกัน เป็นหลักการพื้นฐานของมนุษย์ที่จะทำให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข นิยายเรื่องพระเจ้าช้างเผือกได้สะท้อนแนวคิดสันติวิธีที่ไม่ต้องการเอาชนะกันด้วยสงครามหรือการใช้ความรุนแรง แต่เป็นการเอาชนะกันด้วยธรรมโดยไม่มีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดได้รับความเสียหาย นอกจากนี้กุหลาบมักจะเน้นย้ำเสมอเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ คือไม่เห็นด้วยกับการรุกรานประเทศอื่นๆ โดยไม่มีเหตุผล เพียงแต่ต้องการแสดงพลังอำนาจหรือความยิ่งใหญ่เท่านั้น ดังในกรณีที่อเมริกาทำสงครามกับเวียดนามเพียงเพราะขัดแย้งกันทางความคิดและผลประโยชน์เท่านั้น ไม่ได้เพื่อสันติภาพแต่อย่างใด

^{๔๘} กุหลาบ สายประดิษฐ์, *อุดมธรรม*, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า คำนำ.

^{๔๙} ชาลววิทย์ เกษตรศิริ, “แกะรอยพระเจ้าช้างเผือก”, ใน ๑๐๐ ปี ชาตกากุหลาบ สายประดิษฐ์, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๘๑.

^{๕๐} *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๘๗.

สรุป ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ เมื่อต้นมาจากปัจจัยทางครอบครัว ครอบครัวที่บรรพบุรุษนับถือพระพุทธศาสนาและเคร่งครัดต่อการปฏิบัติตนตามหลักธรรม ปัจจัยทางการศึกษาเป็นอีกประการหนึ่งเพราะการศึกษาเมื่อผูกพันอยู่กับวัดทั้งในด้านสถานที่เรียนและผู้สอนรวมทั้งหลักสูตร ปัจจัยทางเศรษฐกิจความอึดคักขันตลอดจนความเดือดร้อนจากการกดขี่ข่มเหงทางชนชั้นรวมทั้งปัจจัยทางทางสังคมและปัจจัยทางการเมือง ปัจจัยดังกล่าวทำให้กุหลาบมีทัศนคติแนวคิดที่อยู่ในกรอบของพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดของกุหลาบในเรื่องต่างๆ

๒.๓ แนวคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) เป็นพุทธศาสนิกชนที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนาแต่เพียงในนามเท่านั้น แต่เป็นผู้ที่สนใจศึกษาและเข้าใจในหลักพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี ตามประวัติที่กุหลาบเขียนขึ้นนั้น ไม่ได้ระบุว่าตนเองเคยได้อุปสมบทเป็นพระมาก่อน แต่กุหลาบก็ได้สนใจและให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนาเป็นเป็นอย่างยิ่ง โดยนอกจากจะเป็นผู้สนใจศึกษาแล้วยังได้นำมาประพาดปฏิบัติอีกด้วย ความสนใจในพระพุทธศาสนาของกุหลาบ ทำให้กุหลาบเข้าใจสภาพของสังคมมนุษย์ได้เป็นอย่างดี หลักการทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าแสดงให้กับภิกษุฟัง เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง เข้าถึงความจริงได้ โดยมีนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด กุหลาบได้นำเอาหลักการดังกล่าวมาอธิบายสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคม โดยมีเป้าหมายของชีวิตในชาติปัจจุบัน มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๓.๑ การเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง

การเปลี่ยนแปลง คือความผันแปรไม่แน่นอน ความไม่คงที่ของสิ่งทั้งหลายที่แสดงถึงภาวะของการเคลื่อนไหว ทุกสรรพสิ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงมาตลอด จะเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องเป็นสำคัญ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า การเปลี่ยนแปลงหรือการเคลื่อนไหวนั้นเป็นกฎที่วิทยาศาสตร์ให้การยอมรับว่า ทุกสรรพสิ่งไม่อาจหยุดนิ่งตลอดไปได้ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม เช่นความรู้สึกนึกคิด การจดจำหรือความรู้ (สัญญา) ที่เคยยึดมั่นเชื่อถือหรือเคยจดจำสิ่งใดๆ ได้ พอผ่านไปก็เปลี่ยนจากเดิมไปตามกาลเวลาและเหตุปัจจัยอื่นที่เกี่ยวข้องหรือร่างกายของคนเราตั้งแต่เกิดขึ้นมาก็เปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด จากวัยทารก เข้าสู่วัยเด็ก วัยรุ่น วัยผู้ใหญ่และวัยชราตามลำดับ แม้ที่สุดโลกที่มนุษย์อาศัยอยู่นี้ก็เปลี่ยนแปลงและสักวันก็จะแตกดับสลายไปเช่นเดียวกัน หากพิจารณาตามประวัติศาสตร์ของมนุษย์จะเห็นว่า สังคมมนุษย์มีพัฒนาการมาโดยตลอด ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ที่อาศัยอยู่แต่ในถ้ำเปลี่ยนมาสร้างที่พักอาศัยเองจากที่เคยอพยพย้ายถิ่นที่ทำกิน เพื่อล่าสัตว์หาอาหารก็รู้จักเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์หรือการเปลี่ยน

เครื่องมือจากหินเป็นโลหะ เป็นต้น ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงความไม่คงที่ของสังคมมนุษย์ซึ่งใช้เวลานานมากกว่าจะเห็นการเปลี่ยนแปลงชัดเจนจนต้องเรียกว่ายุคใดสมัยใดมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นบ้าง เช่น ยุคหิน ยุคเหล็ก หรือยุคประวัติศาสตร์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ เป็นต้น ส่วนการเปลี่ยนแปลงที่พบเห็นได้ง่ายคือความเปลี่ยนแปลงที่เป็นรูปธรรมที่เป็นวัตถุ เช่น บ้าน รถ เครื่องใช้ประเภทต่างๆ เมื่อใช้งานเป็นเวลานานก็เสื่อมชำรุดรวมถึงร่างกายของมนุษย์ด้วยเช่นเดียวกัน

ในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้กล่าวถึงสภาวะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงนี้ว่าเป็นสังขธรรมที่มีอยู่คู่กับโลกนี้มาตลอด การตรัสรู้ของพระองค์คือการค้นพบสังขธรรมที่มีอยู่แล้วนี่เท่านั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้เป็นผู้สร้างสังขธรรมแต่อย่างใด หากสังขธรรมได้มีอยู่แล้วเป็นความจริงที่มีขึ้นอยู่กับบุคคล เวลาหรือสถานที่ เป็นความจริงที่มีอยู่อย่างนั้นตลอดไป ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับภิกษุว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดาความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนดเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย^{๕๑}

สังขธรรมที่พระพุทธเจ้าค้นพบพระองค์ยืนยันว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วไม่เกี่ยวกับการมีหรือไม่มีของพระองค์เลย สังขธรรมที่ว่านั้นพระพุทธศาสนาเรียกว่า “ไตรลักษณ์” คือลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจตา คือความไม่เที่ยง ทุกขตา ความทุกข์ และอนัตตตา คือความไม่ใช่ตัวตน ท่านพุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า “ลักษณะทั้ง ๓ ประการคือ อนิจจัง ทุกข์ อนัตตา เป็นคำสั่งสอนที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมากที่สุดกว่าคำสั่งสอนทั้งปวง จนถึงกับเรียกว่า พุทฺธ ลานู สาสณิ คือ โอวาทที่ทรงสั่งสอนมากที่สุด”^{๕๒}

ในการแสดงไตรลักษณ์ของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์มีเป้าหมายเพื่อให้พระสาวกได้รู้ความจริง เพื่อละจากความยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจกิเลสว่า เป็นตัวเรา เป็นของเรา เพราะถ้ายังคงยึดมั่นถือมั่นก็เป็นเรื่องยากที่จะพ้นทุกข์ได้ ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารไม่สิ้นสุดประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาไตรลักษณ์ในปัจจุบัน คือ สามารถวิเคราะห์เหตุการณ์ต่างๆ ได้อย่าง

^{๕๑} อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, หลักพระพุทธศาสนาที่บอกว่าจะอะไรเป็นอะไร, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, มปป.),

ถูกต้องตามความเป็นจริง สามารถใช้ความรู้นี้ในการแก้ปัญหาชีวิต คือไม่วิตกกังวลหรือเสียใจจนเกินไปเมื่อต้องประสบกับการเปลี่ยนแปลงและทำให้ผ่อนคลายความยึดมั่นลงได้^{๕๓}

ความไม่เที่ยงแท้ เป็นสภาวะที่มีการเคลื่อนไหว มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น แต่เพราะความต่อเนื่อง(สันตติ) ทำให้เข้าใจว่าไม่มีความเคลื่อนไหวหรือเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น หลักการของพระพุทธศาสนาเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันหรือการรวมตัวกันเข้าด้วยกันของส่วนประกอบต่างๆ ปรากฏในรูปของกระแส **พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต)** ได้อธิบายถึงลักษณะของการเคลื่อนไหวนี้ว่า

ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบย่อยอื่นๆ หลายส่วน แต่ละอย่างไม่มีตัวตนที่เป็นอิสระ เพราะเป็นกระแสที่เกิดดับต่อกันเรื่อยไป ไม่เที่ยง ไม่คงที่ กระแสที่ไหลเวียนหรือดำเนินไปในลักษณะนี้ มีส่วนประกอบที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันและกันและส่วนประกอบแต่ละอย่างล้วนไม่มีตัวตนของมันเอง ไม่เที่ยงแท้ ซึ่งความเป็นไปต่างๆ ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ^{๕๔}

อนิจจังเป็นหลักธรรมที่มักจะมีการกล่าวถึงบ่อยๆ หรือได้รับความสนใจมากกว่าหลักธรรมข้ออื่นๆ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความไม่เที่ยงเป็นภาวะที่ปรากฏมองเห็นได้ง่าย สัมผัสได้ด้วยอายตนะภายนอก^{๕๕} โดยมากมักเข้าใจกันว่า ความไม่เที่ยงนั้นจำกัดเฉพาะขันธ์ ๕ เป็นหลัก ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ดังที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้ในอนัตตลักขณสูตร เพื่อโปรดปัญจวัคคีย์ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ นั้นเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และหาตัวตนไม่ได้ เมื่อรู้แจ้งตามนี้แล้ว ก็ไม่ควรยึดมั่นว่าเป็นเรา เป็นของเรา เพราะถ้ายังยึดมั่นก็ต้องแสวงหาเพื่อตอบสนองความต้องการของตนเองอันเป็นเหตุให้ก่อทุกข์ต่างๆ ตามมา^{๕๖}

ความไม่เที่ยงที่พระพุทธเจ้าแสดงมีเป้าหมายไม่ให้เกิดความประมาทในการดำรงชีวิต เช่น การขับรถด้วยความเร็วสูง โดยคิดว่าคงไม่เป็นอะไรหรือสามารถแซงรถคันข้างหน้าไปได้ หรือการกระทำใดๆ ที่คิดว่าไม่เป็นอะไร ไม่มีอะไรเกิดขึ้น เป็นลักษณะของการประมาทเดินเล่อและที่มักจะยกมาเป็นอุทาหรณ์บ่อยๆ คือ การทำคุณงามความดี ทำบุญกุศล ด้วยคิดว่าให้อายุ

^{๕๓} สิริวัฒน์ คำวันสา, **ปรัชญาพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๓๓.

^{๕๔} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), **ไตรลักษณ์**, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๒.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

^{๕๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๑/๒๘-๒๙.

มากกว่านี้ค่อยเข้าวัดฟังธรรมหรือค่อยทำบุญ ตอนนี้อายุยังน้อย อยู่ในวัยทำงาน หรือกำลังสนุกสนานยังไม่จำเป็นต้องรีบเข้าวัดทำบุญ เพราะยังมีเวลาเหลืออีกหลายปี เป็นต้น ความไม่เที่ยง โดยเฉพาะชีวิตที่ไม่อาจทราบล่วงหน้าได้ว่าจะสิ้นสุดเมื่อ จะเกิดอะไรขึ้นกับชีวิตบ้าง ฉะนั้นจึงไม่ควรประมาท พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ก่อนจะปรินิพพานว่า “สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๕๗} ไม่เพียงแต่สังขารเท่านั้นที่ไม่เที่ยง พระพุทธองค์ยังได้ตรัสถึงความไม่เที่ยง ความเสื่อมอีกว่า แม้แต่โลกที่มนุษย์อาศัยอยู่นี้ก็จะเสื่อมไปเช่นเดียวกัน ดังที่ปรากฏอยู่ในสัจธรรมสุตต ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายเป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี่เป็นข้อกำหนดควรเมื่อหน่าย ควรคลายกำหนด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง

ภิกษุทั้งหลาย ขุนเขาสีเนรุ ยาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์ กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ หยั่งลงในมหาสมุทร ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงจากมหาสมุทรขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์ มีสมัยที่เวลาผ่านไปยาวนาน บางครั้งบางครั้งว ฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี เมื่อฝนไม่ตก พืชคาม ภูตคาม และดิณชาติที่ไซ้เข้ายา ป่าไม้ใหญ่ ย่อมเฉาเหี่ยวแห้ง เป็นอยู่ไม่ได้ฉันใด

สังขารทั้งหลายก็ฉันนั้น เป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี่เป็นข้อกำหนดควรเมื่อหน่าย ควรคลายกำหนด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง^{๕๘}

พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับความเสื่อมสิ้นไปของโลกและจักรวาลนี้มีเป้าหมายให้เห็นถึงความไม่เที่ยงแท้แน่นอนว่า สักวันหนึ่งโลกที่อาศัยอยู่นี้ก็จะต้องสลายไปเช่นเดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันที่เห็นว่าอีกหลายล้านปีข้างหน้าโลกอาจถึงกาลอวสาน ในเรื่องนี้พระธรรมปิฎกได้ให้ทรรศนะว่า

ทุกวันนี้วิทยาศาสตร์ก้าวหน้า กฎอนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในด้านรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะเป็นของสามัญไป ทฤษฎีต่างๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดดับของดวงดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีว่าด้วยการสลายตัวของปรมาณูล้วนใช้ช่วยอธิบายหลักอนิจจตาได้ ทั้งสิ้น^{๕๙}

^{๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑.

^{๕๘} อ.จ.สตุตท. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒.

^{๕๙} พระธรรมปิฎก(ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๓๐.

จากหลักการของพระพุทธศาสนาดังกล่าวที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ เป็นสังขธรรมที่คู่กับโลกมาตลอดนี้นั้นนำมาสู่แนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา โดยศรีบูรพานำเอาหลักการทางพระพุทธศาสนามาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม แนวความคิดว่าด้วยความไม่เที่ยงหรือการเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ของศรีบูรพา ปรากฏชัดเจนในหนังสือที่เขียนขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกในงานศพของยายของท่านเอง ซึ่งมีชื่อว่า “ความเป็นอนิจจังของสังคม” กุหลาบ ขอมรับว่าความไม่เที่ยงนั้นเป็นกฎธรรมชาติที่เป็นวิทยาศาสตร์และยอมรับอีกว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบกฎนี้โดยได้กล่าวว่า

รากฐานทางจิตของบุคคล สภาพแวดล้อมทางสังคมนั้นเป็นไปตามกฎแห่งความเคลื่อนไหวของวิทยาศาสตร์ทางสังคม...กฎแห่งความเคลื่อนไหวก็จะโคจรตามวิถีทางที่เป็นวิทยาศาสตร์...กฎนี้คือ กฎวิทยาศาสตร์ธรรมชาติที่ประยุกต์แก่วิทยาศาสตร์สังคมหรือกฎแห่งความอนิจจังซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบเมื่อ ๒๕๐๐ กว่าปีมาแล้วว่าไม่มีสิ่งใดหนึ่งคงอยู่กับที่^{๖๐}

ศรีบูรพาเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นสังขธรรม เป็นธรรมชาติ ทุกสิ่งสรรพสิ่งต้องอยู่ในสภาวะของการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเปลี่ยนไปทุกวันๆ มาโดยตลอด แต่เพราะความต่อเนื่องที่ไหลสืบต่อ (สันตติ) กันจึงทำให้รู้สึกว่าได้เกิดการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ในคำปรารภของหนังสือดังกล่าว ศรีบูรพากล่าวถึงหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา โดยยกเหตุการณ์พุทธทำนายว่า

ในปลายพระพุทธศาสนายุคกาล มนุษยชาติจะเข้าสู่ยุคมิลลิวินาที เพราะศีลธรรมเสื่อมทรามลง จะมีแต่การรบราฆ่าฟันและเบียดเบียนกัน สิ่งมหัศจรรย์จะเกิดขึ้นคัมภีร์ประพันธ์เป็นร้อยกรองไว้ว่า “กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย น้ำเต้าน้อยจะถอยจม ผู้ดีจะเดินตรอก จี๋ครอกจะเดินถนน” ไฟบรรลัยกัลป์จะล้างโลกที่โสม ครั้นแล้วยุคใหม่คือยุคพระศรีอาริย์เมตไตรย์ก็จะอุบัติขึ้น^{๖๑}

ศรีบูรพา ยังได้กล่าวต่อไปอีกว่า “พระพุทธองค์ได้ทรงสอนไว้ว่า คนเราเกิดมามีชีวิตก็เติบโตไปได้ถึงขีดที่ไม่อาจเติบโตต่อไปได้ก็เข้าสู่ความแก่ ความเจ็บ ในที่สุดก็ตายฉับใดก็ดี ระบบสังคมของมนุษย์ก็เป็นไปตามกฎนั้น”^{๖๒} ศรีบูรพา เห็นว่าสังคมมนุษย์จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงไม่

^{๖๐} กุหลาบ สายประดิษฐ์, *อุดมธรรม*, หน้า ๑๔๗.

^{๖๑} *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๕ – ๖.

^{๖๒} *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๗.

อาจอยู่ในสถานะหรือรูปแบบเดิมได้เพราะเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อม การเปลี่ยนแปลงก็ย่อมเกิดขึ้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นสังขธรรมที่ใครก็ไม่อาจคัดค้านหรือต้านทานเอาไว้ได้^{๖๓} หากจะมีต่อต้านบ้างก็เป็นการดิ้นรนสุดท้ายชั่วคราวเท่านั้น ศรีบูรพากล่าวว่าเป็นวิถีแห่งการปะทะในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ ทั้งนี้เพราะพลังเก่ายังคงมีตกค้างจึงดิ้นรนตามกฎที่ว่า “สิ่งที่กำลังจะตายย่อมดิ้นรนเพื่อคงชีพ”^{๖๔} แต่ที่สุดแล้วสิ่งใหม่ย่อมทดแทนสิ่งเก่า ของใหม่แทนที่ของเก่า ซึ่งต้องเปลี่ยนไปอันแสดงให้เห็นถึงความไม่แน่นอน ความไม่คงที่หรือความอนิจจังศรีบูรพากล่าวว่า

ทุกสิ่งมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไม่หยุดยั้ง ชีวิตย่อมมีด้านบวก ด้านลบ มีส่วนใหม่ที่กำลังเจริญงอกงามกับส่วนเก่าที่เสื่อมซึ่งกำลังไปสู่ความสลายแตกดับ มนุษย์สังคมก็ดำเนินไปตามกฎอนิจจังคือสภาวะเก่าที่ดำเนินไปสู่ความเสื่อมสลายและสภาวะใหม่ที่กำลังเจริญ^{๖๕}

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าศรีบูรพาจะเข้าใจสังขธรรมคือความอนิจจังเป็นอย่างดี แต่ศรีบูรพาก็ไม่ได้มีเป้าหมายไปที่ความหลุดพ้นหรือความเบื่อหน่ายในทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายในวัฏสงสารเหมือนเป้าหมายในพระพุทธศาสนา ศรีบูรพานำเอาหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาคือความเปลี่ยนแปลงนี้มาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม ศรีบูรพาอธิบายถึงระบบสังคมที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องธรรมชาติ โดยมีความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยเป็นเงื่อนไขสำคัญ โดยมีเป้าหมายเพื่อพ้นจากความทุกข์ความลำบากในชาติปัจจุบันอันได้แก่การขาดปัจจัยในการดำรงชีพหรือปัญหาทางเศรษฐกิจ ศรีบูรพากล่าวว่า

สูตรสำเร็จอันหนึ่งกล่าวได้ว่า เศรษฐกิจเป็นรากฐานของการเมือง และระบบการเมืองเกิดมาจากสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยของสังคมนั้น มีความหมายว่า ในการแสดงถึงที่มาของสิ่งเหล่านั้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยกับทางการเมืองก็ดีย่อมมีผลสะท้อนถึงกัน คือเมื่อการเมืองต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเศรษฐกิจหรือตามสภาพความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยในขณะใดขณะหนึ่งแล้ว สถาบันและระบบการเมืองใหม่ก็ก่อให้เกิดสภาพที่ทำให้สังคมพัฒนาต่อไป^{๖๖}

^{๖๓} กุหลาบ สายประดิษฐ์, **พระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๔๗.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

การเปลี่ยนแปลงสังคม เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีการศึกษา พบว่าสังคมมนุษย์ได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงมาแล้วหลายยุค เช่น ยุคโบราณ ยุคกลาง และยุคปัจจุบัน การค้นพบทางโบราณคดี แสดงให้เห็นหลักฐานว่า สังคมมนุษย์ในแต่ละยุคได้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากแบบหนึ่งไปเป็นแบบหนึ่ง มนุษย์ในแต่ละยุคได้สร้างความก้าวหน้าทางศิลปะ วัฒนธรรมและอารยธรรมในหลายรูปแบบ กระบวนการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งของสังคมมนุษย์

ศรีบูรพา มองประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของมนุษย์ว่าเป็นการต่อเนื่องของรูปแบบเศรษฐกิจสังคม สังคมมนุษย์ได้ผ่านรูปแบบจากประชาคมดั้งเดิมหรือปฐมสหการ ทาส สักดินา และทุนนิยม ความสำคัญของการผลิตระหว่างประชาชนที่เป็นไปตามระดับการพัฒนาและพลังการผลิต พร้อมกับเครื่องของแรงงานที่มีอยู่ ได้แก่ หอกหิน ขวานหิน มีดหิน หลังจากนั้นก็พัฒนามาเป็นคันศรและธนู การใช้แรงงานร่วมกันจึงนำมาซึ่งการเป็นเจ้าของอุปกรณ์การผลิตร่วมกันอันเป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์ในการผลิต

สมาชิกทุกคนของสังคมมีส่วนร่วมในการใช้อุปกรณ์การผลิต ไม่มีใครข้อยแย้งอุปกรณ์การผลิตจากสมาชิกอื่นๆ ของสังคม และเอามาเป็นทรัพย์สินส่วนตัว เนื่องจากไม่มีทรัพย์สินส่วนบุคคลไม่มีการขูดรีดกันเอง หน้าที่ง่าย ๆ ในการจัดกิจกรรมร่วมกันคือทำงานร่วมกัน หรือเชื่อถือสมาชิกที่มีประสบการณ์และที่เคารพนับถือที่สุดของประชาคม รูปแบบของสังคมในลักษณะนี้เรียกว่า สังคมปฐมสหการ^{๖๓}

ศรีบูรพา ให้นำหนักไปที่ปัญหาเศรษฐกิจว่าเป็นสาเหตุหลักในการเปลี่ยนแปลงสังคม ศรีบูรพาเห็นว่า เศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของสังคมและการเมือง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจึงเป็นปัจจัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองด้วย หากพิจารณาในทัศนะของพระพุทธศาสนา ในอัครคัมภีร์สูตร^{๖๔} สังคมของมนุษย์ที่เปลี่ยนไปนั้นก็มาจากชีวปัจจัยเช่นเดียวกัน กล่าวคือมาจากการบริโภคของสัตว์ชั้นอาภัสสรพรหม สิ่งแรกที่บริโภคคือ งามดิน เมื่องามดินหมด สะเก็ดดินก็เกิดขึ้นจึงพากันกินสะเก็ดดิน ต่อมาจึงเป็นข้าวสาร ข้าวสาลี ทุกครั้งที่บริโภคอาหารแต่ละอย่างจะทำให้ร่างกายหยาบ มีผิวพรรณทรามขึ้นเรื่อยๆ ทำให้มองเห็นความ

^{๖๓} ทวี หมื่นนิกร, **หลักลัทธิมาร์ก - เลนิน เล่ม ๒**, (กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๕), หน้า ๒๘๘ - ๒๙๐.

^{๖๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๕ - ๑๓๐/๘๘ - ๘๖.

เปลี่ยนแปลงในตัวเองและบุคคลอื่นมากขึ้น กระทั่งมีเพศปรากฏ มีการเสพเมถุน ระหว่างหญิงกับชายเกิดขึ้น ซึ่งเป็นการเริ่มก่อตัวของสังคมขณะนั้น

ต่อมาเกิดการสะสมอาหาร จากเดิมที่เคยเก็บตอนเช้ากินตอนเช้า เก็บตอนเย็นกินตอนเย็น เปลี่ยนมาเป็นเก็บตอนเช้าและสะสมไว้เพื่อกินตอนเย็นด้วย จากที่เคยเก็บเฉพาะวันเดียวก็เก็บเพื่อไว้วันพรุ่งนี้ด้วย และเก็บเพื่อไว้อีกหลายๆ วัน เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีการกล่าวหาตำหนิติเตียนกัน กระทั่งต้องปักปันเขตแดนแบ่งเขตอาหารกัน แต่ก็ยังมีปัญหาเพิ่มขึ้นมาอีกว่า บางคนไม่ได้เก็บผลผลิตของตนเองบริโภคแต่ไปเก็บของคนอื่นมาบริโภคแทน พอถูกจับได้จึงมีการตำหนิติเตียนและลงโทษ กระทั่งมีการแต่งตั้งคนขึ้นมารับผิดชอบในเรื่องอาหารโดยตรง โดยสมมติให้เป็นพระราช จากพระสูตรดังกล่าวก็แสดงให้เห็นพัฒนาการของสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดมา โดยมีปัจจัยมาจากเครื่องดำรงชีพเป็นสิ่งสำคัญทำให้คนต้องประพฤติดิล्लीธรรม จนนำไปสู่การเมืองคือ แต่งตั้งคนมาทำหน้าที่ดูแล บริหารจัดการกับคนที่เอาของของคนอื่นไปบริโภค การออกกฎระเบียบต่างๆ เพื่อลงโทษผู้กระทำผิดจึงเป็นหน้าที่ของฝ่ายการเมือง

ความไม่เที่ยง ไม่ได้จำกัดหรือเกิดขึ้นเพราะที่เป็นสังคมเท่านั้น แม้ตัวมนุษย์และทรัพย์สินสมบัติที่เป็นปัจจัยเครื่องอาศัยของมนุษย์ก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกฎอนิจจังเช่นเดียวกัน ไม่ว่าบุคคลผู้นั้นจะเป็นคนเช่นไรก็ตาม ก็ต้องอยู่ภายใต้กฎความเป็นอนิจจังด้วยกันทั้งสิ้น โดยศรีบูรพาได้กล่าวไว้ว่า

ความไม่เที่ยงแท้แห่งการดำรงชีวิตนี้ มิใช่จะมีแต่ในหมู่ราษฎรที่ยากจนเท่านั้น คนชั้นกลางก็ดี คนมั่งมีก็ดี ย่อมจะประสบความไม่เที่ยงด้วยกันทุกรูปทุกนาม ขอให้คิดว่าเงินทองที่ท่านหามาได้ในเวลานี้ ท่านคงจะเก็บเงินนั้นไว้ได้จนกว่าชีวิตของท่านจะหาไม่ และอยู่ตลอดสืบไปถึงบุตรหลานของท่านได้หรือ ตัวอย่างมีอยู่มากหลายที่ท่านคงพบเห็นว่าคนมั่งมีในสมัยหนึ่ง ต้องกลับเป็นคนยากจนในอีกสมัยหนึ่ง เช่นนี้ท่านจะเห็นได้แล้วว่า เงินนั้นไม่ใช่สิ่งเที่ยงแท้แน่นอนจะเป็นประกันการดำรงชีพของท่านได้^{๕๕}

กล่าวโดยสรุปก็คือว่า ศรีบูรพาได้นำเอาหลักการทางพระพุทธศาสนา มาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมว่าเป็นธรรมชาติเป็นสังขธรรม ไม่ได้ปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นมาจากแต่อย่างใด ศรีบูรพาหาความชัดเจนในเรื่องนี้ได้โดยยกเอาธรรมะในพระพุทธศาสนา มาประกอบว่า ทุกสรรพสิ่งย่อมมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ไม่เพียงแต่ร่างกายมนุษย์หรือวัตถุที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น สิ่งที่เป็นนามธรรมที่มนุษย์สัมผัสได้รับรู้ได้เมื่อเหตุปัจจัยพร้อมหรือมีเงื่อนไขอื่นก็ทำให้เปลี่ยนแปลง

^{๕๕} สุพจน์ ด้านตระกูล, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับการอภิวัฒน์, หน้า ๔๕.

ได้เช่นกัน การปฏิบัติเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ของคณะราษฎรที่มีกุหลาบเป็น คนสำคัญครั้งนั้น ศรีบูรพาพยายามที่จะบอกว่า การกระทำดังกล่าวเป็นการทำตามกฎธรรมชาติ ไม่ใช่ฝืนธรรมชาติแต่เป็นกฎที่มีอยู่ในธรรมชาติ ปัจจัยที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงกุหลาบเห็นว่ามาจาก เศรษฐกิจคือความเป็นอยู่ทางด้านชีวปัจจัยเป็นเงื่อนไขสำคัญ

๒.๓.๒ การอิงอาศัยกัน

การอิงอาศัยกันนี้ถือว่าเป็นหลักธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนาและเป็นแนวคิดที่เป็น หลักการสำคัญอย่างยิ่ง จนมีพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ใดเข้าใจแจ่มแจ้งในหลักธรรมนี้แล้ว ก็เหมือนเห็นธรรมทั้งหมด ธรรมที่ว่านี้คือ “ปฏิจาสมุปบาท” แปลว่า ธรรมที่อาศัยกันพร้อม เกิดขึ้น การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน^{๓๐} ปฏิจาสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่ อธิบายถึงการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกันหรือการที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมี ขึ้น ในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีหลายแห่งที่ระบุเกี่ยวกับปฏิจาสมุปบาทซึ่งมีชื่อเรียกต่างกัน เช่น อิทัปปัจจยตา ตถตา ปัจจยการ เป็นต้น ปฏิจาสมุปบาท เป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงความเป็นเหตุ เป็นผลของสิ่งต่างๆ เป็นธรรมที่นักปราชญ์ทั่วโลกผู้สนใจศึกษาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาได้ พากันยกย่องว่า ปฏิจาสมุปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งคำสอนทางพระพุทธศาสนา (Central Philosophy of Buddhism) โดยให้เหตุผลว่า หลักคำสอนอันมีเหตุผลต่างๆ ในพระพุทธศาสนา นั้นออกไปจากศูนย์กลาง คือปฏิจาสมุปบาทนี้ทั้งสิ้น^{๓๑} กล่าวได้ว่าปฏิจาสมุปบาทเป็นองค์อวัยวะ สำคัญในกระบวนการทางจิต ผู้ที่เข้าใจปฏิจาสมุปบาทจะสามารถเข้าใจกระบวนการทางจิตได้ อย่างแจ่มแจ้ง เพียงแต่ไม่สามารถถอดออกมาให้ใครดูได้เพราะเป็นนามธรรม

ในการแสดงปฏิจาสมุปบาทของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์มีเป้าหมายให้รู้ความจริงของ ความเป็นเหตุและผลที่เป็นปัจจัยของกันและกัน เพื่อให้สาวกได้เข้าถึงความจริงว่า “เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เพื่อรู้แจ้งจะได้ถอนตัวเองออกจากตัณหา อุปาทานที่ ก่อให้เกิดภพชาติและชรามรณะอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ปวงที่ทำให้บุคคลต้องทำกรรมต่างๆ ทั้งดี และไม่ดีเป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่เช่นนี้ไม่สิ้นสุด ฉะนั้น ปฏิจาสมุปบาทของ พระพุทธเจ้าจึงเป็นการแสดงถึงการเกิดขึ้นของทุกข์และการดับทุกข์ในวัฏสงสารโดยตรง ใน

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, (กรุงเทพฯ : มหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๑.

^{๓๑} วสิน อินทสระ, *หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท)*, (กรุงเทพฯ : เจริญกิจ, ๒๕๑๕), หน้า ๖๑๕.

พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๐ ข้อ ๕๐๑ พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ปฏิจจนุปบาทนั้นก็เป็นอันเดียวกับ อริยสัจ ๔ หรือในทางกลับกันอริยสัจ ๔ ก็คือปฏิจจนุปบาทโดยนำเอาสายเกิดมาชี้ว่าเท่ากับ ทุกขสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์กับสายดับ ได้แก่ทุกขนิโรธ คือความดับทุกข์นั้นได้ด้วยการดับ อวิชชาคือความไม่รู้อริยสัจ ๔ เมื่ออวิชชาดับ กองทุกข์ทั้งปวงก็ดับไปด้วย

ปฏิจจนุปบาทไม่ได้จำกัดเฉพาะสิ่งที่เป็นนามธรรมเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวข้องเชื่อมโยง สัมพันธ์กับชีวิตประจำวันของทุก ๆ คน เพียงแต่ไม่ค่อยมีผู้อธิบายหรือกล่าวถึงในลักษณะที่เป็น รูปธรรมเท่าใดนัก โดยมากถ้าพูดถึงทุกข์และสาเหตุของทุกข์จะเน้นไปที่อริยสัจ ๔ มากกว่า ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะเข้าใจได้ง่าย ไม่ซับซ้อนเหมือนปฏิจจนุปบาท ที่มีลักษณะเป็นนามธรรม ทำให้มี การอธิบายและตีความแตกต่างกัน นอกจากนี้ ชาวพุทธทั่วไปยังเข้าใจว่าการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า นั้นคือ ตรัสรู้อริยสัจ ๔ เท่านั้น ไม่ใช่ตรัสรู้ปฏิจจนุปบาท ทำให้ปฏิจจนุปบาทไม่ได้รับความ สนใจเท่าที่ควร

ในงานวิจัยนี้จะกล่าวถึงปฏิจจนุปบาทในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และที่ผู้รู้ได้อธิบายไว้แต่พอสังเขปเท่านั้น เพื่อทำให้ง่ายต่อความเข้าใจถึงแนวความคิดเกี่ยวกับการ อิงอาศัยกันของสรีรปุรพา

ปฏิจจนุปบาท เป็นหลักธรรมที่มีความละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจยากเพราะเป็นลักษณะของ นามธรรม ต้องอาศัยปัญญาอย่างยิ่งในการพิจารณาใคร่ครวญเพื่อทำความเข้าใจ ความยาก ของปฏิจจนุปบาทเห็นได้จากการแสดงความเห็นของท่านผู้รู้หรือนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ในปัจจุบันที่มีความเห็นแตกต่างกัน เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุที่เห็นว่าปฏิจจนุปบาทเป็นเรื่องขณะ จิตในชาติปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่แบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นต้น พระพุทธเจ้าพระองค์ก็ทรงยอมรับ ว่าปฏิจจนุปบาทเป็นที่ละเอียด เข้าใจได้ยาก ดังที่พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ พระอานนท์ได้ กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญนำอสังขรย์จริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจจนุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง แต่ถึงอย่างนั้นก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับว่าเป็นธรรมง่าย ๆ พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มี พระภาคตรัสว่า อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น ปฏิจจนุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง สุกจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุนิพพานนี้ หมูตัดหัวจึงยุ่ง เหมือนขอดค้ายของช่างหูก เป็นปมมุงนังเหมือนกระจุกค้าย เหมือนหญ้ามุงกระต่ายและ หญ้าปล้อง ไม่ข้ามพันอบาย ทุกคติ วินิบาต สงสาร^{๗๒}

^{๗๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓.

จากพุทธคำรัสดังกล่าวเป็นการยืนยันได้อย่างชัดเจนถึงความละเอียดลึกซึ้งเข้าใจยากของปฏิจกสมุปปาท จนพระพุทธองค์ต้องเปรียบเทียบให้เห็นว่าเป็นเหมือนเส้นด้ายที่ยู่เหยิงขอดิดหรือเกี่ยวพันกันเป็นปมยากที่จะคลี่คลายออกจากกันให้เป็นเส้นอิสระได้ นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังตรัสเกี่ยวกับความละเอียดของปฏิจกสมุปปาทอีก โดยทรงเห็นว่าเป็นเรื่องยากที่ปุถุชนจะเข้าใจได้ ความขื่อนี้ปรากฏเมื่อครั้งที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ใหม่ พระองค์ทรงระลึกถึงธรรมที่ได้ตรัสรู้ทรงเห็นว่ามีพลังซึ่งละเอียดประณีตเกินกว่าที่วิสัยปุถุชนทั่วไปจะเข้าใจได้ พระพุทธเจ้าถึงกับท้อพระทัยที่จะประกาศพระศาสนา แต่ด้วยความกรุณาที่มีต่อหมู่สัตว์และพิจารณาเห็นว่าสัตว์ที่มีกิเลสน้อยนั้นยังพอมืออยู่บ้าง จึงได้ประกาศสังฆธรรมเผยแผ่คำสั่งสอน ธรรมะที่พระพุทธเจ้าเห็นว่าเข้าใจยากละเอียดลึกซึ้ง คือปฏิจกสมุปปาทและนิพพานซึ่งพระองค์ตรัสว่า

ขณะเมื่อทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ทรงเกิดความดำริขึ้นในพระทัยว่า “ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีตไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้รู้ธรรมด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอทิปปัจจยตา หลักปฏิจกสมุปปาท ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เห็นได้ยากนักกล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิจารณ์โรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”^{๑๓}

จากนั้นยังมีพุทธคำรัสอื่นที่พระพุทธองค์ตรัสเกี่ยวกับปฏิจกสมุปปาทอีกว่า “...ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตดา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาจะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจกสมุปปาท”^{๑๔} และ “ผู้ใดเห็นปฏิจกสมุปปาท ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจกสมุปปาท”^{๑๕} จากพุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าปฏิจกสมุปปาทเป็นหลักธรรมที่สำคัญที่รวมหลักธรรมทั้งหมดที่พระพุทธเจ้าตรัสสอน

ปฏิจกสมุปปาท มี ๒ สาย คือสายเกิดและสายดับ สายเกิดแสดงถึงกระบวนการของชีวิตที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุและผลเป็นลำดับไป เริ่มจากอวิชชาเป็นต้นไป “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมี

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๑๑.

^{๑๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

สังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรามรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัสและความคับแค้นใจจึงมีพร้อม ความเกิดขึ้นของกองทุกข์ทั้งปวงจึงมี” จะเห็นได้ว่า เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นสิ่งนั้นเป็นเหตุให้มีสิ่งอื่นเกิดขึ้นตามมาเป็นลูกโซ่ต่อๆ กันมา ไม่มีที่สิ้นสุด

สายดับนั้นคือเมื่ออันใดอันหนึ่งดับก็เป็นให้อันอื่นดับไปด้วย เพราะเมื่อเหตุถูกทำลายแล้ว ผลก็จะไม่เกิดขึ้นตามมา เปรียบเหมือนต้นไม้ที่ถูกตัดโคนต้นแล้ว ใบ ยอด ดอกและผลก็ถูกทำลายไปด้วยเช่นกัน คือ เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี สังขารไม่มี วิญญาณก็ไม่มี เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อนามรูปไม่มีแล้ว สพายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ ความทุกข์ ความโศก ความคับแค้นใจก็ไม่เกิดขึ้นเช่นกัน

มีบทพระบาลีที่เกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิดและสายดับนี้ว่า

สายเกิด :	อิมสุมี โหติ อิทั โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
	อิมสุสุปปาทา อิทั อุปชชติ	เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
สายดับ :	อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
	อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฌติ	เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ^{๖๖}

ในการแสดงปฏิจจสมุปบาทของพระพุทธเจ้ามี ๔ วิธี คือ แสดงตั้งแต่ต้นไปหาปลาย แสดงตั้งแต่ตรงกลางไปหาปลาย แสดงตั้งแต่ปลายมาหาต้นและแสดงจากตรงกลางมาหาต้น ซึ่งวิธีการแสดงทั้ง ๔ แบบนี้เปรียบได้กับคนที่จะตัดถั่ววัลย์ โดยในแบบแรกเริ่มจากต้นไปหาปลาย คือเห็นถั่ววัลย์จากโคนก่อนแล้วไล่เลียงไปหาปลายของถั่ววัลย์ แบบที่สองเห็นถั่ววัลย์จากตรงกลางแล้วไล่ลำดับไปหาโคนต้น แบบที่สามเห็นถั่ววัลย์จากส่วนปลายแล้วไล่ลำดับไปที่โคนและสุดท้ายคือเห็นถั่ววัลย์จากตรงกลางแล้วไล่ลำดับไปที่ปลายของถั่ววัลย์

ปฏิจจสมุปบาทนี้พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นหลักธรรมสำคัญ เป็นที่รวมลงของธรรมทั้งหมด การแสดงปฏิจจสมุปบาทของพระพุทธเจ้าจึงมีเป้าหมายเพื่อให้พระสาวกได้เห็นการเกิด

^{๖๖} ดูรายละเอียดเรื่อง “ปฏิจจสมุปบาท”, ใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๕ – ๑๕๐.

และการดับของทุกข์เพื่อรู้แจ้ง (วิชชา) ความจริงว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ จะได้ถอนตัวเองออกจากทุกข์ที่ก่อให้เกิดภพชาติขรามณะอันเป็นเหตุให้ต้องทำกรรมต่างๆ ทั้งดีและไม่ดี ต้องเวียนว่ายตายเกิดเพื่อทำกรรมและรับผลของอยู่เช่นนี้ตลอดไป จากที่กล่าวมาเป็นปฏิจสมุปบาทพอสังเขปเท่านั้น

แนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) ในเรื่องการอิงอาศัยกันนั้น ศรีบูรพาไม่ได้กล่าวถึงปฏิจสมุปบาทโดยตรงเหมือนที่เคยกล่าวถึงความไม่เที่ยง ดังในงานเขียนชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” ก็ตาม แต่แนวความคิดที่ว่าอิงอาศัยกันหรือพึ่งพากันนั้น ก็ได้ปรากฏอยู่ทั่วไปในผลงานของศรีบูรพา ไม่ว่าจะเป็นบทความหรือการแสดงความคิดเห็นและปาฐกถาต่างๆ แนวความคิดของศรีบูรพาที่แสดงถึงความเชื่อมโยงหรืออิงอาศัยกันนั้น คือสถานะของสังคมนมนุษย์ที่เป็นทุกข์นั้นมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างไร อะไรคือทุกข์และเหตุของทุกข์ การดับทุกข์และหนทางแก้ไขเพื่อดับทุกข์ควรจะทำอย่างไร ซึ่งศรีบูรพาได้ชี้ให้เห็นถึงสาเหตุและความเชื่อมโยงสัมพันธ์ดังกล่าวว่ามีความเกี่ยวเนื่องหรืออิงอาศัยกัน

กล่าวได้ว่าปฏิจสมุปบาทในพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยการที่แสดงถึงการอิงอาศัยกันเกิดขึ้นและการดับของปฏิจสมุปบาทแต่ละข้อ เพื่อให้รู้เหตุแห่งทุกข์และเหตุของความดับทุกข์ โดยมีเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุนิพพาน ไม่ต้องกลับมาเกิดอีกต่อไป ส่วนปฏิจสมุปบาทของศรีบูรพาแสดงถึงการอิงอาศัยกันของปัญหาที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ในชีวิตประจำวันและในชาติปัจจุบันที่ต้องเผชิญวันต่อวันเท่านั้น คือความทุกข์อันเกิดจากการขาดชีวปัจจัยในการดำรงชีพ ซึ่งเป็นความทุกข์เฉพาหน้า ถ้าปัญหาความทุกข์สามารถดับได้ที่สาเหตุ ก็ทำให้ดับปัญหาอื่นในสังคมได้ด้วย ความทุกข์ในสังคมของคนเราย่อมหมดไป กล่าวได้ว่าแนวความคิดที่อิงอาศัยกันของศรีบูรพาเป็นปฏิจสมุปบาทในลักษณะที่เป็นปัจจัยการทางสังคม

แนวความคิดที่แสดงถึงการอิงอาศัยกันของศรีบูรพานั้น เป็นความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันของมนุษย์ในสังคมที่ต้องอาศัยอยู่ร่วมกัน เมื่ออยู่ร่วมกันแล้วทำให้เกิดความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน ปัญหาคือทุกข์ต่างๆ ของมนุษย์ในสังคมจึงเป็นปัญหาหรือความทุกข์ที่มีเหตุปัจจัยมาจากคนในสังคมที่อาศัยอยู่ด้วยกันนั่นเอง แนวคิดของศรีบูรพาที่กล่าวได้ว่าเป็นปัจจัยการของสังคมเริ่มจากความคิดที่ว่ามนุษย์ทุกคนเป็นหนี้ต่อกันทางจริยธรรม หมายความว่า คนจนเพราะคนในสังคมมีส่วนทำให้จน ส่วนคนรวยไม่ใช่รวยเพราะแรงงานของตนเอง แต่เพราะคนในสังคมคือแรงงานที่ทำให้รวย^{๗๗}

^{๗๗} สุพจน์ ด้านตระกูล, ชีวิตและงานของกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๑๑.

ศรีบูรพามองสังคมเป็นเหมือนกายที่มีอวัยวะต่างๆ มากมาย โดยอวัยวะเหล่านั้นต่างก็ทำหน้าที่ของตนเพื่อให้ร่างกายเกิดความสมดุล สังคมก็เช่นเดียวกัน ต้องมีสถาบันมีระบบที่แตกต่างกัน ซึ่งสถาบันทางสังคมหรือระบบสังคมนั้นๆ ทุกคนมีส่วนในการผลักดันให้สังคมเคลื่อนไป ซึ่งการเคลื่อนไปของสังคมนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงจากสภาวะเก่าสู่สภาวะใหม่

ในทรศนะของศรีบูรพา สังคมเป็นเหมือนร่างกายที่ประกอบด้วยส่วนต่างๆ ซึ่งแต่ละส่วนนั้นทำหน้าที่ของตนเองอย่างสมดุล ถ้าส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายมีปัญหาที่จะส่งผลกระทบต่อระบบและส่วนอื่นๆ ของร่างกายด้วย เช่น เมื่อส่วนสำคัญบางส่วนเช่นหัวใจหรือมันสมองพิการ ความติดขัดไม่คล่องตัวก็เกิดขึ้นแก่อวัยวะอื่นไปด้วย เช่น มือเท้า การหายใจ เมื่อเลือดไปยังสมองไม่พอ ทำให้มันศีรษะ อ่อนเพลีย วิงเวียนหรือความจำเสื่อม จากความผิดปกติของร่างกายดังกล่าวก็จะส่งผลกระทบต่อไปถึงระบบการทำงานในส่วนอื่นๆ ของร่างกายไปด้วย ทำให้ประสิทธิภาพการทำหน้าที่ของร่างกายลดน้อยลง^{๕๔} เช่นเดียวกันกับระบบสังคมถ้ามีส่วนสำคัญส่วนหนึ่งส่วนใดมีความบกพร่อง ก็จะทำให้ส่งผลกระทบต่อส่วนอื่นของระบบสังคมเช่นเดียวกัน ส่วนที่ถือว่าสำคัญและเป็นปัจจัยพื้นฐานของสังคมนั้น ศรีบูรพาเห็นว่าคือเศรษฐกิจ อันหมายถึงปัจจัยในการดำรงชีพ ซึ่งศรีบูรพาเรียกว่า “ชีวปัจจัย” ดังที่ศรีบูรพากล่าวว่า

กายาพยพหรือนัยหนึ่งร่างกายของสังคม คือสถาบันและระบบต่างๆ ของสังคมที่ตั้งอยู่บนรากฐานแห่งความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยของสังคม สถาบันใหญ่ น้อย และระบบการปกครองของสังคม ที่กล่าวกันว่าระงับทุกข์บำรุงสุขของราษฎรนั้น ถ้าจะสาวไปถึงรากอันลึกซึ้งก็คือความเป็นอยู่ทางชีวปัจจัยนั่นเอง^{๕๕}

ศรีบูรพาเห็นว่า สาเหตุที่เป็นปัญหาของสังคมเพราะว่ามีเหตุมาจากเศรษฐกิจเป็นหลัก และกล่าวถึงปัญหานั้น ว่าเป็นพื้นฐานของปัญหาอื่นที่เชื่อมโยงถึงกัน การแก้ปัญหาก็ต้องเริ่มที่เศรษฐกิจ ความหมายของเศรษฐกิจในทรศนะของกุหลาบไม่ได้หมายถึงการซื้อขายแลกเปลี่ยน เปลี่ยนหรืออัตราการเติบโตของสินค้าส่งออก หรือการส่งเสริมการลงทุนหรือตัวเลขที่เป็นผลิตภัณฑ์มวลรวมของประเทศ (GDP) ที่เป็นดัชนีชี้วัดว่าเศรษฐกิจโตหรือไม่โต ดังเช่นในปัจจุบัน แต่เศรษฐกิจในความหมายของกุหลาบคือปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต ๔ ประการ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค

^{๕๔} วคิน อินทสระ, หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา, หน้า ๖๗๒.

^{๕๕} กุหลาบ สายประดิษฐ์, อุดมธรรมรวมผลงานทางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๔๕.

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ในการดำรงชีพอยู่ได้นั้น มนุษย์จำเป็นต้องมีชีวิปัจจัยแม้ว่าสามารถตัดกิเลสในทางเสพสุขโดยจำกัดความต้องการชีวิปัจจัยให้เหลือน้อยได้เพียงใดก็ตาม แต่เรายังมีความจำเป็นในจุดปัจจัย คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค^{๕๐}

ศรีบูรพายังได้กล่าวต่อไปอีกว่า

เศรษฐกิจเป็นรากฐานของการเมือง ระบบการเมืองเกิดมาจากสภาพความเป็นอยู่ทางชีวิปัจจัยของสังคมนั้น มีความหมายในการแสดงถึงที่มาของสิ่งเหล่านี้ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองก็ดี หรือระหว่างสภาพความเป็นอยู่ทางชีวิปัจจัยก็ดี ย่อมมีผลสะท้อนถึงกัน คือเมื่อการเมืองต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพเศรษฐกิจหรือตามสภาพความเป็นอยู่ทางชีวิปัจจัยในขณะใดขณะหนึ่งแล้ว สถาบันและระบบการเมืองใหม่ก็ให้เกิดสภาพที่ทำให้สังคมพัฒนาต่อไปใหม่^{๕๑}

จากภาพรวมของแนวความคิดของศรีบูรพามุ่งเน้นไปที่ความเป็นอยู่ทางชีวิปัจจัยหรือเศรษฐกิจเป็นประเด็นสำคัญ ความทุกข์ทางเศรษฐกิจถ้าได้รับการแก้ไขปัญหานั้นก็จะได้รับการคลี่คลายไปด้วยเช่นกัน การดำรงอยู่ของชีวิตจำเป็นต้องอาศัยปัจจัย ๔ เหล่านี้ ซึ่งถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งหรือมีไม่เพียงพอ (สมุทัย) ปัญหา (ทุกข์) ก็จะเกิดขึ้นได้และเชื่อมโยงให้เกิดปัญหาอื่น ๆ ตามมา ในเรื่องนี้ไม่อาจแก้ไขได้ด้วยการนั่งบริกรรมภาวนาหรือทำใจให้ปล่อยวาง ปลงตกเพื่อให้หลุดพ้นจากปัญหาทุกข์ดังกล่าวนี้ได้ ศรีบูรพาเห็นว่าไม่ใช่เฉพาะมนุษย์ที่มีกิเลสเท่านั้นที่ต้องประสบกับความทุกข์ดังกล่าวนี้ พระอรหันต์ที่หมดกิเลสแล้วยังคงต้องอาศัยชีวิปัจจัยในการดำรงชีพเช่นกัน เพียงแต่ว่าท่านใช้ปัจจัยเหล่านั้นเพื่อการดำรงชีพจริง ๆ ไม่ใช่ด้วยความมัวเมาลุ่มหลง^{๕๒}

ศรีบูรพา กล่าวถึงความขัดแย้งของคนในสังคมเกิดจากความลำบากขัดสนเพราะคนขาดปัจจัยในการดำรงชีพและสาเหตุของปัญหาอาชญากรรมที่เกิดขึ้นภายในประเทศ ศรีบูรพาเห็นว่ามิใช่สาเหตุมาจากเศรษฐกิจ ซึ่งศรีบูรพากล่าวว่า

เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยภายใน สาเหตุที่ทำให้บุคคลทำผิดอาชญากรรมนั้นมีสองประการ ๑. เหตุอันเกี่ยวกับนิสัยสันดานของผู้กระทำผิดเอง ๒. เหตุอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจ เช่น ลักทรัพย์ ชิงทรัพย์ ปล้น เล่านี้เมื่อรัฐบาลได้จัดให้ราษฎรมีความสุขสมบูรณ์ มีอาหารกินมี

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙-๕๐.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐.

เครื่องนุ่งห่ม มีสถานที่อยู่แล้ว เหตุไฉนการประทุษร้ายต่อกันอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจจะยังคงมีอยู่เล่า เหตุแห่งการทำผิดอาชญาจึงคงเหลืออยู่ที่แต่เหตุอันเนื่องมาแต่นิสัยสันดานของผู้กระทำผิดซึ่งจะต้องคิดแก้ไขโดยอบรมและสั่งสอนคตินิสัยและเมื่อผู้อบรมสั่งสอนคตินิสัยโดยมีความสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจแล้วในการอบรมสั่งสอนคตินิสัยก็จะได้ผลดีขึ้น^{๕๓}

จากข้อความข้างต้นที่ศรีบูรพาพูดถึงการแก้ปัญหาอาชญากรรมว่าส่วนหนึ่งมาจาก การขาดการเอาใจใส่ดูแลของเจ้าหน้าที่รัฐในเรื่องเศรษฐกิจอย่างเพียงพอ ทำให้ได้รับความลำบากในการดำเนินชีวิตเพราะความอึดอัดขัดสน การเสนอทางออกโดยการบำรุงให้ราษฎรมีความเป็นอยู่ที่ดี สามารถเลี้ยงตัวเองได้อย่างเพียงพอในการดำรงชีพปัญหาอื่นก็จะไม่เกิดขึ้น แนวคิดนี้สอดคล้องกับพระพุทธศาสนาว่า ความผิดอันแรกที่เกิดขึ้นนั้นมาจากปัญหาเรื่องปัจจัยในการบริโภค เมื่อคนขาดปัจจัยไม่มีในสิ่งเหล่านี้ก็คือนรนแสวงหากระทั่งทำผิดศีลคือถือเอาของบุคคลอื่นที่เขาไม่ได้ให้ จนเป็นเรื่องใหญ่โตกระทั่งถึงยุคเสื่อมของมนุษย์

ในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๑ พระสูตรชื่อ “จกวัตติสูตร” พระพุทธเจ้าทรงแสดงสาเหตุของปัญหาสังคมที่ทำให้คนเริ่มประพฤติผิดศีล ขาดความละอาย เพราะมีสาเหตุมาจากปัจจัยในการดำรงชีพไม่เพียงพอ ทั้งนี้เนื่องจากพระราชามีไม่ได้ให้ทานแก่ราษฎรที่ยากไร้ ทำให้ต้องประพฤติผิดด้วยการถือเอาของบุคคลอื่นที่ไม่ได้ให้และเป็นเหตุให้ผิดศีลข้ออื่นๆ ตามมา

ในปฏิจกสมุปบาท พระพุทธเจ้าแสดงอวิชชาเป็นตัวตั้งหรือเป็นต้นเหตุให้ปัจจัยตัวอื่นเกิดขึ้นตามมาว่า เมื่อมีอวิชชาคือความไม่รู้ทำให้เกิดสังขาร คือความคิดปรุงแต่ง เมื่อเกิดสังขารทำให้มีวิญญาณเกิดขึ้นตามมาเป็นลำดับเรื่อยไป กระทั่งเกิดภพ เกิดชาติ ชรามรณะและโสภปริเทวะ เป็นต้น แต่ถ้าดับอวิชชาได้ สังขาร วิญญาณ และปฏิจกสมุปบาทตัวอื่นก็ดับไปด้วยพร้อมทั้ง ภพ ชาติ ชรามรณะ โสภะ ปริเทวะก็ดับไปด้วยเช่นกัน ปัจจัยการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงและที่ผู้รู้ส่วนมากได้อธิบายจะเป็นกระบวนการสืบเนื่องที่เป็นนามธรรม ส่วนปัจจัยการของกุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นปัจจัยการทางสังคม หากพิจารณาตามแนวความคิดของศรีบูรพา จะเห็นว่าปัญหาการเมืองการปกครองหรือระบอบการปกครองที่มีการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดอันเป็นลักษณะของความไม่เที่ยงโดยเนื้อแท้ก็คือการเป็นเหตุและผลที่เป็นปัจจัยสืบเนื่องกันทั้งในทางเศรษฐกิจ โดยศรีบูรพามุ่งประเด็นปัญหาไปที่ปัจจัยในการดำรงชีพเป็นหลัก ศรีบูรพาได้ชี้ไปที่เศรษฐกิจว่า ถ้ารัฐทำหน้าที่ในการบำรุงปัจจัย ๔ ให้สมบูรณ์แล้ว ความขัดแย้ง ความรุนแรงก็จะลดลง

^{๕๓} สุพจน์ คำนถระกุล, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับสังคมไทย, หน้า ๔๕.

๒.๓.๓ โลกพระศรีอารีย์

ในพระพุทธศาสนากล่าวถึงความขึ้นมาของพระพุทธเจ้าว่า ในภัทรกัปหนึ่งจะมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ ๕ พระองค์ ในจำนวนพระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์นั้น ได้ตรัสรู้ผ่านไปแล้ว ๔ พระองค์ได้แก่ พระกกุสันธพุทธเจ้า พระโกนาคมพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้าและพระโคตมพุทธเจ้า ปัจจุบันอยู่ในยุคของพระโคตมพุทธเจ้าหรือพระพุทธโคดม ส่วนพระพุทธเจ้าอีกหนึ่งพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าที่จะมีตรัสรู้ในอนาคตคือ “เมตไตรย์พุทธเจ้า” พระเมตไตรย์เป็นพระพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ต่อจากศาสนาของพระพุทธโคดม เรียกว่า “อนาคตพุทธะ”

พระเมตไตรย์ถือว่าเป็นพระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีเต็มเปี่ยมรอเพียงจิตและตรัสรู้เท่านั้น พระเมตไตรย์มีชื่อเรียกหลายชื่อและเขียนแตกต่างกัน เช่น พระไมตรี พระศรีอารีย์ พระศรีอาริยะเมตไตรย์ โดยทั่วไปมักเรียกกันว่า “พระศรีอารีย์” หรือ “พระศรีอาริยะเมตไตรย์” ^{๔๔} ความเชื่อเกี่ยวกับพระเมตไตรย์ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตนั้น ไม่ได้มีเฉพาะในฝ่ายพุทธเถรวาทเท่านั้น ในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็มีความเชื่อในลักษณะนี้เช่นเดียวกัน

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงพระศรีอารีย์ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตว่า เมื่อถึงสมัยที่มนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี พระองค์ก็จะเสด็จมาอุบัติในโลกมนุษย์เป็นครั้งสุดท้ายและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้หลุดพ้นจากวัฏฏสงสาร มีประวัติโดยย่อดังนี้

ในอนาคตเมื่อมนุษย์มีอายุ ๘๐,๐๐๐ ปี พระศรีอาริยะจะอุบัติขึ้นในโลก ณ กรุงกมุทาวดี ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังขะ พระเมตไตรย์มีพุทธบิดานามว่าสุพรหมเป็นปุโรหิตาจารย์ ผู้สอนอรรถกถาสอนธรรมแก่พระเจ้าจักรพรรดิสังขะ มีพุทธมารดานามว่าพรหมวดี มีเอกอัครราชชนนามว่า จันทมุจิ บุตรนามว่า พรหมวัฒน์กุมาร อยู่ครองมรราวาสได้ ๘,๐๐๐ ปี ได้เห็นเทวทูต ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตายและสมณะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในการครองเพศมรราวาส มีจิตใจน้อมไปในทางพรพชามากกว่า จึงตัดสินใจออกบวช โดยบำเพ็ญเพียรจนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ต้นกาะกึ่ง

พระศรีอารีย์พุทธเจ้าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) และจรณะ (ความประพฤติ) เป็นต้น แสดงธรรมได้ไพเราะทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดเบื้องปลาย พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริหารภิกษุสงฆ์ พระสาวกเป็นจำนวนมาก บุคคลสำคัญในศาสนาพระศรีอารีย์ได้แก่ พระอัครสาวก ๒ องค์ มีนามว่า พระอโศกเถระและพระพรหมเทวะ พระอัครสาวิกา ๒ องค์นาม

^{๔๔} ในงานวิจัยนี้จะใช้ชื่อว่า “พระศรีอารีย์” เพื่อให้สอดคล้องเป็นอันเดียวกันกับคำเดิมที่ถูกลบไปใช้.

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ว่า พระปฐมมาเถรีและพระสุมนาเถรี พระพุทธอุปัฏฐากมีนามว่า พระสีหเถระ อุบาสกคนสำคัญ มีนามว่า สุธนะและสังฆะ อุบาสิกาคคนสำคัญนามว่า ยสวดีและสังฆา พระศรีอารีย์หลังจากตรัสรู้แล้วจะโปรดเวไนยสัตว์ ๘๐,๐๐๐ ปี จึงจะปรินิพพาน ศาสนาของพระเมตไตรย์มีอายุ ๑๘๐,๐๐๐ ปี จึงอันตรธาน

ความเชื่อเกี่ยวกับพระศรีอารีย์ที่จะมาตรัสรู้ในอนาคต ปรากฏในสังคมไทยมานาน โดยเชื่อว่าหลังจากสิ้นยุคของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ๕,๐๐๐ ปี พระศรีอารีย์จะมาอุบัติขึ้น ความที่ว่าพระพุทธศาสนาจะมีอายุ ๕,๐๐๐ ปีมีที่มาหลายแห่งด้วยกัน ทั้งคัมภีร์พระพุทธศาสนา ชาดก วรรณกรรมสมัยต่างๆ โดยเฉพาะไตรภูมิภคที่แต่งขึ้นในสมัยสุโขทัย และพงศาวดาร รวมถึงตำนานที่เล่าสืบต่อกันมาด้วย^{๕๖} นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการพบศิลาจารึกในสวนมฤคทายวันประเทศ อินเดีย ที่คณะพระธรรมทูตไปอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและต้นพระศรีมหาโพธิ์ได้คัดลอกมา ความว่า

ก่อนพระพุทธเจ้าจะถึงความดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานนั้น พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ เระว่า ในคราวเมื่อถึงกึ่งพุทธกาล ๒๕๐๐ ปี มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายในโลกจะมีได้รับภัย พิบัติสารพัดทิศ จะพึงเห็นกลางๆ ตั้งแต่ปี ๒๔๘๕ เป็นต้นมา แผ่นดินจะนองไปด้วยเลือด และเดือดเป็นเปลวเพลิงจะเกิดอัคคีภัย น้ำท่วม วาตภัย มรณภัย ทุกภัย โรคภัยต่างๆ ตามแต่จะเกิดขึ้น ยักษ์ที่ถูกสาบจะตื่น ขึ้นมาอาละวาด ไฟจะไหม้วัดวาอาราม สมณะ-ชีพรามณ์จะอดอยากยากเข็ญยิ่งขึ้น คนเมืองจะออกป่า คนป่าจะเข้ากรุง ช้างม้าและสัตว์ ต่างๆ จะเข้ากรุง ไฟจะตกจากฟ้า เหล็กกล้าจะหลุดจากน้ำ สงครามจะเกิดขึ้นทั่วทุกทิศ พญานาคจะพ่นพิษ เป็นเพลิงผลาญ ทหารจะเป็นเจ้า ข้าวจะขาดแคลน พลุหมาจะหมด เปลือง ฝิวเหล็กจะชนะ พระสงฆ์จะอยู่คู่มือง สมณะชีพรามณ์จะอดอยากยากเข็ญขึ้น ช้างขาวจะแพภัย ครุฑจะบินกลับถิ่นสถาพร คนจรจะกลับกรุงบำรุงพระพุทธศาสนา ผู้ใด เชื่อพระตถาคต จะรอดพ้นภัยพิบัติ^{๕๗}

^{๕๖} พัชรดา จุลเพชร, “แนวคิดเรื่องกึ่งพุทธกาลในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๘๕ – ๒๕๐๐”, **วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๕ (เอกสารถ่ายสำเนา).

^{๕๗} เชาวน์ พันธุ์จันทร์, **พระพุทธศาสนาใน ๒๕ พุทธศตวรรษ**, (พระนคร : เลียงเชียง, ๒๕๐๐), หน้า ๑๕๐ – ๑๕๒.

จากข้อความที่ระบุว่า เป็นพุทธทำนายไว้ในศิลาจารึกดังกล่าว ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ทำให้มีจดหมายที่ส่งถึงกันเป็นทอดๆ ในลักษณะของจดหมายลูกโซ่ ที่รำลือกันไปต่างๆ นาน หากใครได้รับจดหมายแล้วไม่ส่งต่อไปก็จะมีอันเป็นไปในหัววัน สิบวัน แต่ถ้าใครทำตามทีในจดหมายระบุทุกอย่างก็จะประสบกับโชคกลางและเมื่อตายไปก็จะได้ไปเกิดในศาสนาพระศรีอริย์^{๘๘} ยุคพระศรีอริย์ มีความแตกต่างจากยุคสมัยปัจจุบัน ใน “ไตรภูมิภิกษา” ท่านกล่าวถึงสภาพการณ์ในศาสนาพระศรีอริย์ ดังนี้

ในยุคพระศรีอริย์ มนุษย์จะปราศจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ จะมีโรคเพียง ๓ อย่างได้แก่ อิจฉาโรค คือโรคอยากกินอาหาร อนเสนโรค คือโรคที่เกิดจากการบริโภคอาหารจนอิ่มแล้วเกิดความง่วงเหงาเซื่องซึม และชราโรค คือโรคชรา หญิงจะมีอายุ ๕๐๐ ปีจึงมีสามี ชายจะมีภรรยาเพียงคนเดียว หญิงจะมีสามีเพียงคนเดียวโดยทั้งหญิงและชายจะไม่ประพฤตินอกใจกันเด็ดขาด ทุกคนพอใจในคู่ครองของตน ไม่มีการทะเลาะวิวาท ระหว่างสามีภรรยากันแต่จะพูดกันด้วยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน มีเมตตาที่ดีต่อกัน กล่าวได้ว่า ชีวิตครอบครัวในศาสนาของพระศรีอริย์นั้น เป็นสถาบันขนาดที่เต็มไปด้วยความอบอุ่นที่สุด

ทรัพย์สมบัติจะมีแก่บุคคลทั่วไป ไม่มีความเหลื่อมล้ำทางฐานะทรัพย์สิน ทุกคนได้สิ่งที่ตนปรารถนา โดยสามารถไปเอาได้ที่ต้นกัลปพฤกษ์ซึ่งเป็นต้นไม้ที่มีทุกอย่างพร้อม เต็มไปด้วยความอุดมสมบูรณ์ ทุกคนแต่งตัวไปเที่ยวกันอย่างสนุกสนานไม่ต้องกังวลแสวงหาทรัพย์สมบัติชายไม่ต้องประกอบอาชีพ เช่น การทำนา การค้าขาย หญิงก็ไม่ต้องประกอบอาชีพเหมือนกัน เช่น ปั่นด้าย แต่ทั้งชายและหญิงจะมีเครื่องอุปโภคบริโภคที่เป็นทิพย์ ที่สามารถหาได้ตามต้นกัลปพฤกษ์ ความลำบากในเรื่องปัจจัยสี่ในศาสนาของพระศรีอริย์นั้นไม่มีทุกอย่างมีพร้อมมนุษย์เป็นแต่เพียงเสพเสวยเท่านั้น ไม่ต้องแสวงหา

ในยุคนี้ มนุษย์จะบริบูรณ์ด้วยความสุขห่างไกลจากกมลียุค ปราศจากการรบราฆ่าฟัน การฆ่าสัตว์หรือทำร้ายเบียดเบียนชีวิตมนุษย์ด้วยกันหรือสัตว์เดรัจฉานก็ไม่มี ทุกคนมีความรักความเมตตาต่อกัน การหลอกลวงฉกชิงวิ่งราวก็ไม่มี ทุกคนมุ่งแต่ประกอบกรรมดีทั้งสิ้น การกระทำที่เป็นอกุศลหาไม่ได้ในยุคนี้

พื้นแผ่นดินจะราบเรียบเป็นหน้ากลอง ฤดูหนาวก็จะไม่หนาวมากนัก ฤดูร้อนก็ไม่ร้อนแต่จะหนาวและร้อนพอประมาณ ในฤดูฝนนั้นฝนจะตกไปทุกอย่างพอเพียงเท่าเทียมกัน ไม่มีพายุกรรโชกแรง หรือฝนตกหนักน้ำท่วมจนทำให้เกิดความเสียหายแก่บ้านเรือน แม่น้ำ

^{๘๘} อารยัน, *วิจารณ์พุทธทำนาย*, (พระนคร : ธรรมบรรณาการ, ๒๕๐๒), หน้า ๑๕๒.

ห้วยหนองคลองบึง มีน้ำเต็มเปี่ยม น้ำเย็นใสมีรสจืดสนิท บริสุทธิ์สะอาด ฟุ้งของแม่น้ำทั้ง สองข้างเต็มไปด้วยทรายขาวงามสะอาดมีต้นไม้ออกดอกออกผลทั่วทุกแห่งเต็มไปด้วยหมด ส่วนอาหาร ได้แก่ ข้าวสาเลีเม็ดเดียวตกลงไปบนแผ่นดินจะงอกขึ้นตั้งปล้องแตกหน่อเป็น กอๆ ได้เมล็ดข้าวเป็นจำนวนมาก ต้นไม้จะมีดอกและผลสวยงาม มีรสอร่อย โดยจะมีผล ตลอดไม่จำกัดฤดูกาล^{๘๙}

จากที่กล่าวมาเป็นโลกยุคของศรีอารีย์ในอนาคต ซึ่งเป็นที่มุ่งหวังของมนุษย์ทุกคน ถ้า หากยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสาร คนส่วนใหญ่ก็เลือกที่จะไปเกิดในศาสนาของพระศรี- อารีย์ ด้วยความสุขความอุดมสมบูรณ์ต่างๆ ที่อันเป็นทิพย์ไม่ต้องเสาะแสวงหาให้ได้รับความ ลำบากดังเช่นในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การที่จะไปเกิดในศาสนาของพระศรีอารีย์ได้นั้น มีวิธีการ ที่แตกต่างกัน โดยมากแนะนำด้วยการทำบุญให้ทาน โดยตั้งความปรารถนาว่าขอให้ได้ไปเกิดใน ศาสนาของพระศรีอารีย์

ด้วยแนวความเชื่อที่ว่ายุคพระศรีอารีย์พร้อมพร้อมสมบูรณ์ด้วยปัจจัยเครื่องอำนวยความสะดวก ประเภทต่าง ๆ ความอดอยากแร้นแค้น การทำร้ายเบียดเบียนกันไม่มี คนในยุคพระศรีอารีย์มี ชีวิตที่สุขสบายซึ่งแตกต่างจากที่เป็นอยู่ในสังคมปัจจุบันอย่างยิ่ง กุหลาบเห็นสภาพของสังคมไทย ขณะนั้นที่เต็มไปด้วยการกดขี่ข่มเหง เอารัดเอาเปรียบ การทำลายทำร้ายเบียดเบียนกัน และความ ทุกข์ความลำบากในการทำมาหากิน เหล่านี้เป็นปัจจัยหลักที่ทำให้กุหลาบมีความคิดเปลี่ยนแปลง การปกครอง เพื่อนำราษฎรไปสู่ความสุขสมบูรณ์เหมือนกับในศาสนาของพระศรีอารีย์ ที่กล่าวมา คือโลกยุคพระศรีอารีย์ตามที่คัมภีร์พระพุทธศาสนาที่แต่งขึ้นโดยพระมหาธรรมราชาลิไทย สมัยกรุง สุโขทัยที่พอให้เห็นเค้าเกี่ยวกับมนุษย์ในยุคนั้น ซึ่งมีนัยที่ตรงกันข้ามกับยุคสมัยของศรีบูรพา ศรีบูรพาไม่ได้ต้องการให้ราษฎรทำบุญกุศลเพื่อที่จะได้ไปเกิดในยุคของพระศรีอารีย์ แต่อย่างไร ศรีบูรพาต้องการเห็นโลกพระศรีอารีย์ในยุคปัจจุบัน คือความกินดีอยู่ดีหรือมีชีวปัจจัยที่เพียงพอใน การดำรงชีพ ศรีบูรพายังได้กล่าวถึงพระศรีอารีย์ต่อไปอีกว่า “แม้ในการทำบุญที่ปรารถนาจะ ประสบศาสนาพระศรีอารีย์ แม้การสาบานในโรงศาลก็ดีในการพิธิใดๆ ก็ดี ก็อย่างกันต่างเมื่อ ชื่อสัตย์หรือให้การไปตามความเป็นจริงแล้ว ก็ให้ประสบพบศาสนาพระศรีอารีย์^{๙๐}

^{๘๙} ศิลปากร, กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, “ไตรภูมิโลกวินิจฉัย”, ใน วรรณกรรมสมัย รัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๒.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

การกล่าวถึงศาสนายุคพระศรีอริย์ ศรีบูรพาไม่ได้ให้ความสำคัญกับพระศรีอริย์ในลักษณะของพระพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในอนาคตแต่อย่างใด แต่ให้ความสำคัญกับชีวิตความเป็นอยู่ที่สะดวกสบายไม่ลำบากขัดสน ผู้คนใจดีมีเมตตา ไม่ทำร้ายเบียดเบียนกัน ลักษณะเช่นนี้ศรีบูรพาเรียกว่า “ความสุขอย่างประเสริฐ”

ความเชื่อที่จะได้ประสบศาสนาของพระศรีอริย์นั้น มีที่มาหลายแห่งต่างกัน เช่น บ้างก็ว่าต้องหมั่นทำบุญกุศล ตักบาตรพระสงฆ์สามเณรแล้วตั้งจิตปรารถนาว่า ด้วยผลทานและศีลที่ได้กระทำนี้ขอให้ได้ไปเกิดในศาสนาของพระศรีอริย์^{๑๑} บ้างก็ว่าต้องสดับตลับฟังพระธรรมเทศนา เวสสันดรชาดกให้จบในวันเดียว บูชาด้วยประทีป ฉัตร ธง บัวหลวง บัวเขียว ผักตบ อย่างละหนึ่งพัน ถ้าทำได้เช่นนั้นจะได้ประสบกับศาสนาของพระศรีอริย์^{๑๒} วิธีที่จะทำให้ไปเกิดในศาสนาของพระศรีอริย์ที่อุดมสมบูรณ์นั้น ประชาญ์ทางศาสนาได้ให้แนวทางไว้แล้ว ทั้งนี้ถ้าพึ่งเพียงแต่ตั้งความปรารถนาอย่างเดียวคงไม่สำเร็จ จำเป็นจะต้องประกอบคุณงามความดี บำเพ็ญทานรักษาศีลอยู่เป็นนิจ ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ เพราะผู้ที่ไปเกิดในยุคนั้นจะหาคนที่มึจิตใจโหดเหี้ยม อิจฉาริษยากันไม่ได้เลย ดังได้กล่าวมาแล้ว

ในทัศนะของศรีบูรพา ไม่ต้องการไปยุคพระศรีอริย์ในอนาคต แต่ต้องการเห็นยุคพระศรีอริย์ในปัจจุบัน คือ ต้องการให้คนมีปัจจัยในการดำรงชีพที่เพียงพอ ไม่อดคัดขัดสน มีสิทธิเสมอภาคเท่าเทียมกัน ไม่มีการกดขี่ข่มเหงและเอารัดเอาเปรียบกัน วิธีที่จะทำให้ราษฎรได้ประสบกับความสุขเช่นเดียวกับในศาสนาของพระศรีอริย์คือ “รัฐบาลต้องประกันความสุขให้แก่ราษฎร” เพื่อเป็นการรับรองว่า ตั้งแต่เกิดมาจนเสียชีวิต ในระหว่างนั้นจะเป็นเด็ก เป็นคนเจ็บป่วยหรือพิการหรือชราทำงานไม่ได้ก็ดี ราษฎรจะได้มีอาหาร เครื่องนุ่งห่ม สถานที่อยู่อาศัยและปัจจัยแห่งการดำรงชีวิต เพราะถ้าทำได้เช่นนี้ศรีบูรพาเชื่อว่า ราษฎรจะสบายใจและนอนตายตาหลับ^{๑๓} โดยไม่ต้องกังวลกับปัจจัยในการดำรงชีพ

ศรีบูรพาเห็นว่าชาวพุทธส่วนมากล้วนแต่ต้องการไปเกิดในศาสนาพระศรีอริย์ด้วยกันทั้งนั้น เห็นได้จากการให้สัมภาษณ์ของศรีบูรพาว่า

เรื่องพระศรีอริย์นั้นในสมัยก่อนเปลี่ยนวิธีพระ “บอกศักราช” จากแบบเดิมมาเป็นแบบใหม่ในรัชกาลที่ ๖ นั้นชวาณาและพุทธศาสนิกชนไทยได้ฟังพระบอกศักราชโดยเริ่มต้นว่า

^{๑๑} อริขธรรม ป., ฎีกามาลัยเทวสูตร ฉบับพิสดาร, (กรุงเทพฯ : เลียงเชียง, ๒๕๒๑), หน้า ๑๘๘.

^{๑๒} ส.พลายน้อย, พระศรีอริย์, (กรุงเทพฯ : น้าฝน, ๒๕๓๕), หน้า ๑๓.

^{๑๓} ต.ม.ธ.ก.รุ่นที่ ๒, รัลลิกกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๔๒.

“ศิริศุภมัสสุ พระพุทธศาสนยุคกาล นับจำเดิมแต่องค์สมเด็จพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเข้าสู่ปรินิพพานแล้วเท่านั้นฯ พรธษา” ในตอนท้ายของการบอกศักราช พระได้บอกคำนวณว่า “ปีจะยังมาอีกกี่ปี เดือนจะยังมาอีกกี่เดือน ว่าจะยังมาอีกกี่วัน ศาสนาของพระองค์พระทรงธรรมก็จะบรรจบครบจำนวนถ้วน ๕๐๐๐ พรธษา หมายความว่า เป็นเวลาอีกเท่าใดจะถึงศาสนาพระศรีอาริย์อันเป็นที่ชาวพุทธปรารถนายิ่งนัก”^{๔๔}

จะเห็นได้ว่า การทำร้าย การกดขี่เบียดเบียน ความอึดอัดขัดสน ความทุกข์ความลำบาก ตลอดจนปัญหาอื่นๆ ในสังคมมีสาเหตุมาจากเศรษฐกิจคือปัจจัยในการดำรงชีพเป็นหลักซึ่งศรีบูรพาเรียกว่า “ชีวปัจจัย” ถ้าหากปัญหาดังกล่าวได้รับการแก้ไข คือทำให้ชีวปัจจัยมีพอเพียงแล้วทุกคนในสังคมก็ไม่ต้องลำบาก ปัญหาต่างๆ ในสังคมก็จะไม่เกิดขึ้นตามมาด้วย เหมือนกับในศาสนาของพระศรีอาริย์ที่ไม่มีความลำบากในเรื่องชีวปัจจัย ทุกคนอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข เป็นมิตรที่ดีต่อกัน เพราะไม่มีทรัพย์สินสมบัติที่เป็นเหตุให้ต้องแก่งแย่งแข่งขันกัน การประทุษร้ายต่อกันจึงไม่เกิดขึ้น ศรีบูรพาเรียกชีวิตในลักษณะนี้ว่า “ชีวิตอย่างประเสริฐ”

๒.๔ สรุป

ศรีบูรพาได้อาศัยประสบการณ์พื้นฐานชีวิตทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ในการศึกษาหลักธรรมคำสอนสำคัญของพระพุทธรศาสนา จากการศึกษาหรือเรียนโรงเรียนวัด การสนทนาธรรมกับพระสงฆ์ระดับนักปราชญ์ ตลอดจนการทดสอบทดลองปฏิบัติธรรมด้วยตนเอง เช่น ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในคุก ปฏิบัติธรรมกับท่านพุทธทาสภิกขุ ณ สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ความเป็นผู้รู้และรักพระพุทธรศาสนา ประกอบกับความเป็นนักประพันธ์ชั้นเอกของไทยท่านหนึ่งทำให้ศรีบูรพาใช้ชั้นเชิงภาษาทางการประพันธ์นำเสนอผลงานทางพระพุทธรศาสนาแทรกคติธรรมเชิงประยุกต์ใช้ในชีวิต อธิบายใหม่ด้วยภาษาร่วมสมัย กล่าวกันว่า ผลงานของศรีบูรพาเป็นวรรณกรรมที่มีชีวิตชีวามากที่สุด อ่านไม่รู้เบื่อและได้คติธรรม เต็มไปด้วยพลังในการเสริมสร้างอุดมการณ์ทั้งในทางโลกียะคือเรื่องเศรษฐกิจ สังคม ปากท้อง สิทธิ ความยุติธรรมในสังคมและโลกุตระคือพระพุทธรศาสนา ผลงานดังกล่าวมาทำให้สังคมไทยมีความหวังทั้งสองระดับ

^{๔๔} ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, **ประสบการณ์และความเห็นบางประการของกุหลาบ สายประดิษฐ์**, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๔๒.

บทที่ ๓

บทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

๓.๑ แนวคิดเรื่องบทบาทและบทบาทพุทธสาวกในสมัยพุทธกาล

ภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ประกาศเผยแผ่หลักธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้น มีผู้สนใจหันมานับถือจำนวนมาก จำนวนผู้นับถือเหล่านั้นมีทั้งที่เป็นนักบวชในลัทธิอื่นอยู่ก่อนแล้วและคฤหัสถ์ทุกชนชั้น จนเป็นที่ล้าถือนกันไปว่า พระสมณโคดมมีมาฆาสามารถเปลี่ยนจิตใจคนให้มานับถือพระองค์ได้^๑ นักบวชที่ละทิ้งจากลัทธิเดิมของตนมานับถือพระพุทธศาสนาได้แก่ ชฎิล ๓ พี่น้อง คือท่านอุรุเวลากัสสปะและน้องชายทั้งสองพร้อมด้วยบริวารของตน พระอุรุเวลากัสสปะเดิมเป็นลัทธิบูชาไฟมีสาวกจำนวนมากเป็นบริวาร เป็นที่เคารพนับถือของชาวเมืองพาราณสี ซึ่งรวมทั้งพระเจ้าพิมพิสารด้วยเช่นกัน

หลังจากได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้ว ได้พากันละทิ้งลัทธิเดิมของตนและทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงแสดง”อาทิตตปริยายสูตร”ภายหลังจบการแสดงธรรม พระอุรุเวลากัสสปะพร้อมด้วยบริวารได้บรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด นอกจากนี้ ยังมีศิษย์คนสำคัญของสังยุตต์ เวลัฏฐบุตรสาคดาที่ร่วมสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้าที่ได้ลาอาจารย์ของตน เพื่อขออุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาหลังจากได้ฟังธรรมเพียงเล็กน้อยจากท่านพระอัสสชิเท่านั้น และยังได้ชวนเพื่อนอีกคนหนึ่งมาบวชในสำนักของพระพุทธเจ้าด้วยกัน ต่อมาท่านทั้งสองเป็นที่รู้จักกันดีในนาม พระโมคคัลลานะและพระสารีบุตร อัครสาวกเบื้องซ้ายและขวาของพระพุทธเจ้า พระสาวกทั้งสองเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในพระพุทธศาสนาหลายประการด้วยกัน เป็นที่เคารพนับถือแก่ภิกษุที่เข้ามาภายหลัง นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีพระสาวกของพระพุทธเจ้าอีกจำนวนมากซึ่งมีที่มาแตกต่างกัน ที่ได้ทำหน้าที่และบทบาทอันสำคัญของตนเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระพุทธศาสนา

^๑ ในภักทียสูตร เจ้าลิจฉวีชื่อว่าภักทียะ ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงข้อเท็จจริงที่มีข่าวลือกันทั่วว่าพระพุทธเจ้ามีมาฆาหรือเล่ห์กล สามารถหลอกล่อให้ผู้อื่นหันมานับถือในพระองค์ได้ พระพุทธเจ้าตอบว่าอย่าเชื่อเพียงเพราะได้ยินเขาลือกัน แล้วพระองค์ตรัสว่าอย่าเชื่อด้วยเหตุ ๑๐ อย่าง เช่นเดียวกับในกาลามสูตร : อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๓/๒๘๓-๒๘๕.

ในส่วนของคุณุหัตถ์ มีบุคคลสำคัญและคนทั่วไปที่หันมานับถือพระพุทธศาสนา หลังจากได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้า โดยมากจะประกาศตนเป็นอุบาสกหรืออุบาสิกาด้วยการรับเอา พระรัตนตรัยเป็นสรณะที่พึ่งตลอดไปเรียกว่า “ไตรสรณคมน์” มีคุณุหัตถ์บางคนทีฟังธรรมแล้วได้บรรลุเป็นอริยบุคคลเบื้องต้น คือ พระโสดาบัน^๒ ในครั้งพุทธกาลคุณุหัตถ์ถือว่าเป็นผู้ทีมีบทบาทสำคัญต่อพระพุทธศาสนาหลายประการด้วยกัน เช่นในการอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ ในด้านการเผยแผ่ หรือในด้านให้ความคุ้มครองป้องกัน เป็นต้น การแสดงบทบาทเหล่านี้เป็นไปด้วยความเลื่อมใสศรัทธา จนมีบางคนได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศในเรื่องนั้นๆ เช่นนางวิสาขาทีได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศในการถวายทาน ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้เลิศในทางการบำรุงพระสงฆ์ นางขุชชุตราเป็นเลิศในการแสดงธรรม นอกจากนี้ยังมีคุณุหัตถ์คนสำคัญระดับผู้ปกครองรัฐ คือพระมหากษัตริย์ทีได้นับถือพระพุทธศาสนาและเป็นผู้ทีมีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่และดูแลพระสงฆ์ การอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ อำนวยความสะดวกในเรื่องทีพักอาศัย ตลอดจนการนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปปฏิบัติด้วยเป็นแบบอย่างให้แก่ข้าราชการ

จากทีกล่าวมา แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของคุณุหัตถ์ทีนับถือพระพุทธศาสนาว่าได้มีบทบาทต่อพระพุทธศาสนาอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเลื่อมใสและความเจริญของศาสนาว่า ขึ้นอยู่กับบุคคล ๒ กลุ่มใหญ่ๆ นี้เท่านั้น คือ กลุ่มนักบวชหรือบรรพชิตและกลุ่มคุณุหัตถ์ หรือฆราวาส นักบวชคือผู้ทีสละบ้านเรือน ทรัพย์สมบัติต่างๆ ออกบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อแสวงหาความสงบ ความพ้นทุกข์ ได้แก่ “ภิกษุ” และ “ภิกษุณี” ส่วนคือคุณุหัตถ์ผู้ครองเรือนหรือชาวบ้านทั่วๆ ไป เรียกกันว่า “อุบาสก” และ “อุบาสิกา” ทั้งหมดเรียกรวมกันว่า “พุทธบริษัท ๔”

กลุ่มของนักบวชนั้นถือว่ามีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรงในการทีจะทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นหรือเสื่อมถอยลง พระพุทธเจ้าได้วางหน้าที่หลักของพระสงฆ์ไว้โดยตรงคือเป็นผู้ทีปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและสอนให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม (รวมถึงภิกษุณีด้วย) การเผยแผ่หลักธรรมคำสอน การประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมวินัยถือว่าเป็นหน้าที่หลักของพระสงฆ์โดยตรง เห็นได้จากการเสด็จออกประกาศพระศาสนาในยุคแรกๆ ของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ซึ่งพระพุทธองค์ได้ตรัสว่า “...ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก

^๒ คุณุหัตถ์ทีได้บรรลุโสดาบันในครั้งพุทธกาลมีจำนวนมาก เช่น พระเจ้าพิมพิสาร, พระเจ้าปัสเสนทิโกศล, นางวิสาขา, อนาถบิณฑิกเศรษฐี, จิตตทพดี เป็นต้น.

เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย...”^๓

ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งคือคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน มีหน้าที่ในการอำนวยความสะดวกสบายให้แก่ฝ่ายนักบวชด้วยการบำรุงด้วยปัจจัย ๔^๔ มิให้ขาดตกบกพร่อง เพื่อให้ฝ่ายนักบวชทำหน้าที่ของตนเองอย่างเต็มที่ ไม่ต้องคอยกังวลกับสิ่งเหล่านี้

มีข้อน่าสังเกตว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาหรือการปฏิบัติกิจกรรมใดๆ ก็ตาม ถ้าได้รับการสนับสนุนจากรัฐหรือฝ่ายบ้านเมืองก็จะเป็นผลดีต่อพระพุทธศาสนา หมายความว่าถ้าอุบาสกหรืออุบาสิกานั้นเป็นผู้ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับอำนาจหรือการใช้อำนาจรัฐ เช่น พระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองแคว้น เจ้าเมืองหรือเจ้าหน้าที่ในเขตปกครองนั้น ให้การสนับสนุนพระพุทธศาสนา การดำเนินชีวิตของฝ่ายนักบวชและการทำกิจกรรมต่างๆ ก็จะง่ายไม่เป็นอุปสรรคจากฝ่ายการเมืองและอาจได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายการเมืองอีกด้วย ในทางตรงกันข้ามถ้าผู้ที่เกี่ยวข้องกับการใช้อำนาจไม่ให้การสนับสนุนกิจกรรมใดๆ ของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว การดำรงชีวิตอยู่ของนักบวชและการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ย่อมได้รับผลกระทบอย่างแน่นอน

ในครั้งพุทธกาล รัฐที่ให้การสนับสนุนและอุปถัมภ์บำรุงเอาใจใส่พระพุทธศาสนา ได้แก่ พระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธ พระเจ้าปัสเสนทิโกศลแห่งแคว้นโกศล เป็นต้น บุคคลที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นบทบาทสำคัญต่อพระพุทธศาสนา เพราะเป็นถึงระดับผู้ปกครองที่ต้องให้ดูแลกำกับผู้อยู่ใต้ปกครองที่อาศัยอยู่ในพระราชอาณาจักรของตน นอกเหนือจากฝ่ายปกครองแล้ว บุคคลอื่นที่มีความสำคัญเช่นเดียวกันได้แก่ ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขา เป็นต้น บุคคลเหล่านี้ถือว่าเป็นคฤหัสถ์ที่มีบทบาทสำคัญมากต่อความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา

หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วประมาณ ๓๐๐ ปี พระเจ้าอโศกมหาราชเป็นอีกบุคคลหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญต่อพระพุทธศาสนา กล่าวคือในสมัยของพระองค์ได้กำจัดเดียริถย์ปลอมบวช และอุปถัมภ์การสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นใหม่จนแล้วเสร็จ นอกจากนี้พระองค์ยัง

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๖/๔๖-๔๗.

^๔ ปัจจัย ๔ คือ เครื่องอาศัยของบรรพชิตมี ๔ อย่าง คือ ๑. เครื่องนุ่งห่มได้แก่จีวร ๒. อาหารบิณฑบาต ๓. ที่อยู่อาศัย ๔. ยารักษาโรค.

สนับสนุนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวางออกไปในพระราชอาณาจักรของพระองค์ และ ยังจัดส่งพระสมณทูตออกประกาศพระศาสนาในภูมิภาคต่างๆ ๕ สาย ซึ่งรวมประเทศไทยด้วย

จะเห็นได้ว่า การที่พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปในนานาประเทศ ถ้าประเทศใดมี ประมุขนับถือพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนาในประเทศนั้นก็จะมีมั่นคง เจริญรุ่งเรือง เพราะ ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายปกครองบ้านเมืองในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ แต่ถ้าประเทศใดประมุข ของประเทศนับถือลัทธิหรือศาสนาอื่นพระพุทธศาสนาในประเทศนั้นก็จะมีอ่อนแอไม่มั่นคง ไม่ รุ่งเรืองเท่าที่ควรและยิ่งถ้าฝ่ายบ้านเมืองทำตัวเป็นศัตรูต่อพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว ปัญหาและ อุปสรรคย่อมเกิดขึ้นซึ่งส่งผลกระทบต่อความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาอย่างแน่นอน

การที่พระพุทธศาสดารองอยู่ได้และเผยแผ่มาจนถึงปัจจุบันนี้ได้ เพราะการทำหน้าที่ และบทบาทของพุทธบริษัท ๔ อย่างจริงจังในการเอาใจใส่ต่อหน้าที่ของตน ไม่คิดว่าเป็น ภาระหน้าที่ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งโดยเฉพาะแต่เป็นภาระหน้าที่ของพุทธบริษัท ๔ ทุกคน ในการทำ หน้าที่เพื่อให้พระพุทธศาสนามั่นคงต้องทำไปพร้อมๆ กันหลายด้าน เช่น ในด้านการเผยแผ่และ การป้องกันภัยอันอาจเกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเล็งเห็นความสำคัญของหลักธรรมใน พระพุทธศาสนาที่จะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงแก่ผู้ศึกษา และปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาจึง ดำรงอยู่ได้มาจนถึงปัจจุบัน

คำว่า “บทบาท” (Role) หมายถึงการทำหน้าที่ที่กำหนดไว้ เช่น บทบาทของพ่อ แม่ บทบาทของครู^๕ จากความหมายดังกล่าว หมายความว่าบทบาทเป็นการทำตามหน้าที่ของตนเอง มีหน้าที่อย่างไรก็ทำบทบาทตามหน้าที่นั้น การทำตามหน้าที่จึงเป็นการแสดงบทบาทตามหน้าที่ที่ ถูกกำหนด เช่น บทบาทของครูคือสอนหนังสือ การสอนจึงเป็นหน้าที่ของครู บทบาทของตำรวจ คือรักษากฎหมาย การรักษากฎหมายจึงเป็นหน้าที่หลักของตำรวจ เมื่อครูหรือตำรวจได้ทำตาม หน้าที่ของตนแล้วก็ถือว่าได้ทำตามบทบาทอย่างสมบูรณ์ อยากรู้ตาม บทบาทไม่ได้จำกัดว่าต้อง มีอย่างเดียว บุคคลคนเดียวก็ได้หลายบทบาท เช่น ตำรวจมีบทบาทหลักในการรักษากฎหมาย ปกป้องทรัพย์สินของประชาชน ขณะเดียวกันก็มีครอบครัวจึงมีบทบาทของความเป็นพ่อหรือสามี ด้วย บทบาทกับหน้าที่จึงมีความหมายเดียวกัน

นอกจากนี้ คำว่า “บทบาท” ในทางสังคมวิทยาถือว่ามีความสัมพันธ์กับสถานภาพ เพราะบุคคลจะแสดงบทบาทได้ต้องมีสถานภาพ สถานภาพนั้นอาจได้มาตั้งแต่กำเนิดหรือได้มา

^๕ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพฯ : ศิริวัฒนา อินเทอร์เน็ต, ๒๕๔๖), หน้า ๖๐๒.

ภายหลังก็ได้ สถานภาพ คือตำแหน่งของบุคคลในสังคมที่ได้จากการเป็นสมาชิกของสังคม สถานภาพจะกำหนดสิทธิและหน้าที่ของบุคคลที่มีต่อผู้อื่น ทั้งนี้เพื่อให้การติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมเป็นไปอย่างมีระเบียบแบบแผน บุคคลผู้หนึ่ง อาจจะมีหลายสถานภาพก็ได้ เช่น นายแดง เป็นข้าราชการครู เป็นสามีของนางเขียว เป็นบิดาของเด็กชายดำ เป็นต้น เมื่อบุคคลมีสถานภาพใดย่อมเป็นที่คาดหวังของบุคคลอื่นว่าต้องทำหน้าที่ของตน ที่กำหนดไว้ในสถานภาพนั้น การที่บุคคลปฏิบัติตนตามสิทธิและหน้าที่ของสถานภาพที่ตัวเองมีอยู่เรียกว่า “การแสดงบทบาท” ดังนั้น บทบาทจึงเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับสถานภาพเสมอไป^๖

กล่าวโดยสรุป บทบาทคือหน้าที่ที่ตนเองได้รับตามสถานภาพที่กำหนด บทบาทอาจมีเหมือนกันหรือแตกต่างกัน บุคคลคนเดียวอาจมีได้หลายๆ บทบาท การกระทำที่ละเลยต่อหน้าที่ ถือว่าไม่ทำตามบทบาท หรือการทำความเกินกว่าสถานภาพของตนเองก็เป็นการทำความเกินบทบาท เมื่อ บทบาทกำหนดว่าต้องเป็นหน้าที่ที่ต้องทำตามสถานภาพ การไม่ทำตามบทบาทของตนจึงเป็นการ ละเลยต่อหน้าที่หรือไม่เอาใจใส่ต่อหน้าที่ของตน

ศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) เป็นคนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับคนไทยส่วนใหญ่ ศรีบูรพาเป็นหนึ่งในบริษัท ๔ คือ อุบาสกบริษัท เป็นพุทธศาสนิกชนที่ให้ความสำคัญต่อ พระพุทธศาสนาในหลายๆ ด้าน ได้แก่ การศึกษาการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา การส่งเสริมและสนับสนุนกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาตลอดจนการปกป้องพระพุทธศาสนา เป็นต้น การทำหน้าที่ดังกล่าวของศรีบูรพาจึงเป็นการทำตามบทบาทที่ศรีบูรพามี สถานภาพของการเป็นชาวพุทธ โดยสถานภาพนี้ได้รับสืบทอดมาจากบรรพบุรุษหลายรุ่นและถือว่าเป็นสถานภาพที่ติดตัวมาแต่กำเนิด นอกจากนี้ ศรีบูรพายังได้ทำหน้าที่ชาวพุทธอีกบทบาทหนึ่ง เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งทางการเมืองอันเป็นอีกสถานภาพหนึ่งที่ศรีบูรพาได้รับในภายหลัง การทำหน้าที่ชาวพุทธของศรีบูรพาจึงเป็นการทำตามบทบาทที่ตัวเองมีสถานภาพของการเป็นชาวพุทธที่ดี ที่ติดตัวมาแต่กำเนิดและอีกบทบาทหนึ่งคือเมื่อดำรงตำแหน่งทางการเมือง การศึกษา บทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

^๖ สุดา ภิรมย์แก้ว, “การจัดระเบียบสังคม”, ใน มนุษย์กับสังคม, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย-เกษตรศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๖๕.

๓.๒ บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นหน้าที่ของชาวพุทธด้วยกันทุกคนที่ต้องให้ความสำคัญ แม้ว่าบทบาทในด้านนี้จะเป็นหน้าที่หลักของพระสงฆ์ก็ตาม เพราะพระสงฆ์คือผู้ที่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าและสอนบุคคลอื่นให้ปฏิบัติตาม และเมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประกาศศาสนาในระยะแรกได้ส่งพระสาวกออกเผยแผ่นั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย...”^๓

การทำหน้าที่ดังกล่าวทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่าผู้ที่ไม่ใช่พระสงฆ์จะทำได้ ในครั้งพุทธกาลมีอุบาสกและอุบาสิกาหลายคนที่เป็นธรรมกถึก คือพอใจในการแสดงธรรมหรือกล่าวธรรม ซึ่งถือเป็นการเผยแผ่คำสั่งสอนของพระพุทธองค์ให้แก่ผู้อื่นจนได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศในเรื่องแสดงธรรม เช่น จิตตคฤหบดี ได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในทางธรรมกถึก คือเป็นผู้ฉลาดในการแสดงธรรม^๔ นางขุชุตราได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เลิศในการแสดงธรรมเช่นเดียวกัน^๕ ฉะนั้น การเผยแผ่หลักธรรมที่เป็นคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาจึงถือเป็นหน้าที่ของผู้นับถือพระพุทธศาสนาทุกที่ควรให้ความสำคัญ

ศรีบูรพาได้ทำการเผยแผ่หลักธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือเป็นบทบาทหนึ่งที่มีความสำคัญ โดยกุหลาบได้นำเอาหลักธรรมออกเผยแผ่ต่อสาธารณชนปรากฏในรูปแบบต่างๆ เป็นเวลานานหลายปี แม้ว่ารูปแบบการเผยแผ่ของกุหลาบจะไม่ใช้ลักษณะของหน่วยงานหรือองค์กรที่ทำหน้าที่ในการเผยแผ่โดยตรงก็ตาม ศรีบูรพาได้นำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาออกเผยแผ่ให้เป็นที่รู้จักและเข้าใจกันอย่างแพร่หลายแก่บุคคลทั่วไปที่นับถือพระพุทธศาสนา บทบาทในด้านนี้เห็นได้จากการที่ศรีบูรพาได้นำเอาหลักธรรมหรือแนวคิดทางพระพุทธศาสนาแทรกในกิจกรรมต่างๆ ที่ตนเองเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้อง เช่น การพูดหรือการแสดงปาฐกถา การเขียนหนังสือและบทความ การสัมภาษณ์ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าเนื้อหาส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองเป็นหลัก แต่ศรีบูรพา ก็ไม่ได้ละเลยที่จะนำเอาธรรมะหรือหลักการทางพระพุทธศาสนามาพูดประกอบด้วยเสมอ บทบาทในการเผยแผ่ของศรีบูรพามี ๓ แนวทางด้วยกัน คือ โดยการพูด การเขียนและการปฏิบัติตาม ซึ่งพอประมวลได้ ดังนี้

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐ / ๘๖ / ๔๖-๔๗.

^๔ อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐ / ๒๕๐ / ๓๑.

^๕ อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐ / ๒๖๐ / ๓.๒

๓.๒.๑ การพูดหรือการแสดงปาฐกถา

ในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวกประกาศเผยแผ่พระศาสนาก็จะใช้วิธีการพูดเป็นหลัก คือการแสดงธรรมและมีบางครั้งก็ใช้วิธีการสนทนาถามตอบปัญหา เมื่อมีผู้ฟังจำนวนมาก พระองค์ก็จะใช้วิธีแสดงธรรมเพื่อให้ผู้ฟังได้ฟังในเรื่องนั้นๆ ได้อย่างทั่วถึงและได้รับประโยชน์จากการฟังจริงๆ พระพุทธเจ้าแสดงอานิสงส์ของการฟังประกอบด้วย ๕ อย่างคือ

๑. ผู้ฟังย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
๒. ย่อมเข้าใจชัดในสิ่งที่ได้ฟังแล้ว
๓. ย่อมบรรเทาความสงสัยเสียได้
๔. ย่อมทำความเห็นให้ตรง
๕. จิตของผู้ฟังย่อมเลื่อมใส^{๑๑}

การแสดงปาฐกถา เป็นการพูดให้คนจำนวนมากฟังในเรื่องที่กำหนดไว้ เนื้อเรื่องจะเกี่ยวกับอะไรนั้นขึ้นอยู่กับความรู้ความชำนาญของผู้พูดเป็นหลัก ศรีบูรพามักจะได้รับเชิญให้ไปแสดงปาฐกถาในที่ต่างๆ เสมอ เรื่องที่พูดส่วนมากเป็นสถานการณ์ของโลกปัจจุบันที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจ สังคมการเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ และในคราวเดียวกันนี้กุหลาบก็มักจะนำเอาธรรมะหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งพุทธกาลมาพูดประกอบให้ฟังด้วย การแสดงปาฐกถาของศรีบูรพามักจะมีผู้เข้ามาฟังจำนวนมาก ในการแสดงปาฐกถากับนักศึกษาไทยที่อังกฤษ มีผู้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการพูดของกุหลาบว่า “คนอย่างท่านนั้นย่อมดึงดูดคนฟังได้มาก และเป็นผู้ฟังที่มีความสนใจแทบทั้งสิ้น ส่วนเขาจะเชื่อและเห็นใจหรือไม่นั้นเป็นเรื่องหนึ่ง”^{๑๒} คนที่มาฟังศรีบูรพาพูดนั้นมีจำนวนมากล้นหลามออกมานอกประตูจนเป็นที่สงสัยของเจ้าหน้าที่ตำรวจ^{๑๓} การพูดในครั้งนี้ ศรีบูรพาก็ได้นำเอาหลักการของพระพุทธศาสนาคือความเป็นอนิจจังมาพูดในที่ประชุมครั้งนั้นด้วยโดยผู้อยู่ในเหตุการณ์เล่าว่า “ท่านกล่าวถึงหลักการแต่พอเป็น

^{๑๑} อ.ป.ล.จก. (ไทย) ๒๒/๒๐๒/๓๔๔.

^{๑๒} P. SANSGWANG, “กุหลาบ สายประดิษฐ์กับคนไทยในลอนดอน”, ใน คำปราศรัย สุนทรพจน์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสนธิ, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพานิชย์(แผนกการพิมพ์, ๒๕๑๗), หน้า ๒๕.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

เล่าและยึดอยู่ในหลักความเป็นอนิจจังของพระพุทธเจ้า ที่กล่าวถึงวิถีแห่งความเปลี่ยนแปลงไม่แน่นอนของสากลโลก”^{๑๑}

ศรีบูรพาได้แสดงปาฐกถาแก่นักเรียนไทยที่ฝรั่งเศสในเรื่อง “อนาคตเมืองไทยกับสถานการณ์ประเทศเพื่อนบ้าน” ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอินโดจีนเมื่ออเมริกาทำสงครามกับเวียดนาม อเมริกาใช้ประเทศไทยเป็นฐานทัพบัญชาการ ในเรื่องนี้ศรีบูรพาได้ยกเอาคำสอนในพระพุทธศาสนามาพูดให้กลุ่มนักศึกษาฟังความว่า

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสามประเทศแห่งอินโดจีน จะย่างเท้าก้าวโจจรมาถึงสยามและเอเชียอาคเนย์หรือไม่นั้น มิได้ขึ้นอยู่กับความต้องการหรือไม่ต้องการตามความนึกคิดของบุคคลคือมิใช่ความใคร่ความอยากได้ภาวะอย่างใด ซึ่งพระพุทธองค์เรียกว่า “ภวตัณหา” หรือความไม่ใคร่ ความไม่อยากได้ภาวะอย่างใด พระพุทธองค์เรียกว่า “วิภวตัณหา”^{๑๒}

ตัณหาที่ศรีบูรพากล่าวถึงเป็นคำสอนในพระพุทธศาสนามี ๓ ประการคือ “กามตัณหา” ได้แก่ ความอยากในกาม มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส “ภวตัณหา” คือความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้ อยากจะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งอยากคงอยู่ตลอดไป “วิภวตัณหา” เป็นความอยากในความพรากผันไป อยากให้ดับสูญ^{๑๓} ศรีบูรพาแยกเอาตัณหาโดยเฉพาะภวตัณหาและวิภวตัณหานั้น โดยความหมายของคำว่า “ภวตัณหา” คือความอยากในภพ หมายความว่า ความต้องการอยากได้อย่างหนึ่งใดที่ขัดต่อสภาพความเป็นจริง เช่น อยากเป็นคนหนุ่มสาวตลอดไป อยากเกิดเป็นคนรวยอยากมีความสุขตลอดไป ส่วนวิภวตัณหา หมายถึงความอยากในวิภพคืออยากไม่เป็น เช่น ต้องการที่จะไม่เป็นคนแก่ อยากไม่เป็นคนตาย

กามตัณหา เป็นความใคร่ที่ต้องแสวงหาเพื่อตอบสนองความต้องการในลักษณะที่เป็นรูปธรรม สามารถสัมผัสได้ด้วยอายตนะ แต่ภวตัณหาและวิภวตัณหาเป็นความอยากที่ไม่อาจแสวงหาเพื่อตอบสนองต่อความต้องการได้ทุกประการและมีลักษณะที่เป็นนามธรรม ดังที่ศรีบูรพาพูดถึงตามที่กล่าวมานี้ว่า สงครามระหว่างเวียดนามกับสหรัฐนั้น แม้ว่าคนไทยจะไม่ต้องการอันเป็นวิภวตัณหาแต่กุหลาบเห็นว่า ความต้องการและไม่ต้องการนี้ไม่มีใครสามารถเลือก

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๑๒} สุพจน์ ค้านตระกูล, *กุหลาบกับสังคมนิยมไทย*, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๗.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๑.

เอาได้ตามใจชอบ เมื่อใดก็ตามที่มีเหตุปัจจัยเหมาะสมแล้วก็จะจะเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น ซึ่งไม่อาจเรียกเรื่องเอาได้จากใคร กรณีของสงครามอินโดจีนที่เกิดขึ้นนั้นก็เช่นเดียวกัน แม้ประเทศไทยจะไม่ต้องการแต่ถ้ามีเหตุปัจจัยให้นำมาเกี่ยวข้องก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ โดยศรีบูรพาได้กล่าวว่า “เพราะสภาพแวดล้อมทางสังคมเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือคณาทั้งสองประการนี้^{๖๖} ในเรื่องเดียวกันนี้ ศรีบูรพายังได้กล่าวต่อไปอีกว่า

ผมเชื่อว่าคนไทยที่ส่วนมากเป็นพุทธศาสนิกชน ก็ย่อมมีจิตใจรักมนุษยชาติไม่ด้อยไปกว่าผู้ที่นับถือศาสนาอื่น นอกจากคนไทยบางคนที่ได้ชื่อเพียงแต่ว่านับถือพระพุทธศาสนา แต่ในสาระเขาไม่ถือศาสนาใดเลย ประคองโบราณท่านกล่าวเป็นคำพังเพยว่า “เอาผ้าเหลืองน้อย ห้อยหูพอให้รู้ว่าเป็นชาวพุทธ”^{๖๗}

จากคำพูดดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าศรีบูรพาได้ให้ความสำคัญกับการนับถือศาสนาอย่างจริงจังไม่ใช่นับถือแต่เพียงชื่อนับเท่านั้น ศาสนาเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับสังคมมนุษย์ที่ต้องอยู่ร่วมกัน เพราะหลักธรรมในศาสนามีส่วนช่วยในการควบคุมพฤติกรรมและจัดระเบียบสังคมให้คนประพฤติปฏิบัติตามในสิ่งที่ตั้งตามคำสอนของศาสนานั้นๆ ไม่ว่าจะเป็ศาสนาใดการปฏิบัติตามหลักธรรมที่ควรประพฤติหรือการละเว้นตามคำสอนที่ให้ละเว้นของแต่ละศาสนาย่อมเป็นสิ่งที่ดีกว่าการออกเป็นกฏระเบียบ ไม่ว่าจะเป็ในรูปของกฎหมายก็ดีหรือระเบียบเพื่อใช้ควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคม เพราะคำว่า “กฏ” เมื่อนำมาใช้จริงต้องเป็นลักษณะของการบังคับใช้ ถ้าฝ่าฝืนก็จะมิบทลงโทษ ขณะที่ศาสนาเป็นเรื่องของศรัทธาที่ผู้ปฏิบัติยึดปฏิบัติตามความเชื่อในศาสนาของตน บทบาทของศาสนาในอีกด้านหนึ่งคือเป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาสังคม จนกล่าวได้ว่าศาสนามีบทบาทสำคัญต่อมนุษย์ในทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะด้านจิตใจ^{๖๘}

ในเรื่องนี้ศรีบูรพาได้กล่าวไว้ชัดเจนเมื่อครั้งเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจจนถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ต้องตั้งกรรมการขึ้นมาสอบสวนว่ามีแนวคิดเป็นคอมมิวนิสต์หรือไม่ คณะกรรมการได้เปิดโอกาสให้ศรีบูรพาชี้แจงเกี่ยวกับศาสนาและครอบครัว โดยศรีบูรพาได้กล่าวว่า “...เรื่องศาสนานั้นข้าพเจ้าเห็นว่าจำเป็นต้องมีศาสนา แต่ใครจะนับถือศาสนาอย่างไรก็ได้ ทุกคนพึงมีศาสนา แต่เมื่อมีศาสนาอยู่แล้วก็ดีแล้ว ข้าพเจ้าไม่คิดที่จะล้างศาสนาเลย...”^{๖๙}

^{๖๖} สุพจน์ ด้านตระกูล, กุหลาบกับสังคมไทย, หน้า ๑๔๗.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๖๘} พระมหาอุทัย ญาณธโร, พุทธวิธีแห่งสังคม : ปรัชญาสังคมและการเมืองของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : ธรรมสาร, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๔.

^{๖๙} สุพจน์ ด้านตระกูล, กุหลาบกับสังคมไทย, หน้า ๒๘๑.

ศรีบูรพายังได้พูดถึงคนที่นับถือพระพุทธศาสนาว่า “...ชาวพุทธที่แท้จริงย่อมนึกถึงกฎแห่งกรรม กรรมนั้นอาจประจักษ์ในระยะสั้นหรือในอนาคตต่อไปเร็วหรือช้า โบราณท่านเคยกล่าวถึงกรรมตามทันก็มี...”^{๒๐} กรรมเป็นหลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา คำว่า “กรรม” แปลว่า “การกระทำ” พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการกระทำ หมายถึงความสำเร็จหรือความปรารถนาใดๆ ก็ตามจะต้องลงมือทำขึ้นมา ไม่ใช่ใช้อ้อนวอนบวงสรวง กรรมในพระพุทธศาสนาแยกออกได้เป็น ๒ คือ กุศลกรรมกับ อกุศลกรรม กุศลกรรม คือกรรมดีควรกระทำ ส่วนอกุศลกรรมเป็นกรรมไม่ดีควรละเว้น กุหลาบได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า “พระพุทธศาสนาสอนให้รู้ว่าความดีความชั่วที่บุคคลได้มีได้เป็นขึ้น ก็เพราะอาศัยการกระทำของตน ไม่ใช่เพราะปัจจัยภายนอก”^{๒๑}

การกระทำในปัจจุบันจะบ่งบอกได้ว่า เมื่อทำกรรมแล้วจะได้รับผลเป็นอย่างไร ถ้าทำกรรมดี เช่น มีเมตตา ชอบช่วยเหลือผู้อื่น ไม่พุดให้คนอื่นเจ็บหัวใจ ผลที่ได้รับคือความสุขใจ เป็นที่รักใคร่ของคนอื่น แต่ถ้าทำกรรมที่ไม่ดี เช่น ลักขโมยของคนอื่น หรือทำร้ายเบียดเบียนคนอื่น ผลที่เกิดขึ้นตามมาคือความหวาดระแวงต่อเจ้าหน้าที่หรือเจ้าของทรัพย์ว่าเขาจะรู้และจับได้ หรือกลัวว่าคนอื่นจะมาทำร้ายตน เป็นต้น ฉะนั้น “การกระทำ” จึงเป็นเครื่องกำหนดว่า บุคคลจะได้รับผลเป็นอย่างไร ถ้าทำกรรมดีผลที่ได้รับคือเป็นสุข ทำกรรมชั่วผลที่ได้รับคือความทุกข์ กรรมจะให้ผลเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับแรงกรรม ถ้าให้ผลเร็วก็เห็นได้ในชาติปัจจุบัน แต่ถ้าให้ผลช้าก็ต้องได้รับผลในชาติต่อไป กรรมจะให้ผลหนักหรือเบาอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับเจตนาของผู้กระทำเป็นสำคัญ ทุกคนจะต้องได้รับผลของกรรมไม่อาจหลบหนีได้ กุหลาบพูดถึงผลของกรรมในกรณีทีอเมริกาทำสงครามกับเวียดนามนั้น กุหลาบเห็นว่าเป็นการแสวงบาปและถือเป็นการทำบาปอย่างยิ่ง เพราะทำให้ราษฎรหญิงชายและเด็ก คนชราต้องบาดเจ็บล้มตายทั้งที่ไม่ใช่ทหาร ซึ่งต่างจากสงครามครูเสดที่แย่งชิงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นสถานที่ทางศาสนาของตนเพื่อนมัสการพระเจ้า กรรมที่อเมริกา ทำไว้กับเวียดนามได้ให้ผลอย่างทันตาต่ออเมริกา เพราะค่าใช้จ่ายจำนวนมากในการทำสงครามเป็นเหตุให้เกิดวิกฤติเศรษฐกิจในอเมริกาอย่างหนักจนมีผลกระทบไปทั่ว^{๒๒}

ในการแสดงปาฐกถาอีกครั้งของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) ให้แก่นักศึกษาไทยในเยอรมันเรื่อง “จะมีทางได้ประชาธิปไตยโดยสันติวิธีหรือไม่” ศรีบูรพาได้นำหลักสันติโดยยกตัวอย่างในครั้งพุทธกาลว่า

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๒๑} ปรีดา วรรณดิษฐ์, “พระพุทธศาสนา”, ใน สหวิทยาการมนุษยศาสตร์ : มิติแห่งมนุษย์, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๖๘.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

ผู้ที่กุมอำนาจนับถือพระพุทธองค์อย่างแท้จริงโดยไม่ถือแต่เพียงเปลือกนอกให้ขึ้นชื่อว่า นับถือพระพุทธศาสนาแล้ว ก็มีทางที่จะให้เกิดประชาธิปไตยโดยวิธีสันติได้ พระพุทธองค์ ได้ทรงบำเพ็ญเป็นตัวอย่างมาแล้วในการที่พระองค์ได้ตรัสรู้สัมโพธิญาณ มองเห็นความทุกข์ยากของมนุษย์จึงได้ สละความสุขสำราญของพระองค์ ทรงบรรพชาเทศนาสั่งสอนให้ มนุษย์ปกครองกันโดยสามัคคีธรรม และปกครองคณะสงฆ์ของพระองค์ให้เป็นตัวอย่างแก่ ระบบประชาธิปไตย^{๒๓}

ศรีบูรพามักจะเน้นย้ำเสมอถึงชาวพุทธที่แท้จริงนั้น ไม่ใช่สักแต่ว่า นับถือ พระพุทธศาสนาแต่เพียงชื่อนั้น แต่ควรนับถือเพราะรู้เข้าใจว่าเป็นศาสนาสำหรับฝึกมนุษย์ให้ ปฏิบัติตามได้ด้วย จึงจะถือว่าเป็นชาวพุทธที่แท้จริง ศรีบูรพาเห็นว่าคนที่นับถือพระพุทธศาสนาที่ เข้าใจธรรมอย่างถูกต้องและสามารถปฏิบัติได้จะช่วยความขัดแย้งหรือการประทุรร้ายต่อกันก็จะไม่ เกิดขึ้น เป็นการยืนยันได้ว่าพระพุทธศาสนาไม่สนับสนุนกิจกรรมใดๆ ที่เป็นการเบียดเบียนเช่นฆ่า ซึ่งกันและกัน พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาแห่งสันติอย่างแท้จริง ศรีบูรพาได้กล่าวไว้ว่า “... พระพุทธศาสนาไม่มีการใช้อำนาจ ไม่มีการถือพวก...และสอนให้แผ่เมตตาจิตทุกๆ ไปตั้งต้นแต่ตน ตลอดจนบุคคลอื่น ไม่เลือกชาติและศาสนา รวมทั้งสัตว์เดรัจฉานด้วย...”^{๒๔} จากทัศนะดังกล่าวของ ศรีบูรพา คือไม่เห็นด้วยกับประชาธิปไตยที่ได้มาด้วยการสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน แต่ควรเป็น ประชาธิปไตยที่ได้มาโดยปราศจากการสูญเสียใดทั้งสิ้น ศรีบูรพากล่าวว่า “...ตามธรรมชาติแล้ว มนุษย์ปรารถนาวิธีสันติ แต่ที่ใช่วิธีสันติไม่ได้ เพราะระบบสังคมเก่าได้กีดกันทั้งโดยทาง นิติบัญญัติ และพฤตินัย มนุษย์จะต้องใช้วิธีรุนแรง เพื่อขับเคลือนให้เกิดการเปลี่ยนแปลง...”^{๒๕}

นิยายเรื่องพระเจ้าช้างเผือกที่ศรีบูรพาแต่งขึ้น เพราะต้องการชี้ให้เห็นโทษของ ความรุนแรงของสงครามและการสูญเสีย และเพื่อชี้ให้เห็นถึงประโยชน์ของสันติภาพเพื่อให้ผู้นำหรือ ผู้ปกครองประเทศให้ตระหนักถึงความสำคัญของสันติภาพ อีกทั้งยังเป็นการสะท้อนให้เห็น ความสำคัญของแนวคิดในพระพุทธศาสนาที่ไม่เบียดเบียนคนอื่นเพราะเป็นผู้ที่ปฏิบัติตาม

^{๒๓} สุพจน์ คำนถระกุล, “จะมีทางได้ประชาธิปไตยมาโดยสันติวิธีหรือไม่”, ใน กุหลาบกับสังคมไทย, หน้า ๔๐๗.

^{๒๔} ปรีดา วรรณดิษฐ์, “พระพุทธศาสนา”, ใน สหวิทยาการมนุษยศาสตร์ : มิติแห่งมนุษย์, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๘.

^{๒๕} สุพจน์ คำนถระกุล, “อนาคตเมืองไทยในสถานการณ์ประเทศเพื่อนบ้าน”, ใน กุหลาบกับ สังคมไทย, หน้า ๑๔๘.

หลักธรรมอย่างแท้จริง ไม่ใช่สักแต่ว่านับถือพระพุทธศาสนาเท่านั้นดังที่ศรีบูรพาได้กล่าวมาแล้ว
ศรีบูรพาได้กล่าวต่อไปอีกว่า

ผู้ที่เคยอุปสมบทหรือเคยศึกษาพระธรรมวินัย ย่อมรู้ว่าตามวินัยของสงฆ์ที่ปกครองกันใน
วัด “ตามฉบับแท้” ของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในหนังสือวินัย ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ไว้ นั้นเป็นระบบประชาธิปไตยเพียงพร้อม
ด้วยสามัคคีธรรมโดยแท้ หากในสมัยต่อๆ มา มีผู้ละเมิดคำสอนของพระองค์ ในสมัย
พุทธกาลนั้นพระองค์ได้เทศนาโปรดพระราชบิดา ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์และโปรดกษัตริย์
ใหญ่น้อยให้ตั้งอยู่ในศีล สมาธิและปัญญา และได้ทรงพระราชทานพระพุทธโฆษาทกแก่
บรรดากษัตริย์ในชมพูทวีปให้ตั้งอยู่ใน “ทศพิธราชธรรม”^{๒๖} คือธรรม ๑๐ ประการของ
ราชาธิบดี^{๒๗}

ประชาธิปไตยจึงไม่ใช่เพียงการทำอะไรได้ตามสิทธิเสรีภาพทุกประการ ถ้าการกระทำ
ใดๆ ก็ตาม เป็นการเบียดเบียนทำลายหรือละเมิดต่อสิทธิเสรีภาพผู้อื่นก็ไม่ใช่ประชาธิปไตย
กุหลาบแม้จะเห็นด้วยกับระบอบประชาธิปไตย แต่ไม่ได้หมายถึงการทำอะไรได้ตามใจชอบจนผิด
กฎหมายหรือละเลยต่อศีลธรรม ประดิษฐ์คำว่า

ระบอบประชาธิปไตยนั้น เราหมายถึงประชาธิปไตยอันมีระเบียบตามกฎหมายและศีลธรรม
และความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ใช่ประชาธิปไตยไม่มีระเบียบหรือประชาธิปไตยที่ไร้ศีลธรรม
ระบอบชนิดนี้เรียกว่า “อนาธิปไตย” ระบอบประชาธิปไตยจะมั่นคงอยู่ได้ ต้องประกอบด้วย
กฎหมาย ศีลธรรมความซื่อสัตย์สุจริต^{๒๘}

^{๒๖} ธรรม ๑๐ ประการ คือทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ คือ ๑) ทาน หมายถึงเจตนาให้วัตถุ ๑๐
ประการ มีข้าวและน้ำเป็นต้น ๒) ศีล หมายถึงศีล ๕ ศีล ๑๐ ๓) การบริจาค หมายถึงการบริจาคไทยธรรม
๔) ความ ซื่อตรง หมายถึงความเป็นคนตรง ๕) ความอ่อนโยน หมายถึงความเป็นคนอ่อนโยน ๖) ความเพียร
หมายถึงกรรมคือการรักษาอุโบสถ ๗) ความไม่โกรธ หมายถึงความมีเมตตาเป็นเบื้องต้น ๘) ความไม่เบียดเบียน
หมายถึงความมีกรุณาเป็นเบื้องต้น ๙) ความอดทน หมายถึงความอดกลั้น ๑๐) ความไม่คลาดจากธรรม หมายถึง
ความไม่ซัดเคือง พุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๖/๑๑๒ (เชิงอรธ).

^{๒๗} สุพจน์ ด้านตระกูล, *กุหลาบกับสังคมไทย*, หน้า ๔๐๗.

^{๒๘} ปรีดา วรรณดิษฐ์, *คำปราศรัย สุนทรพจน์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ และบางเรื่องเกี่ยวกับ
ขบวนการเสรีไทย*, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท.อุ๊ต นิตยสนธิ ต.ช.ต.ม., (กรุงเทพฯ : ประชาทานิชย์
(แผนกการพิมพ์), ๒๕๑๗), หน้า ๑๐.

ศรีบูรพาได้กล่าวเน้นย้ำเรื่องการปกครอง ในครั้งพุทธกาลที่แคว้นเล็กๆ นิยมกันคือ ระบบสามัคคีธรรม เป็นการปกครองกัน ระบบสามัคคีธรรมนี้ศรีบูรพาเห็นตรงกันกับพระธรรมปิฎกฯ คือประชาธิปไตยที่ทุกคนมีสิทธิในการปกครองโดยสามัคคีธรรมกุหลาบได้ชี้ให้เห็นถึงระบบการปกครองโดยสามัคคีธรรมนั้นได้มีในสังคมไทยเช่นกัน กล่าวคือสมัยโบราณประเทศไทยปกครองในระบบนี้ แต่มาเปลี่ยนไปในสมัยอยุธยาที่ไสยศาสตร์ตามลัทธิแพร์เข้าศรีบูรพาบอกว่า

เมื่อพระพุทธรูปศาสนาเข้าสู่สยามแล้ว ได้มีพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ ได้ถือเครื่องครัดในทศพิธราชธรรมและปกครองสยามตามคติประชาธิปไตย โดยขจัดอิทธิพลไสยศาสตร์แห่งคคิพราหมณ์ อาทิพ่อขุนรามคำแหงแห่งกรุงสุโขทัย ก็ได้ทรงบำเพ็ญเป็นตัวอย่างที่รับฟังความเดือดร้อนของราษฎร...ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาพระมหากษัตริย์หลาย พระองค์ได้เจริญรอยตามพ่อขุนรามคำแหง แต่อิทธิพลของไสยศาสตร์แทรกเข้ามาทำให้บางพระองค์สนับสนุนวิธีนั้นของลัทธิพราหมณ์ อันเป็นคติที่ขัดแย้งต่อประชาธิปไตยทางพระพุทธศาสนา^{๒๕}

เมื่อได้มาซึ่งประชาธิปไตยแล้วจะโดยวิธีใดก็ตาม การรักษาและปฏิบัติตามระบอบประชาธิปไตยก็เป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือผู้ปกครองที่ทำหน้าที่บริหารบ้านเมือง กุหลาบกล่าวว่า "...ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้เทศนาโปรดพระราชบิดา ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์และโปรดกษัตริย์ใหญ่น้อยให้ตั้งอยู่ในศีล สมาธิและปัญญา..."^{๒๖}

แสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองบ้านเมืองจะต้องประกอบด้วยคุณธรรม เพราะถ้าผู้ปกครองไม่มีคุณธรรมแล้ว การปกครองก็จะไม่ยุติธรรมราษฎรก็จะเดือดร้อน ในพระไตรปิฎกมีพระสูตรชื่อ "อัมมมิกสูตร" พระพุทธเจ้าแสดงธรรมเกี่ยวกับผู้ปกครองนั้นควรตั้งอยู่ในธรรม พระองค์ตรัสว่า ถ้าพระราชบิดาไม่ตั้งอยู่ในธรรม ข้าราชการก็จะไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อข้าราชการไม่มีธรรมแล้วพวกพราหมณ์ คหบดีก็จะไม่ตั้งอยู่ในธรรมเช่นกัน ไม่เพียงเท่านั้นยังรวมไปถึงชุมชนชาวชนบทก็จะไม่ตั้งอยู่ในธรรม พระพุทธองค์ยังได้ตรัสต่อไปอีกว่า การไม่อยู่ในธรรมของพระราชบิดา ข้าราชการ พราหมณ์คหบดี ตลอดจนชาวบ้านนั้น ส่งผลไปถึงความผิดปกติผันแปรของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และฤดูกาลทั้งหมด สุดท้ายพระพุทธองค์ได้เปรียบเทียบผู้ปกครองกับโคหัวหน้าฝูงที่พากันข้ามแม่น้ำว่า "...เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไป ถ้าโคจ่าฝูงไปคดเคี้ยว โคทั้งฝูงก็ไปคดเคี้ยวตามกัน ใน

^{๒๕} สุพจน์ ด่านตระกูล, กุหลาบกับสังคมไทย, หน้า ๔๐๗.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๘.

เมื่อโคจำฝูงไปคดเคี้ยว ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนชาวเมืองก็จะประพฤติไม่เป็นธรรมตามไปด้วย...”^{๑๑}

๓.๒.๒ หนังสือและบทความ

การเขียนหนังสือและบทความเป็นอีกวิธีการหนึ่งของกุหลาบ สายประดิษฐ์ที่เป็นการเผยแพร่ที่ได้ผลและได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย กุหลาบมีผลงานด้านการเขียนหลายชิ้นทั้งที่เป็นหนังสือและบทความ รวมถึงหนังสือประเภทนิยายด้วย เนื้อหาส่วนใหญ่ของงานเขียนไม่ต่างการแสดงปาฐกถาเท่าใดนัก คือจะเน้นไปที่เศรษฐกิจสังคมและการเมือง ความสุขสมบูรณ์และความมั่นคงของชาติและสันติภาพรวมไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเป็นหลัก

บ่อยครั้งที่กุหลาบมักจะได้รับการร้องขอจากกลุ่มนักศึกษาและนักวิชาการให้ช่วยเขียนบทความเกี่ยวกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเพื่อนำไปตีพิมพ์ ซึ่งกุหลาบก็ยินดีเขียนด้วยความเต็มใจ ในงานดังกล่าวกุหลาบมักจะแทรกเนื้อหาของธรรมะหรือหลักการทางพระพุทธศาสนา พุทธศาสนสุภาษิตหรือเหตุการณ์ในครั้งพุทธกาลประกอบไว้ในงานของตนด้วยเสมอ เมื่อหนังสือและบทความดังกล่าวเผยแพร่ออกไปสู่ผู้อ่านที่สนใจ นอกจากจะได้รับความรู้ถึงแนวคิดความเห็นต่อเรื่องนั้นๆ ของกุหลาบแล้ว ยังได้ข้อคิดในทางพระพุทธศาสนาอีกด้วย ทำให้ผู้อ่านได้รู้ธรรมะที่เป็นหลักการของพระพุทธศาสนา รวมถึงการมีหน้าที่ที่ถูกต้องต่อพระพุทธศาสนาด้วย ถ้ามีผู้สนใจก็สามารถค้นคว้าเพิ่มเติมได้ การนำเสนอธรรมะทางพระพุทธศาสนาด้วยวิธีการดังกล่าวของกุหลาบอาจจุดประกายให้กับผู้อ่านให้หันมาสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาได้

“ความเป็นอนิจจังของสังคัม” เป็นผลงานเขียนสำคัญที่กุหลาบนำเอาหลักการทางพระพุทธศาสนาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคัม หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงความจริงที่เป็นสังคัม คือความผันแปรเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งทั้งหลาย ลักษณะของการเปลี่ยนแปลงนี้คือความไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน ซึ่งก็คือ “อนิจจัง” หรือ “อนิจจตา” ในพระพุทธศาสนา ความไม่เที่ยงนี้กุหลาบกล่าวว่าเป็นวิทยาศาสตร์ที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบและนำบอกต่อกับพระสาวก กุหลาบได้นำกฎแห่งความไม่เที่ยงมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคัมว่า สังคัมมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดตั้งแต่มนุษย์ยุคแรกๆ และได้เปลี่ยนมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

การค้นพบทางโบราณคดีเป็นการยืนยันได้ว่าพัฒนาการของสังคัมมนุษย์มีมาแล้วไม่น้อยกว่า ๕,๐๐๐ ปี เหตุปัจจัยที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงนั้นศรีบูรพาเห็นว่า มาจากปัจจัยทางเศรษฐกิจและระบบชนชั้นที่คนส่วนน้อยกดขี่คนส่วนมากให้ได้รับความลำบากเป็นสำคัญ การค้น

^{๑๑} อ.จ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๗๐/๑๑๔-๑๑๖.

รนเพื่อหนีจากปัญหาดังกล่าวเป็นภาวะของความขัดแย้งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง ซึ่งศรีบูรพา เรียกว่า “สภาวะเก่ากับสภาวะใหม่” ถ้าเข้าใจกฎแห่งการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ก็จะเข้าใจได้ว่าเป็นกฎ แห่งธรรมชาติที่ไม่สามารถดูครั้งเอาไว้ได้ ไม่เพียงแต่ระบบสังคมหรือวัตถุภายนอกเท่านั้นที่ เปลี่ยนไปแม้ร่างกายก็เปลี่ยนไปด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ ยังมีงานเขียนอีกเล่มหนึ่งที่กุหลาบเขียนขึ้นขณะพำนักอยู่ที่ประเทศจีนชื่อ “ชีวิตผันผวนของข้าพเจ้าและ ๒๑ ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐราษฎรจีน” เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นขณะ ลี้ภัยการเมืองที่ประเทศจีน มีความตอนหนึ่งที่ศรีบูรพากล่าวไว้น่าสนใจเกี่ยวกับปัญหาความ แตกต่างทางความคิดจนนำไปสู่ความขัดแย้งศรีบูรพาแสดงจุดยืนของตนโดยกล่าวว่า “...ตนเอง เป็นผู้สนับสนุนนโยบายการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ระหว่างชาติต่างๆ ที่มีระบอบการปกครอง การเมืองและสังคมที่แตกต่างกัน...”^{๑๒} จากข้อความนี้แสดงว่า ศรีบูรพาต้องการเห็นสันติระหว่าง เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ศรีบูรพาเห็นด้วยกับวิธีแก้ปัญหาคความขัดแย้งด้วยสันติวิธี

ศรีบูรพาตระหนักถึงความสูญเสียอันเกิดจากการแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรง ซึ่งความขัดแย้งนี้ไม่ได้เกิดจากความไม่เพียงพอทางเศรษฐกิจหรือการกดขี่กันทางชนชั้น แต่เป็น ความขัดแย้งเพราะความเห็นไม่ตรงกัน เมื่อต่างฝ่ายยืนยันในทัศนคติของตน การเผชิญหน้าและการ แก้ปัญหาด้วยวิธีรุนแรงในรูปแบบของสงครามจึงเกิดขึ้น ทุกครั้งเมื่อมีโอกาสศรีบูรพามักจะยก พุทธภาษิตมาพูดเสมอ ดังในกรณีความขัดแย้งของโลกขณะนั้นก็เช่นเดียวกัน ศรีบูรพากล่าวว่า “... ความพยายามหาทางที่จะบรรลุถึงซึ่งสันติภาพ บางครั้งข้าพเจ้าได้ยกพุทธภาษิตที่ข้าพเจ้าเคยบันทึก ไว้ในหนังสือเรื่องพระเจ้าซ้างเผือก ที่ข้าพเจ้าเป็นผู้แต่ง ซึ่งตีพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๔๘๓ ดังนี้ นคติ สนุติปริ สุขํ อันหมายถึง สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี...”^{๑๓}

นอกจากหนังสือและบทความที่เป็นลักษณะวิชาการแล้ว หนังสือประเภทนิยายก็เป็น ผลงานอีกชิ้นหนึ่งของกุหลาบที่ได้นำเอาแนวความคิดทางพระพุทธศาสนา มาสรรค์สร้างเป็นตัว ละครในเรื่อง “พระเจ้าซ้างเผือก” งานเขียนชิ้นนี้กุหลาบต้องการนำเสนอสันติวิธีโดยไม่ต้องมีการ สูญเสียหรือประทุษร้ายต่อกัน ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ปฏิเสธความรุนแรง ไม่เอาชนะกันด้วยการฆ่าในลักษณะของสงคราม แต่เป็นการเอาชนะกันด้วยธรรมะคือความดีความ มีเมตตาต่อกัน “พระเจ้าซ้างเผือก” ได้สะท้อนแนวคิดสันติวิธีที่มุ่งแก้ปัญหาด้วยความสมานฉันท์

^{๑๒} กุหลาบ สายประดิษฐ์, *ชีวิตผันผวนของข้าพเจ้าและ ๒๑ ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐประชาชนจีน*, งานังค์ ภควรรุทธิ และพรทิพย์ ไหญ่โต (แปล), (กรุงเทพฯ : พลพันธ์การพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๒.

^{๑๓} *เรื่องเดียวกัน*, หน้า ๑๓.

โดยไม่ต้องมีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งสูญเสีย พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

การที่กุหลาบ สายประดิษฐ์ ยกหลักธรรมวิชยานั้นเป็นสาระในบทภาพยนตร์พระเจ้าช้างเผือกที่ท่านนิพนธ์ขึ้นเอง แสดงให้เห็นว่าท่านสนใจและรู้เข้าใจถึงเรื่องราวความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและประวัติศาสตร์แห่งอารยธรรมของซีกโลกตะวันออกที่เป็นรากฐานและเป็นพื้นเพภูมิหลังของสังคมไทย^{๓๔}

จากข้อความข้างต้นของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) แสดงให้เห็นถึงแนวคิดของพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจนในการไม่เบียดเบียน การใช้ความรุนแรงในการแก้ไขปัญหานั้น ไทยตกอยู่ในสภาวะการณ์ที่ตึงเครียดทางการเมือง เนื่องจากรัฐบาลนำโดย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ตกลงร่วมกับญี่ปุ่นต่อสู้กับฝ่ายสัมพันธมิตร ศรีบูรพาไม่เห็นด้วยกับการทำสนธิสัญญากับญี่ปุ่นในลักษณะที่เป็นการผูกมัดให้ไทยต้องเป็นศัตรูกับฝ่ายสัมพันธมิตร ศรีบูรพาเห็นว่าเมื่อไทยตกลงจะไม่รบกับญี่ปุ่นแล้ว ก็ไม่ควรรบกับฝ่ายสัมพันธมิตรด้วย^{๓๕} ความไม่ลงรอยกันของนโยบายต่างประเทศระหว่างกุหลาบ สายประดิษฐ์กับรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จึงจำเป็นที่รัฐบาลจะต้องกำจัดกุหลาบออกไป^{๓๖} ในช่วงเวลาดังกล่าวกุหลาบได้คิดหาทางแก้ไขปัญหของประเทศให้พ้นภัย จึงจัดตั้ง “ขบวนการเสรีไทย” ขึ้นมาเพื่อต่อต้านญี่ปุ่น พร้อมกันนั้นก็เขียนนิยายเรื่องนี้ไปด้วย ตัวละครที่ศรีบูรพาสร้างขึ้นเกี่ยวกับการเป็นผู้นำหรือผู้ปกครองบ้านเมืองที่ปกครองด้วยธรรมะ โดยนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาใช้ในการปกครองคือ ทศพิธราชธรรม กุหลาบได้กล่าวไว้ในคำนำว่า

การต่อสู้ตัวต่อตัวกับขุนศึกของไทยที่ยิ่งใหญ่และเพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอันสูงส่ง ชัยชนะอันเด็ดขาดของธรรมะเหนืออำนาจ การปฏิบัติตามกฎธรรมและเมตตาธรรมอันปรากฏอยู่ในคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งแม้กาลเวลาจะล่วงเลยมากกว่าสองพันสี่ร้อยปี ก็ยังคงเป็นประจักษ์ประทีปแห่งความกรุณาที่ฉายแสงนำทางจิตใจของมนุษยชาติให้หลุดพ้นจากความหายนะ

^{๓๔} พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), “สัมโมทนียกถาในงานพิธีสวดดีเกียรติกุณ ๑๐๐ ปี ชาตกาลกุหลาบ สายประดิษฐ์ ๒๕๔๘”, ใน ๑๐๐ ปี ชาตกาลศรีบูรพา, (กรุงเทพฯ : ปาปิรุส พับลิกเคชั่น, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓.

^{๓๕} แกมสุข นุ่มนนท์, เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ปรับปรุงใหม่, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๖.

^{๓๖} พระยาชมราช (ปิ่น สุขุม), การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย, (กรุงเทพฯ : นิมิตรการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓.

ในบทความชื่อ “พระพุทธศาสนา” ศรีบูรพาได้กล่าวถึงพระเจ้าโศกว่าเป็นผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่ได้รับชัยชนะจากสงครามทั่วทุกแห่ง ภายหลังที่ตีแคว้นกลิงกราษฎร์ได้มาแล้ว เกิดความสลดสังเวชที่ได้เห็นคนล้มตายทั้งสองฝ่ายจึงได้ปรารภว่า “...ชัยชนะอันแท้จริงคือชัยชนะในทางธรรม ก็แลธรรมอันใดจะประเสริฐยิ่งไปกว่าธรรมแห่งพระพุทธศาสนาที่มีหลักการนำความสงบมาสู่คนและโลก...”^{๓๗}

เกี่ยวกับนิยายเรื่องนี้ **ชาญวิทย์ เกษตรศิริ** ได้วิเคราะห์เจตนารมณ์ของศรีบูรพาในการเขียนนวนิยายเรื่อง “พระเจ้าช้างเผือก” พอสรุปได้ว่าเพื่อต้องการเตือนสติผู้นำของไทยที่มีความทะเยอทะยานมักใหม่ไฟสูงและไม่ได้ทำตัวเองให้เป็นเหมือนพุทธศาสนิกชนที่ดีแต่อย่างใด พระเจ้าช้างเผือกสะท้อนให้เห็นว่าแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาที่มีปัจจัยทางการเมืองเป็นสิ่งสำคัญ

นอกจากนี้ เรื่องพระเจ้าช้างเผือกได้ถูกนำมาถ่ายทำเป็นภาพยนตร์ที่มีเสียงพูดเป็นภาษาอังกฤษ กล่าวกันว่าศรีบูรพาต้องการนำเสนอความเลวร้ายของสงครามและประโยชน์ของสันติภาพให้กับนานาชาติที่ขณะนั้นตกอยู่ในภัยของสงคราม หรือกระหายสงคราม

งานเขียนในลำดับต่อมามีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรง ในด้านภาษา กุหลาบ ให้ความสนใจในการศึกษาพระพุทธศาสนา โดยได้อธิบายถึงศัพท์ภาษาบาลีเทียบกับศัพท์ในภาษาอังกฤษ ในหนังสือชื่อ “ปรัชญาคืออะไร” ได้วิเคราะห์ศัพท์ว่า “ปรัชญา” เทียบกับศัพท์ว่า “ฟิโลโซฟี (Philosophy)” ในภาษาอังกฤษ ว่ามีรากฐานมาจากภาษาสันสกฤตและภาษาบาลีเป็นศัพท์ที่สามารถเปลี่ยนวิภคิตได้ ซึ่งจะให้ความหมายเปลี่ยนไป ศรีบูรพาทักตัวอย่างว่า คำว่า “พุทธ” ภาษาบาลีถ้าใช้ประธานเป็น “พุทธโธ” ถ้าใช้เป็นว่า ไปกับพระพุทธเจ้า เปลี่ยนวิภคิตเป็น “พุทธชน” ถ้าพูดว่า ถวายของแก่พระพุทธเจ้า ก็เปลี่ยนวิภคิตเป็น “พุทธสุส”

การอธิบายถึงที่มาของศัพท์ภาษาบาลีนี้ แสดงให้เห็นถึงความสนใจและความสามารถในด้านภาษาบาลีของศรีบูรพา อันเป็นภาษาที่ทรงไว้ซึ่งพุทธพจน์ พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษามคธในการประกาศพระศาสนา เห็นปรีดียังแสดงความเห็นเพิ่มเติมว่า การศึกษาฟิโลโซฟีหรือปรัชญานั้น ไม่ได้เริ่มที่กรีกก่อนแต่อย่างใด แต่ได้เริ่มที่อินเดียหรือชมพูทวีปก่อนแล้วหลายศตวรรษ แต่เนื่องจากว่าชมพูทวีปใช้ภาษาสันสกฤตจึงเรียกการศึกษาคั่นคว้านั้นว่า “ทรศน” ส่วนในแคว้นที่ใช้ภาษามคธที่ซึ่งพระพุทธเจ้าประกาศพระศาสนาส่วนใหญ่เรียกว่า “อภิธรรม” ที่มาของคำว่า อภิธรรมศรีบูรพาอธิบายว่า

^{๓๗} ปรีดา วรรณดิษฐ์, “พระพุทธศาสนา”, ใน สหวิทยาการมนุษยศาสตร์: มิติแห่งมนุษย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕.

“อภิ” เป็นคำนำหน้ามีความหมายว่า ยิ่ง วิเศษ เหนือ ส่วนคำว่า “ธรรม” แปลว่าสภาพที่ทรงไว้เป็นพื้น ความถูกต้อง ความรู้ความดี หลักที่ควรประพฤติตาม ซึ่งเป็นศัพท์ที่เทียบได้กับคำว่า ยอดสรุปของวิทยาหรือวิชาแห่งวิชาทั้งหลาย พระพุทธองค์กับพระสาวกได้ใช้ภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาของราษฎรสามัญในการเทศนาสั่งสอน ดังนั้น พระไตรปิฎกจึงมีหมวดหนึ่งเรียกว่า “อภิธรรม”^{๓๘}

ศรีบูรพานอกจากจะสนใจศึกษาความเป็นมาของคำศัพท์ที่นำมาใช้ในภาษาไทย ที่โดยมากมาจากภาษาบาลีสันสกฤตเป็นหลัก ด้วยคุณค่าของการเรียนภาษาที่จะทำให้เข้าใจถึงที่มาและรากศัพท์กุหลาบจึงให้มีการเรียนภาษาบาลีด้วยในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง โดยผู้ที่สอนนั้นเป็นมหาเปรียญ ๕ (ปธ.๕) ด้วยกันทุกคน^{๓๙} กุหลาบเห็นด้วยกับการแปลศัพท์ภาษาบาลีของท่านพุทธทาสภิกขุที่แปลคำว่า ธรรม หรือ ธรรม นั้นว่า “ทรง” มีความหมายว่า “สิ่งที่ทรงไว้หรือทรงสิ่งทั้งหลายไว้”^{๔๐}

ในส่วนของบทความนั้นกุหลาบได้เขียนบทความจำนวนมาก บทความบางเรื่องได้รับความสนใจตีพิมพ์บ่อยครั้งและหลายเรื่องมีการนำไปรวมเล่มเพื่อสะดวกในการค้นคว้า บทความที่ศรีบูรพาเขียน เนื้อหาส่วนใหญ่ไม่ต่างจากการพูดและหนังสือเท่าใดนัก เนื้อหายังคงเกี่ยวข้องกับการเมืองเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองเป็นหลัก

ในบทความเรื่อง “จงพิทักษ์เจตนารมณ์ประชาธิปไตยของวีรชน ๑๔ ตุลาคม” ซึ่งเป็นบทความที่ศรีบูรพาเขียนให้กับนักศึกษาธรรมศาสตร์ในงานสังสรรค์ชาวธรรมศาสตร์ ในสหราชอาณาจักร (อังกฤษ) ความตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าขอร่วมกับมวลราษฎรไทยที่รักชาติ แสดงความเคารพสักการะและสดุดีวีรชนทั้งปวงนั้น พระพุทธองค์ทรงเทศนาสั่งสอนไว้มีใจความสำคัญตอนหนึ่งว่า สาธุชนพึงบำเพ็ญตนด้วยกตัญญู กตเวทิต่อผู้มีอุปการคุณจึงเป็นการสมควรที่เรชาวไทยที่รักชาติจำนวนมากมายแสดงความกตัญญูรู้อุปการคุณของวีรชนโดยทางกาย วาจา ใจ และการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปาทานพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า กตัญญูจะต้องคู่กับกตเวทิตี ฉะนั้น การพิทักษ์

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๓๙} สุโข สุวรรณศิริ, “คือ ผู้มีวิสัยทัศน์”, ใน ๑๐๐ปี ชาตกาล กุหลาบ สายประดิษฐ์ ปุชนิยบุคคลของโลก, (กรุงเทพฯ : ราชภัฏพระนครศรีอยุธยา, ๒๕๔๑), หน้า ๓๘.

^{๔๐} สุพจน์ คำนถระกุล, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับสังคมไทย, หน้า ๑๘.

เจตนารมณ์ประชาธิปไตยสมบูรณ์ของวีรชน ๑๔ ตุลาคม ให้มั่นคงไว้และพัฒนาอย่างขึ้นนั้น เป็นกตเวทิต่างสำคัญที่สาธุชนผู้รักชาติพึงปฏิบัติ^{๑๑}

ศรีบูรพายังคงกล่าวเพิ่มเติมว่า ความลำบากความอึดอัดฝืดเคือง และการกดขี่เบียดเบียน จากอำนาจเผด็จการนั้นเป็นความทุกข์แสนสาหัส จะหาคนที่คอยปลดเปลื้องความทุกข์เหล่านี้ ไม่ได้ก็จำเป็นจะต้องร่วมมือกันต่อสู้เพื่อสิทธิเสรีภาพและประชาธิปไตยของตนเอง สมดังพระพุทธโฆษาทที่ว่า “อตุตา หิ อตุตโน นาโถ แปลว่า ตนของตนนั่นแหละเป็นที่พึ่งแก่ตน”^{๑๒}

๓.๓ การส่งเสริมกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา

การส่งเสริมกิจกรรมทางพระพุทธศาสนาถือเป็นอีกบทบาทหนึ่งของกุหลาบ สายประดิษฐ์ พระพุทธศาสนาดำรงอยู่ได้มาจนถึงปัจจุบันเพราะนอกจากการศึกษาและปฏิบัติแล้วการสนับสนุนให้มีกิจกรรมเพื่อแสดงออกถึงวิถีปฏิบัติของชาวพุทธแล้ว นอกจากเป็นการเผยแพร่เพื่อให้เกิดความสนใจยังเป็นการเสริมความมั่นคงให้กับพระพุทธศาสนาอีกด้วย ในการส่งเสริมกิจกรรมทางพระพุทธศาสนานั้นมีดังนี้

๓.๓.๑ การศึกษาพระพุทธศาสนา

การเป็นชาวพุทธที่ดีประการหนึ่งคือการศึกษาพระพุทธศาสนา ที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าปัจจุบันปรากฏอยู่ในรูปของพระไตรปิฎก อรรถกถาและกับครูบาอาจารย์ตลอดจนนักปราชญ์ บัณฑิตที่มีความรู้ เป็นต้น สำหรับบทบาทด้านการศึกษาของกุหลาบในทางพระพุทธศาสนานั้นถือได้ว่าเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดมาก เพราะกุหลาบเป็นคนที่มีความสนใจในการอ่านหนังสือและค้นคว้าอยู่เสมอ และที่สำคัญกุหลาบเกิดมาในท่ามกลางของวัฒนธรรมและสังคมชาวพุทธคือเกิดใกล้ๆ กับวัดหัวลำโพง แม้ยามที่เข้าสู่กระบวนการศึกษาก็ได้เข้าเรียนที่วัดเทพศิรินทร์ ดังนั้น ความสนใจในเรื่องการศึกษาพระพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งที่กุหลาบมีความสนใจมาก ซึ่งความสนใจดังกล่าวได้ปรากฏอยู่ในผลงานเรื่องอุดมธรรมความตอนหนึ่งว่า “...เหตุที่ผู้คนโดยมากแม้ประกาศตนเป็นพุทธมามกะ แต่ก็วางตนให้ห่างเหินพระพุทธศาสนาจนดูราวกับว่าพระพุทธศาสนากับตัวเขาไม่มีความสัมพันธ์กันเลยนั้นมีหลายสาเหตุ แต่สาเหตุหนึ่งนั้นเห็นจะมาจากความเป็นผู้ห่างไกลจากพระธรรมนั่นเอง...”^{๑๓} และการที่จะทำให้นักหันมาสนใจ

^{๑๑} สุพจน์ คำนถระกุล, “จงพิทักษ์เจตนารมณ์ประชาธิปไตยสมบูรณ์ของวีรชน ๑๔ ตุลาคม”, ใน คำปราศรัย สุนทรพจน์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย, หน้า ๑๖๒.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๑๓} กุหลาบ สายประดิษฐ์, อุดมธรรม, หน้า ๑๘.

พระพุทธศาสนาได้นั้นก็มีเพียงวิธีเดียวก็คือการที่พยายามให้เขาได้เห็นคุณค่าหรือสัจธรรมอันแท้จริงของพระพุทธรูปศาสนา เมื่อเขาเห็นสัจธรรมนั้นแล้วก็จะพิสูจน์ทดลองเมื่อได้ผลก็จะรู้เอง เห็นเองว่าคำสอนของพระพุทธรูปศาสนานั้นมีคุณค่าสมควรที่จะเชื่อถือได้อย่างไร

๓.๓.๒ การปฏิบัติธรรม

การปฏิบัติธรรมในลักษณะที่มีรูปแบบอย่างเป็นทางการ ดังเช่น สำนักปฏิบัติสายต่างๆ ในเมืองในปัจจุบัน ศรีบูรพาแสดงความคิดเห็นทางด้านหลักธรรม ภาษา และประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี อันเป็นการแสดงถึงความสนใจ ตั้งใจศึกษาอย่างจริงจัง ไม่ปรากฏรายละเอียดชัดเจนว่าศรีบูรพาได้ปฏิบัติสมาธิภาวนาโดยยึดเอาสายใดสายหนึ่งมาเป็นแนวทางการปฏิบัติ ศรีบูรพากล่าวถึงความสุขสมบูรณ์ของราษฎรว่ามาจากเศรษฐกิจคือปัจจัยในการดำรงชีพ ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายนอก แต่ศรีบูรพาไม่เคยกล่าวถึงความสุขจากภายในอันเกิดจากจิตที่สงบระงับจากนิเวศน์แต่อย่างใด แต่กระนั้นก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าศรีบูรพาไม่ได้ปฏิบัติธรรม ศรีบูรพาปฏิบัติธรรมอย่างสม่ำเสมอเพียงแต่การปฏิบัติธรรมของ ศรีบูรพาอาจจะต่างจากสำนักอื่นทั่วไปในปัจจุบันที่เน้นรูปแบบและวิธีการอย่างชัดเจน

ศรีบูรพา มีความศรัทธาต่อวัตรปฏิบัติ และแนวทางการอธิบายธรรมะของท่านพุทธทาส การปฏิบัติธรรมของกุหลาบจึงยึดเอาตามแนวของท่านพุทธทาสที่บอกว่า การทำงานคือการปฏิบัติธรรม ถ้าถือเอาตามนี้แสดงว่าศรีบูรพาไม่ได้ละเว้นจากการปฏิบัติธรรมแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม ศรีบูรพาก็เห็นความสำคัญของการปฏิบัติธรรมที่ไม่ใช่ลักษณะของการทำงาน แต่ต้องการเห็นที่เป็นรูปแบบของการปฏิบัติจริงๆ โดยยึดเอารูปแบบของสวนโมกข์เป็นหลัก ศรีบูรพาได้สนทนากับท่านพุทธทาสในเรื่องต่างๆ หลายเรื่องเป็นเวลา ๓ วัน ๓ คืน โดยมีได้หยุด

ด้วยความเลื่อมใสในวัตรปฏิบัติของท่านพุทธทาส ศรีบูรพาจึงคิดที่จะให้มีศูนย์ปฏิบัติธรรมขึ้นในภาคกลางโดยใช้พื้นที่ของวัดสายประดิษฐ์ ท่านพุทธทาสเห็นว่าหากคิดจะปรับปรุงให้เหมือนกับสวนโมกข์นั้นทำยาก เพราะสภาพภูมิประเทศต่างกัน แต่ท่านก็ได้วางกรอบพอเป็นแนวทางเบื้องต้นในการดำเนินการ เพื่อให้เป็นไปตามความประสงค์ของศรีบูรพา แต่ยังไม่ทันได้ดำเนินการอย่างเป็นทางการก็เกิดสงครามโลก โครงการดังกล่าวจึงเป็นอันสิ้นสุดลง

จากคำบอกเล่าของบุตรทั้งสองคนเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมว่า “การทำสมาธิเท่าที่สังเกต บางครั้งอาจจะมีบ้าง เช่น หลังจากทำงานแล้วนั่งพักผ่อน บางทีก็นั่งหลับตา คิดว่าขณะนั้นเป็นการทำสมาธิ แต่ท่านก็ไม่ได้บอกว่าเป็นการทำสมาธิ...” จากคำพูดของบุตรสาวศรีบูรพา เป็นไปได้ว่าศรีบูรพาได้ทำสมาธิคือการพิจารณาจิตใจจริงๆ เพียงแต่ยังไม่ใช้การนั่งตามแบบที่นิยมกันทั่วไป ยิ่งศรีบูรพาสนใจแนวการปฏิบัติของท่านพุทธทาสด้วยแล้วที่ไม่เน้นรูปแบบแต่เน้นที่สติกับ

ลมหายใจก็เชื่อได้ว่าศรีบูรพาได้เจริญสมาธิภาวนาคด้วย ซึ่งตรงกับคำพูดของพระอุดมคุณาธารที่ว่า ศรีบูรพามีบ้านหลังเล็กๆ คล้ายกุฏิพระเอาไว้สำหรับธรรมสมาธิและเขียนหนังสือ หนังสือที่จะเขียนเรื่องต่อไปนั้นคือมหาสติปัญญาฐานสูตรภาคภาษาอังกฤษ

๓.๓.๓ การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา

การบำรุงพระศาสนาให้ได้รับความสะดวกสามารถทำได้หลายวิธี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจุดประสงค์ของผู้ที่นั้นว่าต้องการอำนวยความสะดวกให้กับพระสงฆ์ในด้านใด กุหลาบ สายประดิษฐ์ได้ทำตนเช่นพุทธศาสนิกชนที่ดีด้วยการบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ ดังต่อไปนี้

ศรีบูรพา มีนามสกุลที่พ้องกันกับชื่อวัดทั้งนี้เนื่องจากผู้ตั้งนามสกุลให้เห็นว่า ตระกูลของศรีบูรพา มีความผูกพันกับวัดสายประดิษฐ์มานาน แม้จะมีได้เป็นผู้สร้างวัดเองก็ตาม หลายคนเข้าใจกันว่าวัดสายประดิษฐ์ เป็นวัดในตระกูลของกุหลาบ สายประดิษฐ์ อย่างไรก็ตามแม้วัดนี้จะไม่ได้อุปถัมภ์โดยบรรพบุรุษของกุหลาบก็ตามแต่ตระกูลของกุหลาบก็ได้ใกล้ชิดและเกื้อกูลกับวัดนี้มาโดยตลอด นายเสียงบิดาของกุหลาบก็ได้ไปวัดนี้เป็นประจำ อีกทั้งบรรพบุรุษก็เคยอุปสมบทเป็นพระภิกษุในวัดนี้ กุหลาบก็มีความคุ้นเคยกับวัดสายประดิษฐ์เป็นอย่างดี จนคิดที่จะปรับปรุงวัดให้เป็นสำนักปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกับสวนโมกข์ของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่สุราษฎร์ธานี กุหลาบก็ได้บริจาคเงินซ่อมแซมอุโบสถเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๑ แม้จะเป็นเงินเพียง ๒๐ บาทแต่ก็มากพอควรสำหรับค่าเงินสมัยนั้น ปัจจุบันลูกหลานของกุหลาบยังคงให้การอุปถัมภ์วัดนี้มาโดยตลอด

นอกจากนี้ ศรีบูรพา ได้บริจาคเงินในการจัดพิมพ์หนังสือ “พุทธทาส ตอบปัญหาบาทหลวง” นอกจากนี้ ยังได้บริจาคเงินเพิ่มเติมในคุดหนุนการจัดพิมพ์หนังสือพระพุทธศาสนาและได้มอบหนังสือให้แก่กิจการคณะธรรมทาน อาทิเช่น หนังสือปทานุกรมพื้นภาษาบาลี พระราชนิพนธ์ประโยชน์แห่งการอยู่ในธรรม การเกิดการตาย พุทธศาสนสุภาษิตคำโคลงและหนังสืออื่นๆ อีกจำนวนมาก^{๔๔}

๓.๓.๔ การบำรุงพระสงฆ์

การบำรุงพระสงฆ์ให้ได้รับความสะดวกทำได้หลายวิธี การนิมนต์ท่านมาฉันภัตตาหารหรือการถวายสังฆทานเป็นอีกวิธีหนึ่งในการบำรุงพระสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ ที่อุบาสกหรืออุบาสิกาสามารถทำได้ ในด้านการอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์นั้นกุหลาบและครอบครัวได้ให้การเอาใจใส่เป็น

^{๔๔} อรุณ เวชสุวรรณ, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับความจริงที่ถูกบิดเบือน, (กรุงเทพฯ : สื่อการคำ, ๒๕๒๗), หน้า ๖๒.

อย่างตีเห็นได้จากกรณีที่พระพิมลธรรม(อาจ อาสภมหาเถร) เมื่อครั้งทำหน้าที่ฝ่ายบริหารที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้กล่าวว่า “...โดยกำเนิดแล้วเป็นชาวจังหวัดขอนแก่น เมื่อมาอยู่อยุธยา ก็ได้ตระกูลสายประดิษฐ์นี่เป็นที่พึ่งที่อาศัยตระกูลหนึ่ง...”^{๔๕} ศรีบูรพา มีความคุ้นเคยกับพระสงฆ์หลายรูปทั้งที่เป็นพระธรรมคาและพระเถระผู้ใหญ่ โดยเฉพาะพระพิมลธรรมและท่านปัญญานันทภิกขุ ทั้งสองท่านนี้จะมีความคุ้นเคยกับครอบครัวของศรีบูรพาเป็นอย่างดี เมื่อครั้งที่บุตรชายศรีบูรพามีอายุพอบวชพระได้ทางครอบครัวได้สนับสนุนให้อุปสมบทเป็นภิกษุที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ โดยมีพระพิมลธรรมเป็นอุปัชฌาย์^{๔๖}

ศรีบูรพาได้ทำหน้าที่ของการเป็นชาวพุทธด้วยการอุปถัมภ์บำรุงพระสงฆ์ในเรื่องปัจจัย ๔ แล้วยังคอยอำนวยความสะดวกให้แก่พระสงฆ์อีกด้วย แม้ขณะอยู่ต่างประเทศศรีบูรพายังอำนวยความสะดวกให้แก่พระสงฆ์ที่มาธุระในต่างประเทศด้วยการไปรับไปส่งด้วยตนเอง ซึ่งการเป็นกรน้อมตัวเข้าใกล้เพื่อถวายการรับใช้ต่อพระสงฆ์ ดังกรณีที่พระราชนันทมณีไปธุระที่ประเทศฝรั่งเศส ในครั้งนี้ท่านถือโอกาสไปเยี่ยมศรีบูรพาด้วยแต่ไม่รู้ว่ศรีบูรพาพักอยู่ที่ไหน ครั้นศรีบูรพา รู้ว่าจะมีพระสงฆ์มาพบตนแต่มาไม่ถูกจึงได้ออกมารับเอาและพาเข้าไปในบ้าน^{๔๗}

นอกจากนี้ ศรีบูรพายังได้ปฏิบัติต่อพระสงฆ์ด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน มีสัมมาคารวะ และมีความยินดีเมื่อได้พบเห็นพระสงฆ์จากเมืองไทย ในมงคลสูตรได้แสดงมงคลบทหนึ่งว่า “การได้พบสมณะถือว่าเป็นมงคลอันสูงสุด (สมณานนฺจ ทสฺสนํ) ไม่เพียงแต่ได้พบเห็นสมณะเท่านั้น แม้การได้สนทนาธรรมกับสมณะก็เป็นมงคลเช่นเดียวกัน (สทฺทมฺมฺนฺจ จุจฺฉ) พระอุตรสาร โสภณ วัดเทพศิรินทราวาส เป็นพระผู้ใหญ่ที่เคยอุปฐากพระยานรรัตนราชมานิต หรือเจ้าคุณนรฯ (ชมม-วิตฺถุ โภ) ได้กล่าวถึงเมื่อครั้งจะไปเยี่ยมกุหลาบว่า

อาดมาพบท่านนั้นเห็นว่าท่านมีวามปีติยินดีมากถึงกบน้ำตาคลอทีเดียว จากการสังเกตดู อากัปกริยาและวาจาพาทีตลอดจนใบหน้าและนัยน์ตาของท่าน ก็เห็นแต่การแสดงออกซึ่งความอ่อนน้อมถ่อมตน บริสุทธ์และความมั่นคงแห่งจิตใจของท่าน อันเป็นการตรงกันข้ามกับคำโฆษณาซุบซิบของบุคคลบางจำพวก^{๔๘}

^{๔๕} พระพิมลธรรม, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับหลักธรรมในการสร้างชาติ, หน้า ๑๑๑.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๐.

^{๔๗} เทพบันทึกรการปาฐกถา ของพระราชนันทมณี(ปัญญานันทภิกขุ).

^{๔๘} สุพจน์ ด้านตระกูล, สัจจะแห่งประวัติศาสตร์, (กรุงเทพฯ : เอมี เทรดิ่ง, ๒๕๔๓), หน้า ๕.

พระอุรสาร โสภณยังได้กล่าวต่อไปอีกว่า “กุหลาบเป็นผู้ที่มั่นคงในอุดมคติและเข้าใจในสังขารเป็นอย่างดี โดยเฉพาะไตรลักษณ์ที่แสดงถึงความไม่เที่ยงของสิ่งทั้งหลาย แม้กระทั่งสังขารของกุหลาบเองก็เช่นกัน ความไม่ยึดมั่นถือมั่นในอดีตของกุหลาบและการอยู่กับปัจจุบันทำให้กุหลาบรู้จักปล่อยวาง” ความเป็นอยู่ของศรีบูรพามีเรียบง่ายเหมือนชาวบ้านธรรมดาทั่วๆ ไป นอกจากนี้ กุหลาบเป็นผู้สนใจปฏิบัติธรรมซึ่งไม่เพียงแต่มีแนวคิดที่จะสร้างสถานที่ปฏิบัติธรรมขึ้นที่อยู่ชานเมืองโดยยึดแนวทางการปฏิบัติของสวนโมกข์เท่านั้น เมื่ออยู่ต่างประเทศ กุหลาบยังมีบ้านหลังเล็กๆ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกุฏิพระสำหรับทำสมาธิและเขียนหนังสือ มีงานเขียนชิ้นหนึ่งที่อยู่ในโครงการเขียนของกุหลาบคือมหาสติปัญญานสูตรภาคภาษาอังกฤษ^{๔๕}

๓.๔ บทบาทในการปกป้องพระพุทธศาสนา

การปกป้องพระพุทธศาสนา ถือเป็นหน้าที่ความรับผิดชอบโดยตรงของพุทธบริษัททุกคน การให้ความคุ้มครองป้องกันพระพุทธศาสนาสามารถทำได้ในหลายกรณี เช่น เมื่อเกิดความเข้าใจผิดในการตีความหมายพระธรรมวินัยข้อหนึ่งข้อใดหรือบทหนึ่งบทใดต่างไปจากแนวคำสอนของของพระพุทธเจ้า ก็ต้องชี้แจงเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องแก่ผู้นั้น หรือหากมีกลุ่มบุคคลปลอมตัวเข้ามาบวชเพื่อหวังประโยชน์อย่างอื่นที่ไม่ใช่เป้าหมายของพระพุทธศาสนา แต่เป็นการบวชเพื่อทำลายคณะสงฆ์และพระธรรมวินัย ซึ่งนอกจากจะผิดหลักวินัยทางพระพุทธศาสนาแล้วยังผิดต่อกฎหมายฐานแต่งกายเลียนแบบพระสงฆ์อีกด้วย ซึ่งถ้าพุทธบริษัทสามารถป้องกันดูแลไม่ให้สิ่งเหล่านี้เป็นปัญหาเกิดขึ้น ก็จะทำให้พระพุทธศาสนายั่งยืนคู่กับคนไทยนาน

๓.๔.๑ สันปสนุน พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

การปกครองฝ่ายบ้านเมือง ได้เปลี่ยนแปลงจากระบอบเดิมคือสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบใหม่คือประชาธิปไตยในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองดังกล่าวมีอิทธิพลต่อแนวทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย ที่ยึดถือเป็นระเบียบปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คืออำนาจฝ่ายบริหารส่วนใหญ่จำกัดอยู่ที่คนส่วนน้อยเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้น ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ได้มีคณะสงฆ์ที่รวมตัวกันเพื่อขอความเป็นธรรมและความเสมอภาคในด้านการปกครอง ซึ่งขณะนั้นประเทศไทยมีคณะสงฆ์ ๒ คณะด้วยกัน ได้แก่ คณะมหานิกาย เป็นคณะสงฆ์ใหญ่ที่มีก่อนและคณะธรรมยุติกนิกาย เป็นคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะเป็นพระภิกษุเป็นผู้ก่อตั้งขึ้น

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ปัญหาเกิดจากคณะสงฆ์ฝ่ายที่มีจำนวนมากกว่าเห็นว่าการบริหารปกครองไม่เป็นธรรมที่อำนาจการบริหารตกอยู่ในมือของพระฝ่ายธรรมยุติกมากกว่าทั้งที่เป็นคณะที่มีจำนวนน้อยและพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ก็เอื้อต่อคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกเสียส่วนมาก^{๕๐} ทั้งนี้เนื่องจากจุดมุ่งหมายสำคัญของการกำหนดโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์เพื่อให้สอดคล้องกับอาณาจักร โดยให้มีการรวมศูนย์อำนาจที่มหาเถรสมาคม กระบวนการตราพระราชบัญญัติไม่ได้เกิดจากการประชุมหรือปรึกษาหารือกันในกลุ่มของคณะสงฆ์ทั้งสองนิกายแต่เป็นเพียงการตกลงร่วมกันในกลุ่มผู้นำซึ่งเป็นฝ่ายธรรมยุติก ที่ประกอบด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสและกรมพระยาดำรงราชานุภาพ^{๕๑} อาจกล่าวได้ว่า คณะสงฆ์ธรรมยุตินั้นเป็นพระของเจ้าหรือขุนนาง คือเจ้านายหรือขุนนางเป็นผู้ให้การอุปถัมภ์บำรุงอีกทั้งเจ้านายโดยมากมักจะบวชกับคณะธรรมยุตินี้ ในขณะที่มหานิกายเป็นพระของราษฎร เพราะพระส่วนใหญ่มาจากราษฎรสามัญธรรมดา หากจะมีเจ้านายมาบวชบ้างหรือได้รับการอุปถัมภ์บ้างก็แต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

จากสภาพการณ์ดังกล่าวที่ฝ่ายมหานิกายเห็นว่าตัวเองไม่ได้รับความเป็นธรรม จึงรวมกลุ่มกันก่อตั้งเป็นคณะทำงานภายใต้ชื่อ “คณะปฏิสังขรณ์การพระศาสนา” ปรากฏการเคลื่อนไหวเริ่มต้นในวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗ ที่พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายจากวัดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร เช่น วัดมหาธาตุ วัดพระเชตุพนฯ วัดเบญจมบพิตร วัดอรุณราชวรารามฯ เป็นต้น โดยได้กำหนดจุดมุ่งหมายไว้ ๓ ประการ

การดำเนินงานของ “คณะปฏิสังขรณ์ฯ” ทำอย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอน โดยกำหนดขั้นตอนไว้เป็นระดับๆ เริ่มแรกคือการยื่นเรื่องราวต่อฝ่ายบริหารคณะสงฆ์ตามลำดับขั้น^{๕๒} ต่อจากนั้นจึงใช้พลังกลุ่มในการเคลื่อนไหวซึ่งมีทั้งที่เป็นพระสงฆ์และฆราวาส^{๕๓} ในการรวมเคลื่อนไหวของกลุ่มนี้ได้รับการสนับสนุนจากวัดในเมืองหลวงและต่างจังหวัด โดยเฉพาะวัดในแถบภาคกลาง ภาคใต้และภาคอีสานบางจังหวัดรวมกันมากกว่า ๑๐๐ วัด^{๕๔} ปฏิบัติการขั้นต่อมาคือการใช้สื่อมวลชนในการสนับสนุน โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ที่นำเสนอข่าวการเคลื่อนไหวของคณะ

^{๕๐} คณินันต์ย์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๔.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

ปฏิสังขรณ์และตีแผ่ข้อขัดแย้งในการปกครองของคณะสงฆ์ด้วย^{๕๕} ลำดับขั้นสุดท้ายต่อมาคือการใช้พลังการเมืองสนับสนุน^{๕๖} ซึ่งในระดับปฏิบัติการขั้นนี้ถือว่ามีความสำคัญมากเพราะเป็นเหมือนกลไกสำคัญที่ฝ่ายอาณาจักรเป็นผู้พิจารณาเพื่อนำไปสู่การออกพระราชบัญญัติเป็นกฎหมาย ซึ่งจะต้องมีความเห็นที่พ้องด้วยกับคณะปฏิสังขรณ์

นักเคลื่อนไหวที่สนับสนุนและช่วยเหลือคณะสงฆ์คณะนี้มาโดยตลอดให้พ้นจากการจับกุมของฝ่ายบ้านเมืองคือศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) การที่ศรีบูรพาเข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้นอกจากจะเห็นความไม่เป็นธรรม ความล้มเหลวของการปกครองคณะสงฆ์แล้ว ยังต้องการเห็นพระหนุ่มที่มีความรู้ความสามารถได้มีโอกาสทำงานตามสมควรกับความรู้ของตนและเป็นการดำรงไว้ซึ่งทายาททางพระพุทธศาสนา^{๕๗} นายประหยัด ไพทีกุล อดีตคือพระมหาประหยัด (ป.ธ.๓) แกนนำของคณะปฏิสังขรณ์ได้เล่าถึงการดำเนินที่ต้องใช้พลังการเมืองเป็นฝ่ายการสนับสนุนว่า

หลังการประชุมที่บ้านภัทรวិธม รุ่งเช้าต่างคนต่างก็เดินบิณฑบาต ตอนนั้นผมคิดว่าถ้าฟังสติปัญญาของตนทำการใหญ่คงไม่สำเร็จ จึงคิดถึงเพื่อนของบิดาคือ นายถวัติ ฤทธิเดช ดังนั้นผมและเพื่อน ๒-๓ รูป ไปพบคุณถวัติ ฤทธิเดช ที่บ้านพักแถวสะพานเหลือง เล่าเรื่องต้นสายปลายเหตุและขอร้องให้คุณถวัติเป็นมันสมองในการดำเนินการ ครั้งแรกคุณถวัติปฏิเสธบอกว่า เรื่องพระเรื่องเจ้าไม่อยากจะข้อง ตัวคุณถวัติบวชในธรรมดิกนิกายที่วัดสัมพันธวงศ์ ผมได้ชี้แจงว่า คุณถวัติเป็นคนถือธรรมเป็นใหญ่ในการดำเนินชีวิตและการต่อสู้ ทำไมเรื่องนี้จึงไม่รับเพราะเป็นการแสวงหาธรรม คุณถวัติจำนนต่อเหตุผลและตกลงร่วมด้วย และบอกด้วยว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ต้องไปรายงานต่อท่านปรีดี สายประดิษฐ์

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๕๗} พระราชทานหมื่น(ปัญญา)นันทกิกขุ)สนทนากับกุหลาบ สายประดิษฐ์ กุหลาบได้ถามถึงการปกครองคณะสงฆ์ กุหลาบกล่าวว่า ผมวางแผนให้แล้วด้วยการออกกฎหมายพระราชบัญญัติ ปี ๒๔๘๔ ตัวเลขไม่แน่นอน แต่คุณมันรานั้น ก็ให้มีสังฆสภาให้มีสังฆมนตรี บอกว่าให้มีสังฆสภานี้ไม่ใช่เพื่ออะไร เพื่อให้พระหนุ่มได้มีโอกาสทำงาน เพราะได้เอามาร่วมชุมนุมกัน ได้ปรึกษาหารือกัน ในการที่จะจัดการอะไรๆ ให้มันก้าวหน้า คนแก่ที่พระมหาเถระจะเป็นแต่เพียงที่ปรึกษา เป็นผู้ที่วินิจฉัยว่า อะไรควร อะไรไม่ควร คนหนุ่มจะได้มีโอกาสรับชำระศาสนาเพราะคนหนุ่มที่เรียนสูงๆ เรียนเปรียญ ๕ ประโยคเป็นบัณฑิตเป็นอะไรถ้าจบแล้วไม่มีงานทำ ท่านนั่งเฉยๆ ถ้าท่านนั่งเฉยๆ กิเลสก็จะเฟื่องฟูผลที่สุดก็ลาสิกขาไปทำงานตามบริษัทห้างร้าน ทำงานราชการกันหมด พระศาสนาก็จะขาดกำลังคนกำลังพระในเรื่องที่จะปฏิบัติงานพระศาสนา ผมมองเห็นว่ามันจะไปไม่รอด จึงได้ออกกฎหมายใหม่ พระราชบัญญัติสงฆ์ให้เป็นอย่างนั้น.

(ขณะนั้นเป็นหลวงประดิษฐมนูธรรม) รัฐมนตรีมหาดไทยให้ทราบและนัดวันเวลาที่จะไปพบท่านปรีดี เวลา ๖ โมงเย็นวันรุ่งขึ้น

วันรุ่งขึ้นผมและพระธรรมวรนายก พระมหาเพียร วัดสุทัศน์ และนายถวัลย์ นั่งรถยนต์จากวัดสุทัศน์ไปบ้านป้อมเพชร ท่านปรีดีนั่งกางเกงแพรดำใส่เสื้อปานกุยเฮงสีขาว ลงมารับหน้าตึก เมื่อขึ้นไปนั่งบนบ้านท่านจุดบุหรี่ด้วยไฟแช็กแก๊บก๊าซทุกรูป แล้วก็กล่าวว่า เรื่องของพระคุณนั้นผมทราบโดยตลอดเพราะสันติบาลรายงานมาให้ผมทราบทุกระยะ ผมเห็นด้วยที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขโดยนำร่างพระราชบัญญัติเข้าเสนอสภาให้เข้ารูปเข้ารอย ผมจะให้ขุนสมภารหิตคดีมาแนะนำในการร่างพระราชบัญญัติ^{๕๔}

๓.๔.๒ คัดค้านการยกเลิกเงินหลวง

กฐิน เป็นพิธีกรรมของพระสงฆ์หลังจากออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุรับผ้ากฐินได้ ในเรื่องการไม่ให้ยกเลิกกฐินหลวงนี้ เนื่องจากปัญหาภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำอีกทั้งรัฐบาลคณะราษฎรก็เพิ่งเข้ามา รัฐบาลขณะนั้นเห็นว่า การทอดกฐินหลวงเป็นการสิ้นเปลืองกุหลาบ เมื่อครั้งถูกสอบสวนในข้อหาว่ามีแนวคิดเป็นคอมมิวนิสต์หรือ อันเนื่องจากการนำเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจ เซอร์โรเบิร์ต ได้ถามกุหลาบว่า คิดจะถอนการอุดหนุน ซึ่งรัฐบาลอุดหนุนคณะสงฆ์อยู่นั้นหรือไม่ ศรีบูรพาตอบว่า “...มิได้เลย ตรงกันข้ามเมื่อครั้งรัฐบาลพระยามโนฯ คิดจะยกเลิกกฐินหลวงบางวัดเสีย เพราะเห็นว่าเป็นการสิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ จึงจัดให้เป็นกฐินของราษฎรเสีย ข้าพเจ้ายังได้คัดค้านและได้เสนอว่า ให้เอาเงินกระทรวงธรรมการออกแทน...”^{๕๕}

ในเรื่องเดียวกันนี้ ต่อคำถามที่ว่า เห็นด้วยกับการให้คณะสงฆ์จะร่วมมือกับรัฐบาลในการศึกษาหรือไม่ ศรีบูรพาได้ชี้แจงว่า “อยากให้ร่วมมือ ในข้อนี้คณะสงฆ์ในเมืองไทย ไม่ค่อยอยากจะมาเกี่ยวข้องกับทางฝ่ายอาณาจักร ซึ่งต่างกับที่เป็นอยู่ในประเทศตะวันตก แต่ข้าพเจ้าเองอยากจะให้คณะสงฆ์ร่วมมือกับรัฐบาลในการศึกษาอบรม”^{๖๐} นอกจากนี้ศรีบูรพาได้กล่าวคำหานี้

^{๕๔} คณินนิตย์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๓ – ๒๔๘๔, หน้า ๑๑๓-๑๑๘.

^{๕๕} ไสว สุทธิพิทักษ์, กุหลาบ สายประดิษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓๖๒.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๑.

ถึงบุคคลบางจำพวกที่ดูหมิ่นพระสงฆ์ที่คณะราษฎรได้อาราธนาขอให้ช่วยชี้แจงถึงภารกิจของคณะราษฎร รวมถึงผู้ในศาสนาอื่นด้วย^{๖๑}

๓.๔.๓ ไม่เห็นด้วยกับการยิง-ประหารชีวิตนักโทษบริเวณกำแพงวัด

การปกป้องพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่งของศรีบูรพา(กุหลาบ สายประดิษฐ์) คือ การแสดงความเห็นผ่านบทความให้คนทั่วไปได้อ่าน เมื่อครั้งที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็น นายกรัฐมนตรี ได้จับกุมผู้กระทำผิดหรือสงสัยว่ากระทำผิดแล้วลงโทษด้วยการประหารชีวิต แต่ไม่มีการสืบสวนสอบสวนใดๆ ตามขั้นตอนของกระบวนการยุติธรรม แต่ได้ประกาศตนเองว่า “ข้าขอรับผิดชอบแต่เพียงผู้เดียว” ซึ่งเป็นนโยบายประจำตัว จอมพลสฤษดิ์ได้ตัดสินลงโทษผู้กระทำผิดกลางแจ้งเพื่อให้ประชาชนเห็นเป็นตัวอย่างว่าคนทำผิดกฎหมายจะต้องได้รับผลเช่นนี้

การเข้ามาของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ก็อ้างชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ว่าต้องการช่วยชาติและศาสนารวมทั้งปกป้องพระมหากษัตริย์ แต่พฤติกรรมของจอมพลสฤษดิ์ก็ได้แสดงออกว่า ไม่ได้ทำเพื่อชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์แต่อย่างใด ในเรื่องนี้ศรีบูรพากล่าวว่า

คณะปฏิวัติมีอำนาจยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีอำนาจจับคนมายิงเป้าโดยไม่ต้องนำตัวขึ้นศาล...พวกเขาได้จับคนบางรายแล้วยิงเป้าที่กำแพงวัดมหาธาตุอันเป็นวัดที่หลวงวิจิตรวาทการบวชเรียนจนเป็นเปรียญ ทำให้พระภิกษุและอุบาสกอุบาสิกานาถใจยิ่งนัก ไม่สมกับที่ซาททศนะทาสโฆษราว่าจอมพลสฤษดิ์ เป็นผู้เคารพวรพระพุทธศาสนาที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นศาสนูปถัมภก^{๖๒}

การกระทำดังกล่าวนอกจากเป็นการกระทำที่รุนแรง ซึ่งศรีบูรพาไม่เห็นด้วยและยังเคยกล่าวหานักการเมืองที่ได้เคยบวชเรียนและคิดว่าจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาแต่การกระทำดังกล่าวกลับตรงกันข้าม ยิ่งกว่านั้น การนำนักโทษที่ไม่ได้ไต่สวนตามกระบวนการยุติธรรมมายิงเป้า ณ ที่กำแพงวัด กุหลาบเห็นว่าเป็นการไม่เหมาะสมและไม่สมควรทำอย่างยิ่ง

กล่าวโดยสรุปว่า ชาวพุทธที่แท้จริงควรศึกษาให้เข้าใจในหลักของพระพุทธศาสนาจากตำราและจากพระสงฆ์ผู้มีความรู้ให้เข้าใจ จนสามารถตอบหรืออธิบายให้กับผู้สนใจได้อย่างถูกต้อง ไม่ผิดเพี้ยนจากหลักการของพระพุทธเจ้า ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนที่ได้ศึกษามาแล้วนั้นตาม

^{๖๑} สุพจน์ ค้านตระกูล, กุหลาบ สายประดิษฐ์กับสังคมไทย, หน้า ๓๖๑.

^{๖๒} กุหลาบ สายประดิษฐ์, คำปราศรัย สุนทรพจน์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย, หน้า ๑๗๖.

สมควรเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและเป็นที่ประจักษ์แก่บุคคลอื่นว่า การปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นก่อให้เกิดความสุข ความเจริญทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่นรวมถึงสังคมและประเทศชาติด้วย และยังเป็นการเผยแผ่หลักการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาโดยไม่ได้นับถือแต่เพียงชื่อเท่านั้นแต่สามารถนำมาปฏิบัติได้จริง เพื่อปกป้องมิให้คนอื่นเข้าใจผิดหรือหมิ่นพระพุทธศาสนาได้ และปฏิบัติธรรมพร้อมทั้งแนะนำคนอื่นให้เว้นจากอบายมุขในวันเช่นนี้ ให้การบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการเสียดสละทรัพย์ปัจจัยตามฐานะกำลังความสามารถ ซึ่งทั้งหมดที่กล่าวมานี้ถือว่าเป็นหน้าที่ของชาวพุทธด้วยกันทุกคนที่จะต้องให้ความสำคัญ ศรีบูรพา ได้ทำหน้าที่และบทบาทของตนเองโดยสมบูรณ์ดังกล่าวนมาแล้วสมกับการเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี

๓.๕ สรุป

บทบาททางพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ถือว่าเป็นผู้รู้ท่านหนึ่งที่มีส่วนสำคัญในการปกป้อง ค้ำครอง เผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เป็นที่แพร่หลาย ซึ่งจากการวิจัยพบว่าเหตุปัจจัยที่ส่งผลหรือมีอิทธิพลโดยตรงของศรีบูรพา ที่มีต่อพระพุทธศาสนานั้นเกิดจากความเป็นคนซื่อสัตย์ตรงไปตรงมาต่อความจริง รักความเป็นธรรม ชอบความดีงาม ตลอดจนมองเห็นการณ์ไกลว่าสุภาพชนหรือสุภาพบุรุษจะต้องเกิดมาเพื่อผู้อื่นและคนอื่นเป็นจำนวนมาก สิ่งหนึ่งซึ่งสุภาพบุรุษจะต้องสร้างหรือทำให้เกิดมีขึ้นมาให้ได้คือ ความดีงามที่เยาวชนรุ่นหลังจะสามารถใช้เป็นแบบอย่างอ้างอิงในการแสวงหาความจริง ความดีงาม ความชอบธรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ทั้งหมดปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของศรีบูรพาและวิถีชีวิตจริงตลอดอายุขัย

บทที่ ๔

วิเคราะห์อุดมธรรมทางพระพุทธศาสนาในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

๔.๑ บทนำ

พระพุทธศาสนามีหลักธรรมประกอบด้วย ๒ ส่วนด้วยกัน คือ ส่วนแรกได้แก่หลักธรรมระดับจริยธรรม และอีกส่วนหนึ่งคือหลักธรรมในระดับสังฆธรรม ธรรมะในส่วนของจริยธรรมนั้นเป็นหลักธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติสำหรับมนุษย์ว่าสิ่งไหนควรทำ สิ่งไหนไม่ควรทำ เป็นต้น เป็นหลักธรรมในการปฏิบัติต่อตนเองต่อบุคคลอื่นและต่อสิ่งแวดล้อม ซึ่งหลักธรรมในส่วนนี้มีด้วยกันหลายข้อ หลายหมวด จำแนกออกไปอีกตามหน้าที่ของบุคคลนั้นว่าควรประพฤติตนอย่างไร เช่น คนที่เป็นครูก็จะมีธรรมะสำหรับครู คนที่เป็นหัวหน้าคนก็จะมีหลักธรรมสำหรับการเป็นผู้นำ เป็นต้น ส่วนหลักธรรมอีกระดับหนึ่งคือหลักธรรมที่เป็นสังฆธรรมเป็นความจริงที่มีอยู่แล้ว ไม่ต้องมีใครบัญญัติแต่เป็นความจริงอยู่เช่นนั้นเอง การสังฆธรรมโดยรู้เท่าทันตามความเป็นจริงแล้ว เมื่อต้องเผชิญกับปัญหาใดๆ ก็ตามที่เกิดขึ้นก็ให้รู้เท่าทันว่าสิ่งนี้เป็นสังฆธรรมที่ใครๆ ก็ต้องประสบพบเจอ เช่น การพลัดพรากจากสิ่งของที่รักที่ชอบใจ ถ้ารู้ไม่เท่าทันก็จะเกิดความเสียใจเสียตาย แต่ถ้ารู้ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่จีรังยั่งยืน สักวันก็ต้องจากเราไปเช่นนี้แล้วก็ได้ชื่อว่ารู้เท่าทันสภาวะของสังฆธรรมไม่ตกอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง

หน้าที่ของชาวพุทธคือนอกจากการศึกษา การบำรุงพระศาสนาและการปกป้องคุ้มครองศาสนาแล้ว หน้าที่อีกประการหนึ่งที่มีความสำคัญคือการปฏิบัติตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา หลักธรรมในพระพุทธศาสนามีเป็นจำนวนมาก การปฏิบัติตามหลักธรรมไม่ใช่ปฏิบัติตามทั้งหมด แต่เลือกเอาธรรมะหมวดใดหมวดหนึ่งหรือข้อใดข้อหนึ่งที่เหมาะสมและเห็นว่าสามารถนำมาประยุกต์ใช้ปฏิบัติได้โดยไม่ขัดกับการดำเนินชีวิตประจำวัน

การปฏิบัติตามหลักธรรม ถือเป็นการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้าอีกรูปแบบหนึ่ง ที่สื่อถึงผู้อื่น ได้อย่างตรงตัวไม่ต้องอธิบาย และเมื่อทำเป็นประจำคุณค่าและประโยชน์ของการปฏิบัติก็จะเกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติอย่างแท้จริง พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ศึกษาธรรมะจากตำราแต่ไม่นำมาปฏิบัติเปรียบทัฬหีที่ไม่รู้รสแกง แต่ผู้ศึกษาด้วยลงมือปฏิบัติด้วยเปรียบเหมือนลิ้นคือรู้รสแกงศรีบูรพา ก็เช่นเดียวกันไม่เพียงแต่สนใจพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังนำเอาหลักธรรมใน

พระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันอีกด้วย ซึ่งศรีบูรพาได้แบ่งหลักปฏิบัติไว้หลายระดับ คือ -

๔.๒ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติตนเอง

๔.๒.๑ ความอดทน ความอดทนและความเพียรถือเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา ถ้าทุกคนมีความเพียรหมายถึงมุ่งมั่นต่อสิ่งที่เป็นอุปสรรคก็สามารถที่จะบรรลุผ่านไปได้ด้วยดี ศรีบูรพาเป็นผู้ที่มีความเพียรในหลายด้าน เช่น ในการศึกษา การทำงานและการเรียกร้องความเป็นธรรมแก่สังคม แม้จะถูกคุกคาม จับกุม คุมขัง ก็ตามที่

๔.๒.๒ ความซื่อสัตย์ ศรีบูรพาถือกำเนิดในตระกูลชวานากิจจริง แต่ก็ได้พัฒนาตนเองขึ้นมาจนถึงการทำงานในระดับชาติจนเป็นที่ยอมรับของคนไทยและนานาชาติ ชื่อเสียงและเกียรติยศดังกล่าวไม่ได้มาจากการจ้างหรือใช้อำนาจเงินเพื่อเลื่อนขั้นตนเองแต่อย่างใด ศรีบูรพาใช้ความรู้ความสามารถของตนที่ได้ศึกษามาอย่างดีในการทำงานเพื่อพัฒนาประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต่อสู้เรียกร้องความเป็นธรรมแก่ประชาชน การใส่ใจต่อปัญหาความยากจน ความฝืดเคืองในปัจจุบันการดำรงชีพของประชาชน^๑ ต่อข้อซักถามของนักศึกษาไทยที่อังกฤษถามกุหลาบว่า ประสงค์จะกลับประเทศไทยหรือไม่ กุหลาบตอบว่า “...อยากกลับประเทศไทยเพราะเป็นบ้านเกิดของตนและหากมีโอกาสรับใช้บ้านเมืองก็จะยินดีและรับใช้ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตเพื่อประชาชนคนไทย...” คำพูดของศรีบูรพายืนยันการทำงานที่ต้องการช่วยประเทศชาติและราษฎร^๒

นอกจากความซื่อสัตย์สุจริตในหน้าที่การงานแล้ว ในด้านครอบครัวกุหลาบเป็นผู้ที่ซื่อสัตย์ต่อครอบครัวตัวเองเป็นอย่างมาก โดยไม่ละเมียดละเมียดคิดข้อสาม ว่าด้วยกามสุขุมิจฉาจารแต่อย่างใด ซึ่งต่างจากนักการเมืองคนอื่นที่ถูกกล่าวหาว่ามีอนุภรรยากันเสียส่วนมาก ศรีบูรพารักครอบครัวรักเดียวใจเดียว” ศรีบูรพาไม่มีข่าวความเสียหายในเรื่องผู้หญิงแต่อย่างใด แม้ขณะร่วมก่อการปฏิวัติ ศรีบูรพาก็ได้เขียนจดหมายมาถึงภรรยาของตนว่า “ขณะไม่อยู่ก็ให้เข้าใจว่าไปบวช” ทั้งนี้เพื่อจะได้ทำจิตใจเป็นกุศลไม่เข้าใจผิดระหว่างสามีและภรรยา ความซื่อสัตย์ของศรีบูรพากับภรรยาของตนนั้น **สุลักษณ์ ศิวลักษณ์** ได้กล่าวว่า

^๑ สยามใหม่ (บรรณาธิการ), กุหลาบ สายประดิษฐ์ผู้ไร้แผ่นดิน, (กรุงเทพฯ : อาทิตย์, ๒๕๒๖), หน้า ๔๑.

^๒ พระภัทรมุนี, ปาฐกถาธรรม เนื่องในงานครบ ๑ ปี แห่งการถึงอสัญกรรมของกุหลาบ สายประดิษฐ์, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๒๐.

^๓ สยามใหม่ (บรรณาธิการ), กุหลาบ สายประดิษฐ์ผู้ไร้แผ่นดิน, หน้า ๔๑.

ชีวิตอย่างไร ต่อข้อกล่าวหาที่รุนแรงโดยไม่ปราศจากหลักฐานนี้ ผู้กล่าวหาจึงสรุปเอาเองว่า ศรีบูรพาโกงได้แบบเนียนถึงขั้นไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ ไว้ ซึ่งศรีบูรพาให้สัมภาษณ์ชี้แจงว่า

ค่าใช้จ่ายในเมืองจีนนั้นได้อาศัยเงินจากภรรยาผมที่ได้จากส่วนแบ่งกองมรดก....และการขายบ้านที่มีอยู่แถวสีลมและขายที่ดินริมถนนสาทรเหนือ...ภรรยาผมได้ใช้เงินส่วนหนึ่งซื้อที่ดินกองมรดกคุณหญิงชัยวิชิตฯ ที่ซอยสวนพลูเพื่อสร้างหอพักศึกษาและข้าราชการหญิง อีกส่วนหนึ่งจะสร้าง “วัดสายประดิษฐ์” และขออนุญาตธนาคารแห่งประเทศไทยมาเป็นค่าใช้จ่ายในต่างประเทศ^๕

ต่อคำถามที่ว่ากรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินใดได้มาโดยบริสุทธฺ์ อย่างไรไม่บริสุทธฺ์ ศรีบูรพาได้ตอบอธิบายชัดเจนว่า “ทรัพย์สินที่ได้มาโดยแรงงานนั้นเป็นบริสุทธฺ์ และที่ได้มาโดยการทำมาหากินอย่างสัมมาชีพในสังคมระบบสังคมทุนก็เป็นทรัพย์สินได้มาโดยบริสุทธฺ์... ส่วนบุคคลที่อาศัยตำแหน่งบิบบังคับเอาทรัพย์สินของราษฎรจึงเป็นทรัพย์สินที่ไม่บริสุทธฺ์”^๖

๔.๒.๔ ความไม่เห็นแก่ตัว พระภิกษุมนูนี้ได้กล่าวถึงคุณธรรมของศรีบูรพาว่า “คุณธรรมของศรีบูรพาทำที่พอจะสรุปอย่างสั้นๆ ได้ก็คือ ความไม่เห็นแก่ตนเอง”^๗ หมายความว่า ชีวิตในการทำงานทั้งหมดของกุหลาบคือการทำประโยชน์เพื่อประเทศชาติและประชาชนเป็นหลัก ในคุณธรรมข้อนี้ สุภา ศิริมานนท์ ได้ให้ความเห็นอีกว่า “ผู้ศึกษาและสนทนารู้สึกได้อย่างชัดเจนว่ามีแต่ความรุ่งเรืองของชาติและความมีระดับแห่งชีวิตและมีปัจจัยของการดำรงชีวิตที่ดีขึ้น สูงขึ้นของราษฎรเท่านั้นเองมาโดยตลอด”^๘

๔.๒.๕ อุบาสกธรรม อุบาสกธรรมคือธรรมของอุบาสก ผู้นับถือพระพุทธศาสนาที่ยังคงมีภาระยังครองเรือน เรียกว่าเป็นอุบาสก แต่เป็นผู้ที่ถึงไตรสรณคมน์ว่าเป็นที่พึ่ง อุบาสกธรรมคือคุณสมบัติหรือองค์คุณของอุบาสกที่ดี ผู้มุ่งหวังความเจริญในพระพุทธศาสนาพึงปฏิบัติอุบาสกธรรม ทั้งหมด ๕ ประการ ดังนี้

๑. มีศรัทธา หมายถึง เป็นผู้ที่มีศรัทธาความเชื่อ คือเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เชื่อในหลักของความดี ความชั่ว ในพระไตรปิฎกกระบวนถึงอานิสงส์ของผู้ที่มีศรัทธาว่า

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔.

^๗ พระภิกษุมนู, พจนานัลยกุหลาบ สายประดิษฐ์, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๓๒.

^๘ สุภา ศิริมานนท์, พจนานัลยกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๓๒.

- ๑) สัปบุรุษผู้สงบในโลกทุกๆ ท่านเมื่อจะอนุเคราะห์ยอมอนุเคราะห์ผู้มีศรัทธาก่อนผู้อื่น ย่อมไม่อนุเคราะห์ผู้ไม่มีศรัทธาก่อนผู้อื่น
- ๒) เมื่อจะเข้าไปหาขอมเข้าไปหาผู้มีศรัทธาก่อนผู้อื่น ย่อมไม่เข้าไปหาผู้ไม่มีศรัทธาก่อนผู้อื่น
- ๓) เมื่อจะต้อนรับ ย่อมต้อนรับผู้มีศรัทธาก่อนผู้อื่น ย่อมไม่ต้อนรับผู้ไม่มีศรัทธาก่อนผู้อื่น
- ๔) เมื่อจะแสดงธรรมย่อมแสดงธรรมแก่ผู้มีศรัทธาก่อนผู้อื่น ย่อมไม่แสดงธรรมแก่ผู้ไม่มีศรัทธาก่อนผู้อื่น
- ๕) กุลบุตรผู้มีศรัทธาเมื่อไปแล้วขอมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์^{๑๓}

ศรีบูรพาเป็นผู้ที่มีความเชื่อมั่นศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ไม่ใช่แต่เพียงศรีบูรพาเท่านั้น บรรพบุรุษศรีบูรพาได้มีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน ครอบครัวศรีบูรพาได้ทำกิจกรรมหลายประการเพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ศรีบูรพาเชื่อพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัจธรรมอย่างแท้จริง เพราะหลักการทางวิทยาศาสตร์ที่ค้นพบใหม่มีความสอดคล้องกับธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบ นั่นคือ ความอนิจจัง หรือความเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ของสรรพสิ่ง ซึ่งศรีบูรพาได้นำเอาหลักการดังกล่าวนี้มาอธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคมและการเมือง

๒. มีศีล อุบาสกธรรมต้องมีศีล ๕ ข้อที่คฤหัสถ์ควรรักษาอยู่เป็นนิตย์และควรพัฒนาตนด้วยการรักษาศีลแปดหรืออุโบสถศีล ความเป็นผู้มีศีลของศรีบูรพายืนยันได้จากความคิดในการคัดค้านการประหารชีวิตนักโทษฆ่าแกงว่ามีความหมิ่นเหม่ อูจาตประจานความโหดร้ายทารุณและใกล้สถานที่สุดสงบปราศจากการเข่นฆ่าเบียดเบียน การละเมิดศีลด้วยการฆ่า หรือความคิดสนับสนุนการเข่นฆ่านั้นไม่ต้องพูดถึง^{๑๔}

นอกจากการฆ่าหรือทำร้ายชีวิตสัตว์แล้ว ศรีบูรพายังไม่เห็นด้วยกับการฆ่าหรือรุกรานมนุษย์ด้วยกันเองในลักษณะของสงคราม ศรีบูรพาเห็นว่า ถ้ามีทางเป็นไปได้ไม่ควรเลือกวิธีรุนแรง ควรจะเลือกวิธีที่สันติมากกว่า ไม่ควรใช้ชีวิตและทรัพย์สินของคนอื่นให้ได้รับผลกระทบจากภัยของสงครามและความรุนแรง จากที่ไม่เห็นด้วยกับสงคราม ศรีบูรพาจึงเขียนนิยายเรื่องพระเจ้า

^{๑๓} อ.ป.บุญจก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๕๕.

^{๑๔} ไสว สุทธิพิทักษ์, กุหลาบ สายประดิษฐ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๖๒๕.

ข้างเผือกเพื่อให้ชาวโลกได้ตระหนักถึงภัยของสงคราม ในแผนเศรษฐกิจของศรีบูรพา ส่วนหนึ่งคือต้องการลดการเบียดเบียนกันการทำร้ายกันอันมีสาเหตุมาจากความไม่พอเพียงในการเลี้ยงชีพของตนจึงต้องทำร้ายบุคคลอื่นเพื่อหาเลี้ยงชีพ ศรีบูรพาจึงไม่เห็นด้วยกับการฆ่าอันเป็นศีลข้อแรก

ในศีลข้อต่อมาคือ การไม่ขโมยเอาทรัพย์สินสมบัติของบุคคลอื่น ในข้อนี้เป็นที่ประจักษ์ชัดเจนอยู่แล้วเพราะไม่เคยปรากฏว่าศรีบูรพาได้ทำการทุจริตต่อหน้าที่แต่อย่างใด

ศีลข้อสามคือการประพฤติดีกในกาม ก็เช่นเดียวกัน

ข้อที่สี่คือห้ามพูดปดกุหลาบมักจะตำหนิคนที่นำเสนอข่าวหรือบทความที่เขียนด้วยความเท็จ ทั้งนี้จะโดยเจตนาหรือไม่ก็ตามเมื่อกุหลาบเห็นว่าเป็นความเท็จก็จะชี้แจงในทันที กุหลาบมักจะพูดเสมอถึงสัจจะคือความจริงว่า คนควรมีคำพูดที่เป็นสัจจะ

ส่วนในข้อสุดท้ายนั้น กุหลาบเป็นปุถุชนที่ยังไม่สามารถตัดจากสังคมาภายนอกได้ เมื่อมีเสียงสังสรรค์หรือได้รับเชิญให้ไปงานเลี้ยงต่างๆ กุหลาบยังคงดื่มเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ แต่ก็ไม่ถึงกับดื่มจนเมาขาดสติ จนทำให้ประมาท

๓. **ไม่ถึงมงคลตื่นข่าว เชื่อกรรมไม่เชื่อมงคล** คือมุ่งหวังผลจากการกระทำและการงานหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าไม่เป็นคนหูเบาเชื่อคนง่ายจนเกินไป กุหลาบยังได้บอกว่าอย่าไปเชื่อใครที่พูดว่าเห็นแสงเรืองๆ ออกจากตัวของจอมพล ป. กุหลาบมีความเชื่อที่เป็นวิทยาศาสตร์แม้แนวคิดเกี่ยวกับโลกพระศรีอารีย์ที่เป็นเรื่องราวเคยได้ยินมาแต่เป็นเด็กกุหลาบก็เห็นว่าเป็นความจริงของพระอรหันตภิกษุที่ควรเชื่อควรถือ กุหลาบเชื่อในกรรม คือการกระทำและผลของกรรม ในการแสดงปาฐกถาและการเขียนบทความกุหลาบจะกล่าวถึงกรรมที่เป็นการกระทำเสมอโดยไม่แอบอ้างปัจจัยภายนอกแต่อย่างใด ในเรื่องนี้ แม้ตัวกุหลาบเองก็บอกว่าไม่จำเป็นต้องเชื่อตน^{๕๕}

การจะเชื่อในสิ่งใดก็แล้วแต่ ศรีบูรพาได้ขอให้ผู้นำเอาหลักของพระพุทธเจ้าว่าควรไตร่ตรองให้รอบคอบก่อนแล้วจึงค่อยเชื่อ^{๕๖} เกี่ยวกับเรื่องนี้ศรีบูรพาได้กล่าวถึงกรณีมีข่าวจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศลงข่าวว่า พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตตราจตุรนต์ ผู้สำเร็จราชการได้ปลงพระชนม์ตัวเอง เมื่อศรีบูรพาทราบข่าวแล้วก็ยังไม่เชื่อเสียทีเดียวแต่ได้พยายามสืบหาความจริง

^{๕๕} กุหลาบ สายประดิษฐ์, “บทความและทรนสนะบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย”, ใน **อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท. อู๊ด นิตยสนธิ**, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพานิชย์ (แผนกการพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๑๑.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

จนได้ทราบว่าคุณสำเร็จราชการแทนพระองค์ได้ปลงพระชนม์ตนเองจริง จึงเชื่อข่าวนั้น^{๑๑} ศรีบูรพาได้ยกตัวอย่างเปรียบเทียบเกี่ยวกับความเชื่อนี้ว่า

การจะรู้แจ้งถึงใดได้นั้นต้องถือคติของพระพุทธเจ้าโดยใช้ “วิจารณ์ญาณ” คือมิใช่มิใช่รับเอาเพียงสิ่งที่รับถ่ายทอดจากผู้สอนหรือจากคนอื่นเท่านั้น ก็จะต้องสามารถแยกแยะออกเป็นประเภทและชนิดปลีกย่อยให้ถึงรายละเอียด เช่นเมื่อจะรู้เรื่องปลาก็มีเพียงแต่ว่าสัตว์น้ำมีเหงือกมีหางว่ายน้ำได้ก็เป็นปลาประเภทเดียวกัน ก็จะต้องรู้ว่าสัตว์น้ำนั้นเป็นปลาช่อนหรือปลาหมอ...ฉันใดก็ฉันนั้นเมื่อรับฟังมาว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จะพระราชทานรัฐธรรมนูญแล้วก็ควรสอบถามผู้บอกเล่าว่าพระองค์จะพระราชทานรัฐธรรมนูญชนิดไหน^{๑๒}

การไม่เชื่อมงคลหรือการตื่นข่าวลือ กุหลาบเห็นว่า ไม่สอดคล้องกับหลักการของพระพุทธศาสนาและประชาธิปไตยที่เป็นวิทยาศาสตร์ ประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้นจะต้องนำมาปฏิบัติได้ ไม่ใช่ลักษณะของไสยศาสตร์ ที่ต้องพึ่งอำนาจภายนอก ศรีบูรพาเห็นว่าการปกครองในครั้งพุทธกาลเป็นการปกครองโดยสามัคคีธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีนี้อันเป็นตัวอย่างของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ศรีบูรพายกตัวอย่างว่าในสมัยสุโขทัย เคยปกครองในระบบสามัคคีธรรมซึ่งเป็นรูปแบบของประชาธิปไตย แต่เมื่อเข้าสู่สมัยอยุธยาอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ได้นำเอาความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์เข้าปะปนจนทำให้รูปแบบของการปกครองโดยสามัคคีธรรมหมดไป และความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์นี้ก็ได้รับการยอมรับนับถือสืบทอดมาตลอดจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ศรีบูรพากล่าวไว้เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ในเรื่องนี้รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงเริ่มให้ราษฎรของพระองค์เลิกความเชื่อถือไสยศาสตร์และมีความเชื่อถือที่ไม่ใช่วิทยาศาสตร์เป็นขึ้นๆ ไป ดังมีความปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าฟ้ามหาวิราวุธ มกุฎราชกุมาร ซึ่งต่อมาเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๖ คือในกาลหนึ่งมกุฎราชกุมาร เสด็จประทับที่พระปฐมเจดีย์ ทรงเห็นแสงรัศมีแผ่มาจากองค์พระปฐมเจดีย์ (องค์เดิม) มกุฎราชกุมาร เห็นเป็นสิ่งมหัศจรรย์จึงทำบุญสมโภชแล้วนำความกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานพระราชหัตถเลขาตอบอธิบายว่าปรากฏการณ์นั้นได้ปรากฏในเจดีย์หลายแห่งแต่ก็เป็นในฤดูฝนซึ่งน้ำฝนอาจจะชะมายังปูนขาวที่ประกอบเจดีย์นั้น^{๑๓}

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๒.

^{๑๓} กุหลาบ สายประดิษฐ์, “จะมีทางได้ประชาธิปไตยโดยสันติวิธีหรือไม่”, หน้า ๑๔๗.

และในอีกกรณีหนึ่งที่เป็นข่าวลือเกี่ยวกับแสงรัศมีที่ออกจากกายของจอมพล ป.พิบูลสงคราม ว่าเป็นอภินิหารหรือผู้มีบุญญาบารมีที่มีอำนาจบุญหนักศักดิ์ใหญ่ ศรีบูรพาได้กล่าวถึงในกรณีนี้ว่า เป็นเพียงการแสดงละครหน้าเวทีที่ต้องใช้ไฟ เมื่อแสงไฟกระทบตัวท่านจอมพล ป. จึงดูเหมือนมีรัศมีออกจากกาย ซึ่งเป็นข่าวลือที่ไม่เป็นความจริงและเกินความจริง ในเรื่องของการไม่เชื่อมงคลตื่นข่าวนี้ ศรีบูรพามีแนวคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์คือเชื่อเหตุและผลตามหลักการของวิทยาศาสตร์โดยจะไม่เชื่อในลักษณะของปาฏิหาริย์หรือการอ้างปัจจัยภายนอก

๔. ไม่แสวงหาทักษิณภัยภายนอกหลักคำสอนนี้ หมายความว่าไม่แสวงหาเขตบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา ในข้อนี้มักเป็นที่เข้าใจผิดกันเสมอว่าหมายถึงการห้ามทำบุญกับศาสนาอื่นให้ทำได้เฉพาะในศาสนาของตนเท่านั้น ในเรื่องนี้ผู้รู้ได้อธิบายไว้ว่า

ในพระพุทธศาสนาไม่ได้ห้ามอุบาสกทำบุญในศาสนาอื่น แต่ท่านกำหนดคุณสมบัติไว้ว่าอุบาสกที่ดีนั้น เมื่อจะทำบุญกุศลที่ควรทำมีทานเป็นต้น ก็ควรทำในพระพุทธศาสนา ก่อน เช่น มีผู้มาบอกบุญเรียไรสร้างหรือบูรณะโบสถ์กับสุहर่า อุบาสกควรบริจาคสร้างหรือบูรณะโบสถ์ในพระพุทธศาสนา ก่อน ภายหลังจะบริจาคสร้างหรือบูรณะสุहर่าอีกท่านไม่ห้ามแม้การแสดงความเคารพกราบไหว้ก็เช่นกันระหว่างพระกับเจ้าก็ดี ระหว่างพระพุทธรูปกับพระภูมิเจ้าที่ก็ดีระหว่างพระแก้วมรกตกับเจ้าพ่อหลักเมืองก็ดี อุบาสกควรกระทำต่อพระแก้วมรกตก่อนแล้วจึงกระทำต่อสิ่งอื่นในภายหลัง^{๒๐}

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าศรีบูรพาได้เคยทำบุญหรือบริจาคกับศาสนาอื่นแต่อย่างใด โดยมากการทำบุญของศรีบูรพาจะทำกับพระพุทธศาสนาเสมอ ไม่ปรากฏว่ากุหลาบได้ทำกับพระพุทธศาสนาเป็นอันแรกแล้วทำกับศาสนาอื่นเป็นอันดับต่อไป หากจะพึงมีเกี่ยวกับการไหว้ นั้น จากการเล่าของ วาณี บุตรสาวกุหลาบในการเสวนาที่จัดขึ้นโดยมูลนิธิโกมลคีมทอง บุตรสาวกุหลาบได้กล่าวว่า คุณพ่อจะไม่เห็นด้วยกับการไหว้พระภูมิหรือการมีศาลพระภูมิเจ้าที่ และไม่ควรรนำศาลพระภูมิเข้ามาไว้ในบ้านแล้วก็ต้องมาขึ้นไหว้หรือไหว้ในลักษณะบนบานศาลกล่าว เพราะสิ่งเหล่านี้ขัดต่อทัศนคติของคุณพ่อที่เป็นวิทยาศาสตร์ ถ้าอยากไหว้จริง ๆ ควรรนำพระพุทธรูปไปวางไว้แทนจะดีกว่า^{๒๑}

^{๒๐} คณาจารย์แห่งโรงพยาบาลเลียงเชียง, **ธรรมวิภาคและคิหิปฏิบัติ ฉบับมาตรฐาน**, (กรุงเทพฯ : เลียงเชียง, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๓.

^{๒๑} ชนิด สายประดิษฐ์, “บทเสวนาคิดถึงอาจารย์กุหลาบ”, ใน ๑๑ พฤษภาคม วันกุหลาบ สายประดิษฐ์, (กรุงเทพฯ : เจริญผล, ๒๕๒๕), หน้า ๘๕.

๕. **กระทำความสนับสนุนในพระพุทธศาสนา**^{๒๒} หมายถึง การชวนชวนในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา นอกจากที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ยังมีความชวนชวนในพระพุทธศาสนาอย่างสม่ำเสมอ คือ

๕.๑ **ไม่ขาดการเยี่ยมเยียนพบปะพระภิกษุ** ศรีบูรพาได้ไปเยี่ยมเยียนภิกษุ แม้ไม่มีโอกาสได้ไปเองก็ได้ก็ได้ให้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาสนทนากันที่บ้าน ในดั่งเช่น ศรีบูรพาได้นิมนต์ท่านพุทธทาสภิกขุซึ่งมาสนทนากันที่บ้าน ในบทสนทนาได้คุยกันในเรื่องต่างๆ โดยเฉพาะการก่อตั้งสถานที่ปฏิบัติธรรมที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา นอกจากนี้เมื่อครั้งที่กุหลาบ ดำรงตำแหน่งกระทรวงมหาดไทยก็ได้ไปมนัสการพระพิมลธรรมมิได้ขาด เมื่อครั้งที่พระพิมลธรรมปฏิบัติหน้าที่เป็นเจ้าคณะมณฑลอยุธยา

ไม่เพียงแต่ในประเทศไทยเท่านั้น แม้ในต่างประเทศก็ได้มีภิกษุสงฆ์ไปเยี่ยมกุหลาบมิได้ขาด ตลอดระยะเวลาที่อยู่ต่างประเทศได้มีบุคคลสำคัญแวะเยี่ยมเยียนกุหลาบเสมอมิได้ขาดซึ่งรวมทั้งพระสงฆ์ในเมืองไทยด้วย สุพจน์ ดำเนินตระกูลผู้ที่เขียนประวัติและการต่อสู้ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้กล่าวว่าถึงคนที่ไปเยี่ยมส่วนมากว่า

แม้กระทั่งสมณะผู้ทรงศีล ๒๒๗ นับตั้งแต่องค์สังฆปริณายก สมเด็จพระสังฆราชเจ้าองค์ปัจจุบันลงไปถึงพระราชคณะชั้นผู้ใหญ่ ที่ได้มีโอกาสไปเยือนกรุงปารีสก็ได้พบปะสนทนากับท่านปรีดีฯ ที่นั่นเช่นเดียวกันกับฝ่ายฆราวาส^{๒๓}

๕.๒ **ไม่ละเลยการฟังธรรม** ข้อว่าไม่ละเลยต่อการฟังธรรมนั้น ไม่ปรากฏบ่อยมากนักว่ากุหลาบได้เข้าวัดฟังธรรมเช่นกับพุทธศาสนิกชนทั่วไป แต่ในการปฏิบัติตนในข้อนี้กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้เข้ารับฟังการแสดงปาฐกถาธรรมต่อนักกฎหมาย โดยผู้แสดงคือ ท่านพุทธทาสภิกขุ ในหัวข้อพุทธธรรมกับประชาธิปไตย ศรีบูรพาได้ให้ความสนใจนั่งฟังตลอด ท่านพุทธทาสได้กล่าวว่าศรีบูรพาเป็นผู้มีความสนใจในพระพุทธศาสนา ต้องการปรับปรุงพระพุทธศาสนาให้ทันสมัยและยังพอใจในกิจกรรมของสวนโมกข์ จนถึงกับขอร้องให้ท่านพุทธทาสภิกขุแสวงหาที่เพื่อจะจัดสวนโมกข์ไว้ที่อยุธยา ท่านพุทธทาสกล่าวว่า “สำหรับอาตมาได้รับคำขอร้องจากท่านผู้

^{๒๒} ชู.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๕๐-๑๕๑/๕๔๕.

^{๒๓} สุพจน์ ดำเนินตระกูล, **สังฆประวัติศาสตร์ กุหลาบ สายประดิษฐ์**, (กรุงเทพฯ : เอมี เทรดิง, ๒๕๔๗), หน้า ๒.

นี้ให้ทำทุกอย่างเพื่อการเผยแผ่พระพุทธรศาสนาที่ทันสมัย อาตมาก็ได้สนองความประสงค์อันนี้ และได้สนองความประสงค์ด้วยการแสดงปาฐกถาชื่อ “พุทธธรรมกับประชาธิปไตย”^{๒๔}

๔.๒.๖ ฆราวาสธรรม ฆราวาสธรรมเป็นธรรมสำหรับฆราวาสผู้ครองเรือน หรือหลักในการครองชีวิต ฆราวาสธรรมนี้

๑. **สัจจะ** คือ ความจริง ความซื่อตรงซื่อสัตย์ จริใจพูดจริงทำจริง ศรีบูรพามักจะเน้นย้ำเสมอถึงความจริงโดยมักจะบอกกับผู้ที่มาติดต่อขอสัมภาษณ์บทความ ที่ศรีบูรพาเขียนก็มักจะกล่าวถึงสัจจะ โดยมุ่งให้ผู้ที่ต้องการรับรู้ในเรื่องนั้นๆ ได้รู้เรื่องจริงที่ถูกต้องไม่ใช่เรื่องที่ปรุงแต่งโดยการโฆษณา ศรีบูรพายังเป็นผู้ที่มีสัจจะต่อตนเอง โดยเมื่อครั้งที่ปฏิญาณตนเองเพื่อเข้ารับตำแหน่งนั้นรัฐมนตรี ศรีบูรพาก็ได้รักษาสัจจะที่ได้กล่าวไปนั้นว่า จะทำงานเพื่อประเทศชาติและราษฎรด้วยความซื่อสัตย์ สุจริต และบุคลคลอื่น

๒. **ทมะ** การข่มใจ การฝึกฝน ฝึกนิสัย การปรับตัว รู้จักควบคุมจิตใจ

๓. **ขันติ** ความอดทนอดกลั้น

๔. **จาคะ** การเสียสละความสุขความสบายและผลประโยชน์ส่วนตนได้ ความใจกว้างพร้อมที่จะรับฟังความทุกข์ ความคิดเห็นและความต้องการของผู้อื่นพร้อมที่จะร่วมมือช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่คับแคบเห็นแก่ตนหรือเอาแต่ใจตัวเอง

๔.๓ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่อบุคคลอื่น

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติต่อบุคคลอื่นและการปฏิบัติสิ่งแวดลอม ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ พอสรุปได้ดังนี้

๔.๓.๑ การให้อภัย อภัย คือไม่เป็นภัย ไม่มีโทษ การให้อภัยคือการให้ที่ไม่เป็นภัยหมายความว่าไม่มีความอาฆาตพยาบาทหรือการจ้องทำร้ายอันเป็นลักษณะของภัยหรือเป็นภัย ผู้ที่จะให้อภัยแก่บุคคลอื่นได้ต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจเมตตาคืออยากเห็นบุคคลอื่นมีความสุขและอยากให้พ้นจากความทุกข์ด้วย ในข้อนี้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ตลอดระยะเวลาที่กุหลาบทำงานการเมืองที่ดีหรือเมื่อต้องลี้ภัยการเมืองอยู่ต่างประเทศที่ดี มีผู้พยายามที่จะทำลายชื่อเสียงของศรีบูรพามาโดยตลอดด้วยการโฆษณาสร้างเรื่องอันเป็นเท็จเพื่อให้ร้ายกุหลาบต่างๆ นานา

^{๒๔} ชนิด สายประดิษฐ์, เลี้ยวหนึ่งแห่งความทรงจำ, (กรุงเทพฯ : ปาปิรุส พับลิกเคชั่น, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑๗.

ศรีบูรพาได้กล่าวถึงกรณีของจอมพล ป. พิบูลสงครามว่า “ขอให้ผมขอโหสิกรรมให้แก่การที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ทำผิดพลาดไปในหลายกรณีรวมทั้งในการที่มีได้ขอพระราชทานอภัยโทษแก่ผู้บริสุทธิ์ที่ถูกประหารชีวิตไปแล้วนั้นด้วย ผมได้ถือคติของพระพุทธองค์ว่า เมื่อผู้รู้สึกตนผิดพลาดได้ขอโหสิกรรม ผมก็ได้ให้อโหสิกรรมและขออนุโมทนาในการที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ไปอุปสมบทที่วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย^{๒๕}

ศรีบูรพายังได้ให้อภัยแก่พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาด้วย เนื่องด้วยคราวหนึ่งศรีบูรพากับพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ ได้สนทนากันถึงสถานการณ์ทางการเมืองของประเทศอิตาลีที่เป็นข่าวทางสถานีวิทยุว่า พระเจ้าวิกเตอร์เอมมานูเอลแห่งอิตาลี ไม่อาจเพิกเฉยต่อการดำเนินการของมุสโสลินี ที่ทำให้ชาติประสบกับความพ่ายแพ้ในสงคราม พระองค์รับสั่งให้มุสโสลินีเข้าเฝ้าแล้วจับมุสโสลินีใส่รถพยาบาลเปิดประตูไชนเรนออกไปจากพระราชวัง ต่อมาพระองค์จึงแต่งตั้งจอมพลบาโดกลิโอเป็นนายกรัฐมนตรีแล้วจัดตั้งรัฐบาลแห่งชาติอิตาลีขึ้นใหม่

จากเหตุการณ์ดังกล่าวของอิตาลี พระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ นำมาเป็นประเด็นสนทนากันกับศรีบูรพาพระองค์กล่าวว่า “ในเมืองไทยคงไม่มีกล้าทำเช่นนั้น” ศรีบูรพาจึงได้พูดขึ้นเป็นเชิงตลกสนุกสนานว่า “ต้องหากคนแก่ๆ อย่างบาโดกลิโอ” และได้พูดต่อไปอีกว่า “โดยสารมาหัวหินนั้น เห็น พล.ท.พระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกรยืนอยู่ที่สถานีหัวขบวน ท่านผู้นี้ชราพอๆ กับจอมพลบาโดกลิโอ น่าจะทำได้” หลังจากพูดจบก็พากันหัวเราะสนุกสนานแล้วก็เลิกกันไป^{๒๖}

แต่จะด้วยเหตุใดไม่ทราบหลังจากศรีบูรพากับพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ กลับจากหัวหินจอมพล ป. ได้เรียกประชุมคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ มีการแจ้งเรื่องว่าพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ ไปรายงานต่อจอมพล ป. ว่ากุหลาบจะจับจอมพล ป. เหมือนที่บาโดกลิโอทำกับมุสโสลินี ระหว่างนั้นได้มีการสอบถามข้อเท็จจริงกับกุหลาบว่าที่พูดเช่นนั้นมีโอกาสอะไร ศรีบูรพาได้ชี้แจงว่าเป็นเพียงการพูดเล่นตลกตลกเท่านั้นไม่ได้จริงจังอะไร หลังจากนั้นต่อมาความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ กับกุหลาบเริ่มเปลี่ยนไป ต่อมาภายหลังเมื่อสงครามยุติพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ ประชวรก่อนสิ้นพระชนม์ได้ให้คนไปตามศรีบูรพามาพบที่วัง

^{๒๕} สุพจน์ ด้านตระกูล, มรดกกุหลาบ สายประดิษฐ์, (กรุงเทพฯ : ศรีสมบัติการพิมพ์, มปป.), หน้า ๔๐.

^{๒๖} กุหลาบ สายประดิษฐ์, บทความและทรงสนทนากุหลาบ สายประดิษฐ์และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย, หน้า ๖๔.

รัตนภา ก่อนที่จะสิ้นพระชนม์ ท่านขอให้ศรีบูรพาอโหสิกรรมต่อท่านและขอขมาที่ได้ล่วงเกินไป ศรีบูรพาเล่าว่า

ข้าพเจ้าก็ได้ไปเฝ้ารับสั่งว่าขอให้ข้าพเจ้าอโหสิกรรมในเรื่องที่ท่านกระทำไป ข้าพเจ้าได้ทูลว่าข้าพเจ้าถวายอโหสิกรรมมาก่อนแล้ว ขอให้ทรงตั้งพระทัยยึดมั่นในพุทธคุณ ทรงทำจิตให้ผ่องแผ้ว อย่าวิตกกังวลเลย ต่อมาพระองค์ก็ได้สิ้นพระชนม์ด้วยความสงบ ข้าพเจ้ามิได้จงเวรอย่างหนึ่งอย่างใดแก่ท่านให้เป็นการสะเทือนเลย ซึ่งถ้าหากท่านทรงมีพระญาณวิถึคงทรงทราบว่าข้าพเจ้ามิได้ทำการอย่างใดเป็นการสะเทือนพระทัย^{๒๗}

การให้ที่ประเสริฐพระพุทธรเจ้าตรัสว่าคือการให้ธรรมเป็นทาน การให้ที่ประเสริฐอีกอย่างหนึ่งคือการให้อภัย ทั้งนี้เพราะการให้อภัยเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะการยกโทษให้กับคนที่ทำร้ายตนโดยไม่ถือเอาความคิด ไม่คิดร้ายปราศจากความอาฆาตพยาบาทนั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก แต่ศรีบูรพาทำได้ โดยได้ให้อภัยกับทุกคนที่คิดทำลายตน กุหลาบไม่ได้แสดงออกถึงความอาฆาตพยาบาทกับบุคคลอื่นแต่อย่างใด เช่น กรณีของนายสุลักษณ์ ศิวลักษณ์ที่เคยกล่าวร้ายโจมตีศรีบูรพาด้วยถ้อยคำรุนแรงต่างๆ นานา ต่อมาเมื่อนายสุลักษณ์รู้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับศรีบูรพามากขึ้น จึงได้เขียนจดหมายไปขอขมาศรีบูรพา ซึ่งศรีบูรพาได้ยอมรับว่าก็เคยเขียนตอบโต้นายสุลักษณ์ด้วยสำนวนที่รุนแรงไปด้วยเช่นกัน หลังจากนั้นทั้งศรีบูรพาและนายสุลักษณ์เป็นมิตรที่ดีต่อกัน ปัจจุบันนายสุลักษณ์ยังคงสวดดีต่อคุณงามความดีของศรีบูรพา

๔.๓.๒ การไม่กล่าวร้ายบุคคลอื่น ศรีบูรพามองว่าการที่เราไม่พูดถึงศัตรู และไม่พูดถึงความชั่วของคนอื่นถือว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม^{๒๘} ศรีบูรพาให้อภัยคนที่คิดทำลายตน และไม่ได้แสดงออกถึงความอาฆาตพยาบาทต่อบุคคลอื่นแต่อย่างใด แต่อาจยังมีคนอื่นบางคนคิดว่าศรีบูรพาเป็นศัตรูที่จะต้องกำจัดต่อไป^{๒๙}

ศรีบูรพาจะไม่กล่าวร้ายป้ายสีผู้ใดโดยปราศจากข้อมูลหรือหลักฐาน เพราะเห็นว่าการกล่าวหาบุคคลอื่น โดยไม่มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดนั้นเป็นการกล่าวร้ายที่ร้ายแรง ซึ่งเรื่องนี้ถือว่าศรีบูรพาได้ปฏิบัติตามโอวาทปาติโมกข์ด้วยคือ การไม่กล่าวร้ายบุคคลอื่น (อนุปวาโท)^{๓๐}

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๒๘} เสถียร ดินธุเสน, ๑๑ พฤษภาคม ๒๕๓๐ วันกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๒๕.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๓๐} สุพจน์ ดำนตระกุล, มรดกกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๖๓.

๔.๓.๓ ความอ่อนน้อมถ่อมตน ความอ่อนน้อมถ่อมตนถือเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งของกุหลาบ สายประดิษฐ์ พระภิกษุนี้ยังได้กล่าวชมเชยกุหลาบว่าเป็นผู้ที่อ่อนน้อมถ่อมตน ที่เห็นได้ชัดเจนคือ เมื่อคราวถูกจองจำในคดีกบฏสันติภาพหรือการเป็นนักเขียนแม้ว่าจะต้องวิพากษ์วิจารณ์การเมืองอย่างตรงไปตรงมา แต่กุหลาบก็ไม่ได้มีความโกรธแค้นฝ่ายที่เป็นศัตรูเพราะกุหลาบเองถือว่าการเป็นที่รู้จักอ่อนน้อมถ่อมตนนั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญที่สุด

๔.๔ ศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) กับหลักศีลธรรม

ในหัวข้อที่ผ่านมา กล่าวถึงการปฏิบัติตามหลักธรรมของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) ซึ่งเป็นธรรมะระดับจริยธรรมคือธรรมสำหรับปฏิบัติต่อตนเองบุคคลอื่นและสิ่งแวดล้อม เป็นธรรมะเพื่อสังคมมนุษย์ที่ต้องอาศัยอยู่ร่วมกัน การมีธรรมะจึงเป็นเหมือนการมีหลักเกณฑ์ในการปฏิบัติต่อบุคคลอื่นอย่างถูกต้อง นอกจากธรรมะในระดับจริยธรรมแล้วศรีบูรพามีความเข้าใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เป็นศีลธรรมในอีกระดับซึ่งเป็นการยกระดับของจิตใจผู้รู้เท่าทันศีลธรรมเป็นเช่นนั้นเองโดยไม่ต้องหลงใหลไปกับสิ่งที่เปี่ยมมายา ธรรมะในระดับศีลธรรมกล่าวได้ว่าเป็นหลักธรรมในขั้นสูงหรือขั้นปรมาตม์ที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบ ศรีบูรพาได้ยืนยันความจริงนี้ว่าศีลธรรมที่พระพุทธเจ้าค้นพบเป็นวิทยาศาสตร์ ทุกสรรพสิ่งตกอยู่ในศีลธรรมนี้คือ ความไม่เที่ยงหรืออนิจจัง

เป็นที่ทราบกันดีว่าศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) เป็นผู้ที่มีคุณูปการต่อสังคมไทยมากมาย เป็นผู้ที่เห็นประโยชน์ของประเทศชาติเป็นหลักมากกว่าประโยชน์ของตน ศรีบูรพาเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งทางการเมืองมีอำนาจเต็มทั้งในการบริหารจัดการและการตัดสินใจ หากศรีบูรพาจะใช้ตำแหน่งหน้าที่ของตนทุจริตคดโกงก็ย่อมทำได้ แต่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและความมีหิริโอตตปปะ ศรีบูรพาจึงไม่ได้กระทำการใดๆ อันเป็นการทุจริตต่อหน้าที่หรือคดโกงประเทศชาติทำให้เสียชื่อเสียงแก่ตนเองและวงศ์ตระกูล แต่กระนั้นก็ดูเหมือนว่าผลแห่งการทำดีของศรีบูรพาที่ได้ทำให้แก่ประเทศชาตินั้นไม่ได้ตอบสนองผลดีให้กุหลาบเลย แต่กลับเป็นเหมือนแรงผลักดันที่ผิดพลาดที่ทำให้กุหลาบต้องได้รับความลำบากในที่อื่นที่ไม่ใช่แผ่นดินตนเอง

คนในสังคมปัจจุบัน ได้ตั้งคำถามว่า “...การที่ศรีบูรพาทำคุณประโยชน์ให้กับประเทศชาติมากมายจนเป็นที่ประจักษ์แก่ทุกคนนี้ เหตุใดศรีบูรพาจึงได้รับผลไปประหกระเหินไปอยู่ต่างประเทศจนกระทั่งเสียชีวิตในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ คุณงามความดีที่ศรีบูรพาได้สร้างไว้ไม่เป็นผลตอบแทนหรืออย่างไร...”

นอกจากนี้ยังมีผู้ที่พูดในลักษณะตัดพ้อต่อว่าไว้ว่า “กรรมไม่ยุติธรรมกับกุหลาบเลย” การที่คนส่วนมากรู้สึกกันเช่นนั้นเพราะเหมือนกรรมลำเอียงกับคนที่ทำความดี แต่ศรีบูรพากลับไม่ได้คิดว่าตนเองต้องมารับเคราะห์กรรมหรือเรียกร่องผลแห่งคุณงามความดีที่ตนเองได้เคยกระทำมาแต่อย่างใด ศรีบูรพาไม่เคยแสดงออกถึงความท้อแท้หรือหวั่นไหวกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่สอนกันมาว่าทำดียอมได้ดี ทำชั่วยอมได้ชั่ว แต่ศรีบูรพากลับยืนยันในหลักการของพระพุทธศาสนาว่า ผลแห่งการทำดียอมไม่สูญหายและถือเป็นคติที่ตนเองปฏิบัติมาโดยตลอด ปัจจุบันเป็นที่ประจักษ์แล้วว่าผลแห่งความดีของกุหลาบนั้นยังคงปรากฏเป็นที่ประจักษ์แก่คนทั่วไป หมายความว่า ศรีบูรพาได้เข้าใจกฎแห่งความเปลี่ยนแปลง คือความอนิจจัง ซึ่งเป็นสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าค้นพบ และศรีบูรพาก็ยอมรับว่ากฎดังกล่าวเป็นวิทยาศาสตร์โดยพระพุทธเจ้าค้นพบเมื่อ ๒,๕๐๐ กว่าปี

การที่ศรีบูรพายอมรับกับสภาพที่ตนเองต้องมาใช้ชีวิตในต่างประเทศเช่นนี้เพราะความไม่แน่นอนนั่นเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า เพราะมีเหตุปัจจัยที่ทำให้กุหลาบต้องไปดำรงชีวิตที่เมืองนอก เหตุปัจจัยนั้นไม่สามารถควบคุมได้เพราะเป็นภายนอกที่อยู่เหนือการควบคุมของกุหลาบ ซึ่งกุหลาบได้เคยแสดงปาฐกถากับนักเรียนไทยที่ต่างประเทศว่า เหตุปัจจัยภายนอกที่อยู่เหนือการควบคุมนั้นเรียกว่า “วิภวัตถุ”^{๑๑} ศรีบูรพาเอาหลักการทางพระพุทธศาสนามาอธิบายการเปลี่ยนแปลงการปกครองว่า ที่สุดระบอบเก่าก็ต้องเปลี่ยนไป ศรีบูรพาเข้าใจดีในหลักการดังกล่าวนี้ และเมื่อตนเองต้องเผชิญกับภาวะการเปลี่ยนแปลง จึงไม่ได้วิตกกังวลแต่อย่างใด เพราะมีความสุขกับงานและมีพระสงฆ์มาเยี่ยม^{๑๒} แต่ในความเป็นปुरुชนของศรีบูรพาเช่นบุคคลทั่วไป ศรีบูรพา ยังคงคิดถึงเมืองไทยและความหวังคือการได้กลับไปยังบ้านเกิดของตน^{๑๓}

ฉะนั้น กล่าวได้ว่าศรีบูรพาไม่เพียงแต่เป็นผู้ที่ดำเนินรอยตามพระพุทธเจ้าในการปฏิบัติตนตามหลักธรรมที่กุศล คือ จริยธรรมเท่านั้น แต่ศรีบูรพายังได้ปฏิบัติตนอย่างถูกต้องต่อทำที่ของหลักสัจธรรมคือความอนิจจังที่เปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตของตน ศรีบูรพาไม่ได้แสดงออกถึงความหวั่นไหวในธรรมะของพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด ยังคงศรัทธาและเชื่อมั่นในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาโดยตลอด ความรู้สึกทุกข์หรือความไม่สบายใจอันเนื่องมาจาก

^{๑๑} สุพจน์ ด้านตระกูล, กุหลาบกับสังคมไทย, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒,) หน้า ๑๔๗

^{๑๒} ชนิด สายประดิษฐ์, “บทเสวนาคิดถึงอาจารย์กุหลาบ”, ใน ๑๑ พฤษภาคม วันกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๘๗.

^{๑๓} สุพจน์ ด้านตระกูล, มรดกกุหลาบ สายประดิษฐ์, หน้า ๗๐.

ต้องการใช้ชีวิตในต่างประเทศของกุหลาบจึงไม่ปรากฏให้บุคคลที่ไปเยี่ยมเห็นแต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้น ศรีบูรพายังได้อุทิศตนทำหน้าที่ของตนเองอย่างเต็มที่ แม้จะไม่ได้มีส่วนเกี่ยวกับบทบาทในประเทศไทยแล้ว”^{๓๔}

๔.๕ อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

คำว่า “อุดมธรรม” ในความหมายที่ใช้ในทางพระพุทธศาสนานั้น บ่งถึงธรรมอันสูงสุด คือพระนิพพานซึ่งเป็นเป้าหมายสุดท้ายของการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยคิดว่าก่อนจะศึกษาวิเคราะห์อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา จำเป็นต้องศึกษาสืบค้นจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและทัศนะของนักปราชญ์ท่านอื่นๆ ก่อน เช่น ทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นต้น

๔.๕.๑ อุดมธรรมในทัศนะของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)

๑) อุดมธรรมเป็นธรรมแก่มีในพระไตรปิฎก พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงทัศนะไว้ต่อกรณีที่มีผู้กล่าวหาว่าคำว่าอุดมธรรมที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายไว้ในหนังสือ “อุดมธรรมนำจิตสำนึกสังคมไทย”^{๓๕} นั้นว่าเป็นความพยายามขี้มำหรือมีเจตนาบิดเบือนที่จะใช้คำของศาสนาคริสต์มาปนเปกับคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้แปดเปื้อนไขว้เขว ท่านได้ชี้แจงไว้อย่างละเอียดว่า

ความจริง อุดม ธรรม นั้น มีอยู่ในพระไตรปิฎกแน่นอน ซึ่งแปลว่า ธรรมะอันสูงสุดการแปล อุดม ธรรม ว่า “อุดมธรรม” นั้นคือการแปลทับศัพท์ชนิดตรงตัวทีเดียว โดยไม่ต้องแยกแปล ธรรมะคำหนึ่ง และสูงสุดอีกคำหนึ่ง เดียวก็ต้องแปลคำว่า ธรรม อีก เช่นจะต้องแปลว่าความจริงอันสูงสุด หรืออะไร สูงสุดอีก อุดม ธรรม แปลว่าอุดม ธรรม รวมเป็น อุดมธรรม ก็คือทับศัพท์นั่นเอง นักเรียน พอเรียน ธรรมบท แต่ละประโยค ๓ ก็เจอแล้ว มีคาถาที่ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกบาลี เล่ม ๒๕ ข้อ ๑๘ หน้า ๒๕ ว่า

^{๓๔} กุหลาบ สายประดิษฐ์, คำปราศรัย สุนทรพจน์และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย, หน้า ๑๕๖.

^{๓๕} อ่านรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), อุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๓๗).

โย จ วสุสสดี ชีเว อปสฺสํ ฌมฺมมุตฺตมํ
เอกาหํ จีวิตํ เสยฺโย ปสฺสโต ฌมฺมมุตฺตมํ

นี่ก็ ฌมฺมมุตฺตมํ แบบเดียวกัน มงคลมุตฺตมํ คือเรียงศัพท์ในแบบของคาถา แปลว่า

บุคคลใด มองไม่เห็นอุดมธรรม/ธรรมอันสูงสุด ถึงจะมีชีวิตอยู่ร้อยปี ก็หาประเสริฐไม่ คนที่มองเห็นอุดมธรรม/ธรรมอันสูงสุด มีชีวิตอยู่แม้เพียงวันเดียว ก็ยังประเสริฐกว่า

คาถานี้ ถ้าใครเรียนธรรมบทก็น่าจะจำได้ แต่เป็นคาถาที่อาจจะมองข้ามไป เพราะว่าคาถาธรรมบทมีถึง ๔๒๓ คาถา นี่เป็นเพียงยกตัวอย่างให้เห็นว่า คำว่า “อุดมธรรม” นี้ เป็นคำเดิมของพระพุทฺธศาสนา มีมาในพระไตรปิฎก ซึ่งยังมีอีกหลายแห่ง ยิ่งในอรรถกถาก็มี อุดมธมฺม หรือ อุดมธรรม มากขึ้น เกิน ๑๐ แห่งเวลาไปเจริญพระพุทฺธมนต์ในงานมงคลทุกครั้ง พระสงฆ์ก็สวดบท “มโน ๘ บท” ที่มีคำว่า นโม อุดมธมฺมสฺส ซึ่งแปลว่า “ความนอบน้อมจงมีแต่พระอุดมธรรม”

คำว่า “อุดมมงคล” และ “อุดมธรรม” ก็เช่นเดียวกัน คือ “อฺตฺตมํ ฌมฺมํ” จะแปลว่า ธรรมอันสูงสุดหรือธรรมอันอุดม หรืออุดมธรรม ก็ได้ความหมายอย่างเดียวกัน แต่ถ้าเราทับศัพท์ได้ ก็เท่ากับเราได้ข้อยุติอีกขึ้นหนึ่งว่า คำนี้ไม่จำเป็นต้องแปลออกศัพท์ขึ้นมาก็เข้าใจเหมือนกัน การศึกษาค้นคว้าก็จะง่าย จึงเป็นข้อคิดที่นำมาบอกให้ทราบ ซึ่งเราจะใช้ประโยชน์ในแง่อื่นๆ ด้วย^{๓๖}

มีผู้กล่าวหาว่า พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) พยายามใช้คำว่าอุดมธรรมซึ่งเป็นคำในศาสนาคริสต์มาอธิบายหรือใช้แทนคำและความหมายของพระนิพพานในพระพุทฺธศาสนา ต่อประเด็นนี้ท่านศึกษาและยืนยันไว้ชัดเจนว่า

“อุดมธรรม” เป็นคำพุทธแท้ ใช้มา ๖๐๐ ปีก่อนคริสต์ศาสนา ความจริง ศาสนาคริสต์เกิดขึ้นในประเทศฝรั่ง และเจริญเติบโตในเมืองฝรั่ง เขาใช้ภาษาของตะวันตก เช่นภาษาอังกฤษ เป็นต้น ไม่ได้ใช้ภาษาไทย ไม่ได้ใช้ภาษาบาลีและสันสกฤต จึงไม่มีโอกาสเป็นเจ้าของคำที่มาจากภาษาบาลีและสันสกฤต อย่างคำว่า “อุดมธรรม” เป็นต้น^{๓๗} จะยกตัวอย่างง่ายๆ เช่น เรามี “โบสถ์” เราพูดว่า ไปทำพิธีทอดกฐินในโบสถ์ ไปลงอุโบสถ์ ไปทำวัตรสวดมนต์ในโบสถ์ เป็นต้น เราก็พูดกันอย่างนี้เป็นธรรมดา

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), กลุ่ม ดร.เบญจ์ บาระกุล แลกวิธีทำลายพระพุทฺธศาสนา, (กรุงเทพฯ : องค์กรเครือข่ายชาวพุทธ เพื่ออุปถัมภ์และ คุ้มครองพระพุทฺธศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓ -๒๔.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

อยู่มาวันหนึ่ง มีท่านผู้หนึ่งไปอ่านหนังสือของศาสนาคริสต์ พบเขาพูดว่า “ไปสวดในโบสถ์” หรือว่า “วันอาทิตย์ไปโบสถ์” ก็มากล่าวหาชาวพุทธว่า ทำไมไปเอาคำว่า “โบสถ์” ของคริสต์มาใช้ ถ้ามีใครมาว่าอย่างนี้ เราจะว่าอย่างไรจริงไหมล่ะ ในศาสนาคริสต์เขาก็ใช้คำว่าโบสถ์เหมือนกัน แต่ความจริงนั้น “โบสถ์” เป็นศัพท์เดิมในพระพุทธศาสนา ตามที่ได้อธิบายแล้วว่าศาสนาคริสต์นั้นเกิดในตะวันตก เมื่อมาเมืองไทย เขาจะพูดจาสื่อสารกับคนไทย ในบรรยากาศของวัฒนธรรมไทย ที่ใช้ภาษาไทย เขาจำเป็นต้องหาศัพท์ที่ใช้สื่อสารเพื่อให้เขาเข้าถึงคนไทยได้ ใครจะสนใจไปตามดูเขาหรือไม่ ก็เป็นเรื่องของคนนั้น ใครไม่สนใจก็ไม่ว่าเขาเอาศัพท์ไหนไปใช้บ้าง นอกจากคำว่า “โบสถ์” ก็ต้องมีอีกมากมายหลายคำ ข้อสำคัญก็คือเราแน่ใจว่า “อุคตมม ฌมม และ ฌมมมุตตม” เป็นศัพท์ในพระไตรปิฎกของเราเองซึ่งมีมาก่อนคริสต์ศาสนาเกิดราว ๖๐๐ ปี (พระพุทธศาสนาเกิด ๕๘๘ ปี ก่อนคริสต์ศักราช) ฉะนั้น ชาวพุทธมั่นใจได้เลยว่า “อุคตมม” เป็นคำของพระพุทธศาสนามีมาในพระไตรปิฎกเป็นของเก่าก่อนที่คริสต์ศาสนาจะเกิด^{๓๕}

๒) อุคตมมม พระพุทธเจ้าตรัสว่าคือพระนิพพาน

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) พยายามชี้ให้เห็นว่า “อุคตมมมคือพระนิพพาน” ดังข้อความว่า

ที่นี้ก็มาถึงประเด็นใหญ่ ซึ่งผู้กล่าวหาคงตั้งใจเป็นเรื่องสำคัญที่สุด ท่านองว่า เอาให้ตายเลย คือ ผู้ที่ไปฟ้องร้องนั้นกล่าวว่า ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ไม่พบเลยว่า “อุคตมมม” หมายถึง “นิพพาน” ดังคำฟ้องของคุณชาญชัย บุษปวนิช ว่า “เมื่อตรวจสอบแล้วไม่ปรากฏมีศัพท์หรือไวยากรณ์ คำว่า อุคตมมม หมายถึงนิพพาน ในพระไตรปิฎก เถรวาททั้งสิ้น เนื่องจากคำว่า อุคตมมม เป็นคำของคริสต์ศาสนา”

เรื่องนี้ต้องขอรบกวนท่านที่ขมาพุดนี้ว่ายังค้นคว้าไม่เพียงพอ ความจริงในพระไตรปิฎกได้กล่าวไว้ชัดเจนในพระไตรปิฎกบาลีเล่ม ๓๐ ขุททกนิกาย จุฬนิกาย ข้อ ๑๗๓ หน้า ๘๕ กล่าวไว้ว่า “**ฌมมมุตตมม วุจฺจติ อมตํ นิพฺพานํ**” แปลว่า “นิพพานอันเป็นอมตะ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่าอุคตมมม/ธรรมอันอุคตมม/ธรรมอันสูงสุด” (แปลทับศัพท์ก็คืออุคตมมม) อันนี้เป็นหลักฐานที่ชัดเจนแน่นอนว่า “อุคตมมม หมายถึง พระนิพพาน” ซึ่งที่จริงก็เป็นเรื่องธรรมดาต่างๆ เพราะธรรมะสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็ย่อมได้แก่นิพพาน “อุคตมมม” หมายถึง นิพพานนั้น ยังจะต้องทราบให้ชัดเจนต่อไปอีกว่า คำว่า “อุคตมมม” นั้นไม่ใช่ชื่อ

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

ของธรรมข้อไหนโดยตรง คือไม่ใช่ชื่อเฉพาะ ไม่เหมือนคำว่านิพพาน ซึ่งเป็นชื่อของธรรม นั้นโดยตรง เช่นเดียวกับคำว่า สติ สมาธิ สัมมาทิฐิ ฯลฯ ซึ่งเป็นชื่อของธรรมข้อนั้นๆ^{๔๐}

คำประเภท “อุมมธรรม” นี้ไม่ใช่ชื่อของธรรมข้อใดโดยเฉพาะ เพราะฉะนั้นจึงมีความหมายยืดหยุ่นได้ ในบางกรณี “อุมมธรรม” หมายถึง โลกกุตตรธรรม ๕ ซึ่งก็เป็นธรรมขั้นสูงสุด แต่ขยายกว้างออกไป ไม่ใช่แค่นิพพาน แต่รวมมรรคผลด้วย เป็น ๕ ประเภทนี้ เป็นคำที่สื่อถึงธรรมเฉพาะข้อนั้นๆ อีกทีหนึ่ง ไม่ใช่ชื่อของธรรมข้อนั้นๆ โดยตรง

คำว่า “อุมมมงคล” ก็อยู่ในประเภทนี้ คือไม่ใช่ชื่อเฉพาะของธรรมข้อไหน แต่สื่อไปถึงข้อธรรมอื่นอีกมากรวมถึง ๑๘ ประการ เช่น การไม่คบคนพาล ก็เป็นอุมมมงคลหนึ่ง การคบบัณฑิต การบูชาคนควรบูชา ฯลฯ ไปจนถึงการมีจิตเกษม ล้วนแต่เป็นอุมมมงคลทั้งนั้น การใช้สื่อความหมายจึงสามารถยืดหยุ่นได้ แต่ก็ต้องอยู่ในหลัก ไม่ใช่ออกไปนอกหลัก คือ ต้องรู้ว่ายืดหยุ่นได้แค่ไหน ท่านอาจจะไปค้น “อุมมธรรม” ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ถ้าในที่นั้นแปลว่าธรรมอันสูงสุดเสียแล้วท่านก็ไม่พบคำว่า อุมมธรรม ในทำนองเดียวกัน ถ้าไปค้นหาคำว่า “มงคลอันสูงสุด” แต่ในพระไตรปิฎกฉบับนั้นแปลว่า อุมมมงคล ท่านก็ไม่พบคำว่า มงคลอันสูงสุด นี้ก็แล้วแต่ผู้แปลจะคิดว่าแปลอย่างไรจึงจะดี^{๔๑}

๓) อุมมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย

จากสองทัศนะและหลักฐานดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้นำมาแสดงให้เห็นข้างต้นนี้ยืนยันได้ว่า อุมมธรรมเป็นธรรมเก่ามีในพระไตรปิฎก และท้ายที่สุดแล้วย่อมหมายถึงพระนิพพาน และพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ยังได้อธิบายคำว่าอุมมธรรมเพื่อประยุกต์ใช้ธรรมะขั้นสูงสุดของพระพุทธศาสนาในการปลุกจิตสำนึกของสังคมไทยในปัจจุบัน ซึ่งกำลังเผชิญปัญหาสังคมหลายด้าน

เพราะปัจจุบัน เกิดความเสื่อมโดดเด่นเป็นพิเศษซึ่งเวลานี้สังคมไทยค่อนข้างจะเป็นสังคมที่มีความสับสนขาดความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ค่อยมีหลักยึดที่ชัดเจนแต่ละคนก็ยุ่งอยู่กับการหาผลประโยชน์ใส่ตัว

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

ในการคิดที่จะสร้างสรรค์ความเจริญให้ประเทศที่พัฒนาทางวัตถุนั้น เราก็คิดว่าเราน่าสร้าง ความเจริญแบบตะวันตก เรามีค่านิยมตามวัฒนธรรมตะวันตก แต่กลับขาดความรู้จริงในเรื่องการรับเอาวัฒนธรรม ซึ่งในแต่ละสังคมนั้นที่มีการสร้างความสำเร็จขึ้นโดยมีการพัฒนาอย่างแท้จริง จะต้องมียุทธศาสตร์อันสูงสุดอย่างหนึ่งที่ทำให้ทุกคนรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

มองแคบ คิดใกล้ ใฝ่ต่ำ เพราะคิดแต่จะตามเขา จิตของเราจึงตกต่ำ ค่านิยมในการตามตะวันตกหรือวัฒนธรรมตะวันตกได้ฝังลึกไปในจิตใจของคนไทย จนกลายเป็นสภาพจิตที่เรียกว่าแบบผู้ตามและผู้รับ เวลานี้คนไทยไม่รู้ตัวเลยว่าเรานี้เป็นผู้ตามและผู้รับ สภาพจิตใจมันฝังแน่นจนเป็นแบบที่คอยฟังว่ามีอะไรใหม่ๆ เกิดในสังคมตะวันตก แล้วก็จะคอยรับเอา ความหมายของความเจริญแบบฝรั่งยังมีอีกอย่างหนึ่ง เจริญอย่างฝรั่งคือ ทำทำได้ อย่างฝรั่ง แต่เราคิดเพียงแต่ว่าเจริญอย่างฝรั่งคือมีกินมีใช้อย่างฝรั่ง

ฉะนั้น เวลาที่จุดสำคัญ คือ ต้องปลูกจิตสำนึกของคนไทยในความเป็นผู้นำและเป็นผู้ให้ความเป็นผู้นำจะเกิดได้ต่อเมื่อมีอะไรให้แก่ผู้อื่น เมื่อเราจะรับจากเขาต้องเป็นผู้ตาม เราควรปลูกคนไทยให้มีจิตสำนึกที่จะเป็นผู้นำและเป็นผู้ให้ จิตสำนึกนี้เป็นสิ่งสำคัญต้องสร้าง ขึ้นให้ได้เพื่อแก้ไขสภาพจิตใจไม่ดี เวลานี้สังคมไทยมีความสับสน ต่างคนต่างไปคนละทิศละทาง แม้แต่บอกว่านับถือพระพุทธรูปศาสนา ยังเป็นเพียงแค่นับถือถ้อยคำที่พร่ำแต่วาจา แต่เอาจริงแล้วเป็นการนับถือที่ไม่แท้จริง ขาดอุดมการณ์ที่รวมแห่งความคิดจิตใจ ขาดอุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมและของชาติ ที่เราบอกกันว่า เรามีความชัดเจนในอุดมการณ์ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ ซึ่งแท้จริงแล้วเราจะต้องอิงอยู่บนอุดมการณ์สูงสุด คือ อุดมธรรม เป็นแก่นร้อย ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ เป็นหนึ่งเดียวเป็นเรื่องจำเป็นคนในชาติจะต้องถามตัวเอง

๑. ถึงเวลาแล้วที่ชาติไทย สังคมไทย จะต้องมียุทธธรรมนำจิตสำนึกของชีวิตและสังคม ไม่ควรปล่อยให้ปัญหาเลวร้ายรุมล้อมรุกไล่สังคมต่อไป และปล่อยชีวิตปล่อยสังคมไปตามกระแสวัฒนธรรมตะวันตกที่เราตาม อย่างไม่รู้ ซึ่งความจริงแล้วคนไทยนั้นเป็นชาติที่มีวัฒนธรรมอันดีงามอยู่ในตัวเองเป็นเอกลักษณ์อันทรงคุณค่า แต่เรากลับไม่เห็นความสำคัญเหมือนมีของดีอยู่ในตัวกลับมองไม่เห็นไม่รักษาไม่เห็นคุณค่า

๒. ถึงเวลาและจำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์สูงสุด ที่มาเป็นอุดมการณ์สูงสุดและเป็นอุดมธรรมที่จะนำจิตสำนึกของสังคมนี้ เราเป็นชาวพุทธที่บอกตัวเองว่าเป็นชาวพุทธ มีความชัดเจนแน่แล้วหรือในอุดมการณ์ของพระพุทธรูปศาสนา และพร้อมแล้วหรือที่จะนำ

อุดมธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นแกนนำในการแก้ในปัญหาของสังคมไทย สร้างสรรค์อารยธรรมของมนุษยชาติให้เจริญและก้าวหน้าไปสู่สันติ^{๔๒}

และท่านได้วิพากษ์สังคมทั่วโลก รวมถึงสังคมไทยด้วยว่า

สังคมไทย โฉนดตกต่ำเพียงนี้ เวลาที่เราได้รู้กันอยู่แล้วว่า สังคมมนุษย์ทั้งหมดรวมทั้งสังคมไทยของเราด้วย มีปัญหามากมายเพียงไร โลกก็ได้พัฒนาไปอย่างก้าวหน้า แต่เจริญเพียงในทางวัตถุ และเมื่อเจริญกันไปอย่างมากมายอย่างนี้แล้ว ความเสื่อมโทรมก็ได้ปรากฏขึ้นอย่างมากมายกว้างทั่วทั้งโลก ประเทศที่พัฒนาแล้ว แทนที่จะพ้นจากปัญหา กลับมีปัญหาอีกด้านหนึ่งเพิ่มขึ้นมากมาย และปัญหานี้ก็มีทั้งด้านชีวิตของมนุษย์เอง ด้านสังคม และด้านธรรมชาติแวดล้อม

ชีวิตมนุษย์ที่อยู่ในความเจริญใช้ว่าจะมีความสุขกันจริง ทางกายสุขภาพก็เสื่อมโทรม โรคภัยไข้เจ็บบางอย่างรักษาได้จริง แต่เดี๋ยวโลกนี้โรคภัยไข้เจ็บบางอย่างกลับมีอันตรายรุนแรงยิ่งขึ้น แถมยังเกิดมีโรคแห่งความเจริญ หรือโรคแห่งอารยธรรมขึ้นมาอีก เช่น โรคหัวใจ โรคความดันโลหิตสูง โรคไขมันจุกในเส้นเลือด โรคจำพวกนี้ซึ่งไม่ค่อยมีในยุคสมัยก่อน กลับมาปรากฏมากในยุคปัจจุบัน จนมาถึงโรคเอดส์ซึ่งกำลังคุกคามต่อสวัสดิภาพของประชาชนทั่วโลก ยิ่งกว่านั้น คนที่อยู่ในสภาพสังคมอย่างนี้ ก็ปรากฏว่ามีจิตใจที่คับแคบ มีปัญหาจิตใจ มีโรคจิตมาก มีการฆ่าตัวตายมาก คนจำนวนมากหาทางออกทางจิตใจให้ตัวเองไม่ได้ก็ไปประบาศทุกข์แก่สังคม ไปออกในทางยาเสพติด ก่ออาชญากรรม มีการฆ่ากันตายมาก ปัญหาสังคมต่าง ๆ เหล่านี้รุมล้อมหม่อมมนุษย์ทั่วไปหมด ทั่วทั้งโลก ขณะนี้กำลังประสบกับปัญหาอย่างนี้ จนถึงกับพูดกันว่า มนุษยชาตินี้จะต้องพินาศหรือไม่ อารยธรรมของมนุษย์จะถึงจุดอวสานหรืออย่างไร

จะเอาวิธีของฝรั่งมาใช้ก็เอาของมาไม่ได้ แม้แต่ในการที่คิดจะสร้างสรรค์ความเจริญให้ประเทศพัฒนาทางวัตถุนั้น เราก็คิดว่าเรานี้สร้างเสริมความเจริญแบบตะวันตก เราแสดงออกจนกระทั่งเห็นกันชัดเจนว่า เรามีค่านิยมที่ตามวัฒนธรรมตะวันตก แต่พอเอาเข้าจริงแม้แต่เรื่องวัฒนธรรมตะวันตกที่เราไปนิยมมันด้วย แล้วอย่างนี้เราจะทำอะไรชัดเจนกับตัวเองบ้าง ตัวเองก็ไม่รู้จัก เรื่องของเขาที่ตัวไปตามก็ไม่รู้จัก

^{๔๒} <http://blog.spu.ac.th/sangwan/2008/07/16/entry-2/comment>.

เวลาจะรับอะไรก็รับเอาแต่รูปแบบ ขาดอุดมการณ์ ขาดความเข้าใจในเนื้อหาสาระ เช่น วิธีการประชุม เราก็รับเอาแบบสังคมตะวันตกมา แต่เวลาประชุมกันเข้า เราจะเห็นว่าคนไทยประชุมไม่เหมือนกัน ในการประชุมพิจารณาปัญหาต่างๆ ของฝรั่งนั้น เขาอาจจะเถียงกันอย่างหน้าดำหน้าแดง แต่เสร็จแล้ว เขาก็ยังคงอยู่ในแนวของการประชุมเพื่อวัตถุประสงค์ที่มุ่งหมาย แต่การประชุมของคนไทยนี้มีปัญหามาก เราจะออกนอกเรื่องจะมาสู่เรื่องส่วนตัวและจะทะเลาะกัน แล้วก็กลายมาเป็นเรื่องของการโกรธแค้นส่วนตัวไปทำไมเป็นอย่างนี้ เราเคยวิเคราะห์ไหม

ในพระพุทธศาสนาก็มีตัวธรรม คือ ความจริง ความถูกต้องดีงามเป็นจุดหมายสูงสุด เพราะฉะนั้นจึงมีหลักการสำคัญที่สอนว่า ให้เป็นธรรมาธิปไตย ทุกคนต้องถือธรรมเป็นใหญ่ ทุกคนต้องใฝ่ธรรม ต้องถือธรรมเป็นบรรทัดฐานและเพียรพยายามมุ่งที่จะเข้าไปถึงธรรม ถ้ายังไม่ถึงตัวธรรม คือ ความจริง ความถูกต้องดีงามแล้ว ก็ไม่ยอมหยุด เพราะจุดหมายยังไม่บรรลุ ทุกคนจะยอมให้เพื่อเห็นแก่ธรรม เพราะฉะนั้น การที่เราปรับเอารูปแบบของวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาโดยไม่มีเนื้อหาสาระนี้ จึงเป็นปัญหาสำคัญของสังคมไทย ที่เราจะต้องพยายามคิดแก้ไขให้ได้

สันโดษนั้น พระพุทธเจ้าสอนไว้เพื่ออะไร เราไม่มีความชัดเจน สันโดษหมายถึงความพอใจในวัตถุที่จะเอามาบำรุงบำเรอความสุขส่วนตัว ทำให้รู้จักอิ่มรู้จักพอต่อสิ่งเสพจะได้ไม่ทุ่มเทแรงงานและความคิดไปทางแสวงหาวัตถุที่จะบำรุงตัวเองนั้น แล้วจะได้ออมเวลา แรงงานและความคิดไปใช้สร้างสรรค์ทำสิ่งที่ดีงามเป็นประโยชน์ คนใดมีความสันโดษ คนนั้นก็มีความมีแรงงานและมีความคิดเหลืออยู่แล้วท่านก็ให้อาเวลา แรงงาน และความคิดนั้นไปใช้ในการสร้างสรรค์ประโยชน์สุขทำความดีงามต่อไป

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงสอนให้สันโดษในวัตถุบำรุงความสุข แต่ให้ไม่สันโดษในกุศลธรรม พอเราสันโดษในวัตถุบำรุงความสุขเราก็สามารถที่จะไม่สันโดษในกุศลธรรมได้เต็มที่ เพราะเรามีเวลา แรงงานและความคิดที่จะเข้าไปทุ่มในการที่จะสร้างสรรค์กุศลธรรม

ธรรมะเหล่านี้เราไม่มีความชัดเจน พร้อมกันนั้นในเวลาที่เราไปปรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกมา แม้แต่จะพัฒนาอุตสาหกรรม เราก็ไปปรับเอาแต่รูปแบบแล้วก็เข้าใจผิด นึกว่าถ้าช่วยปลูกเรื้อค้นหา ให้ประชาชนมีความโลกแล้วจะพัฒนาประเทศได้ เมื่อพัฒนาไปในแนวทางของต้นหาอย่างนี้คนก็เลยไม่ยอมทำงาน แต่ก็จำเป็นต้องทำเพราะมีเงื่อนไขในการทำงาน ถ้าเลี้ยงได้ดีเลี้ยงหรือไม่ก็ทุจริต หาทางได้ผลประโยชน์ทางลัด ทำให้มีการกู้หนี้ยืมสิน หรือ

ลักษณะเอาเงินมาเพื่อจะหาวัตถุสิ่งเสพอให้ได้เร็วที่สุด โดยไม่ต้องทำงานเมื่อเป็นอย่างนี้ ประเทศชาติจะเจริญได้อย่างไร

มองแคบ คิดใกล้ ใฝ่ต่ำ เพราะคิดแต่จะตามเขา จิตของเราจึงตกต่ำลง

ค่านิยมในการตามสังคมตะวันตก หรือตามวัฒนธรรมตะวันตกนี้ได้ฝังลึกลงไปจิตใจของคนไทย จนกลายเป็นสภาพจิตที่ขอเรียกว่าเป็นสภาพจิตแบบผู้ตามและผู้รับ เวลานี้คนไทยเราแทบไม่รู้ตัวเลย ว่าเรานี้เป็นผู้ตามและเป็นผู้รับตลอดเวลา สภาพจิตนี้มันยังฝังแน่นจนคิดเป็นนิสัย

เวลาเรานึกถึงความเป็นไปในโลกที่มีความเจริญ เรานึกถึงอะไรที่ไหน เราจะ นึกถึงความเจริญของตะวันตกและเราจะมองในแง่ว่าเวลานี้มีอะไรใหม่ๆ ในตะวันตก ฝรั่งเศสอะไรใหม่ๆ จะเป็นผลิตภัณฑ์สิ่งบริโภคหรือความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ด้วยเทคโนโลยีใหม่ๆ หรือในทางวิชาการเราก็จะคอยมองในแบบเตรียมตัวรับว่าเขามีอะไรใหม่เกิดขึ้นแล้วเราก็จะไปรับเอา และใครจะเป็นคนรับก่อนภายในหมู่พวกเราถ้าใครรับก่อนคนนั้นก็เรียกว่าเก่ง นำหน้านำสมัย แทบไม่มีใครที่จะคิดว่าเราก็ต้องนำฝรั่งเศสได้ ทำไมเราจะไม่มีความปัญญาที่จะคิดอะไรใหม่ได้บ้างหรือ

ฉะนั้นเวลานี้จึงต้องขอย้ำจุดเน้นที่สำคัญคือ ต้องปลูกจิตสำนึกของคนไทยในความเป็นผู้นำ และเป็นผู้ให้ ความเป็นผู้นำจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมีอะไรให้แก่ผู้อื่น เมื่อเราจจะรับจากเขา เราต้องเป็นผู้ตาม เวลานี้เราคิดจะรับ เพราะความที่คิดจะรับนั้นเลยทำให้เราเป็นผู้ตาม เพราะเขามีอะไรที่จะให้ซึ่งเราคอยจะรับ เมื่อเราจจะรับเราต้องตามคอยดูเขา เมื่อจะรับจากเขาก็ต้องตามเขาอยู่เรื่อยไป แต่ถ้าเราคิดว่าเรามีดีอะไรจะให้แก่เขาบ้าง พอเรามีจะให้เราก็เป็นผู้นำทันที เพราะคนที่จจะรับก็ต้องคอยดูเรา แล้วเขาก็ต้องตามเรา^{๓๓}

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเห็นได้ว่า พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) พยายามชี้ให้เห็นว่า คำว่า “อุดมธรรม” นั้นเป็นคำที่ใช้ในพระไตรปิฎกก่อนคริสต์ศาสนาจะเกิดเกือบ ๖๐๐ ปี อุดมธรรมนี้สุดท้ายแล้วหมายถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทฺธศาสนา และควรอย่างยิ่งที่สังคมไทยซึ่งปกคิมักจะคอยคล้อยตามหลังฝรั่งในเกือบทุกด้านและทุกเรื่องจะต้องหวนย้อนกลับมาตั้ง “อุดมการณ์ใหม่” เพื่อนำสังคมไทยที่กำลังเสื่อมโทรมลงทุกวันให้ก้าวพ้นวิกฤติด้วย “ใจกว้าง คิดไกล ใฝ่สูง” แทน “ใจแคบ คิดใกล้ ใฝ่ต่ำ” แม้แต่หลักสันโดษในพระพุทฺธศาสนา

^{๓๓} <http://blog.spu.ac.th/TIKKA/2008/07/22/entry-3>.

ที่คนไทยเข้าใจไขว่เขวและปฏิบัติผิดๆ ก็ควรเข้าใจใหม่ให้ถูกต้อง ยิ่งไปกว่านั้นควรจะต้องมีอุดมการณ์ คืออุดมธรรมใหม่ในการพัฒนาคนและนำจิตสำนึกไทย ซึ่งปัจจุบันคนไทยเลื่อนลอย ไร้เป้าหมายชีวิตและสังคม จึงกลายเป็นผู้ตามและรอรับ แทนที่จะเป็นผู้นำและผู้ให้ในด้านสติปัญญาสำนึกทางสังคม และจิตใจที่ดีงาม ซึ่งเคยผูกร้อยกับพระพุทธศาสนา หรือกล่าวให้ชัดที่สุดก็คือควรยึดพระพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ทางสังคม

๔.๕.๒ อุดมธรรมในทัศนะของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์)

ในวรรณกรรมชุด “อุดมธรรมกับผลงานชุดพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา” นั้นถือว่าเป็นผลงานชิ้นสำคัญที่สุดที่ได้รวบรวมเกร็ดความรู้ความเข้าใจและศิลปะภาษาในการนำเสนอหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ดูเหมือนค่อนข้างยาก และละเอียดลึกซึ้ง แต่ศรีบูรพากลับมีความรู้สามารถพิเศษในด้านการประพันธ์ ประกอบกับมีความสนใจและจริงจังต่อสัจธรรมอยู่แล้วเป็นทุนเดิม จึงได้อธิบายหลักธรรมชั้นสูงสุดหรืออุดมธรรม ซึ่งล้วนเป็นหัวใจสำคัญในพระพุทธศาสนาให้ง่ายต่อการเข้าใจและสามารถนำมาใช้ปฏิบัติได้จริงและปฏิบัติอย่างถูกต้องในชีวิตประจำวัน ในหนังสือรวมวรรณกรรมชื่อ “อุดมธรรมกับผลงานชุดพระพุทธศาสนาของศรีบูรพา” ศรีบูรพาได้อธิบายหลักธรรมต่างๆ ไว้ดังนี้

๑) อุปาทาน คือ ความยึดถืออันเหนียวแน่น ย่อมเป็นภัยใหญ่หลวงแก่ชีวิต เมื่ออุปาทานเกิดขึ้นครอบงำขั้นห้าที่ประกอบเป็นอภิญญาของมนุษย์ บุคคลก็หลงติดอยู่ในสภาพของสิ่งสมมติ ครั้นแล้วชีวิตก็ผูกพันอยู่กับกองพะเนินของความทุกข์ ซึ่งอุปาทานได้สร้างสรรค์ขึ้นมา อุปาทานหรือความยึดถือมั่นนี้ ไม่แต่เพียงจะก่อภัยใหญ่แก่ชีวิตในกรณีที่เกี่ยวข้องกับขั้นห้าเท่านั้น แม้ในกรณีอื่นทั่วไป อุปาทานหรือความยึดถือมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ก่อภัยก่อโทษแก่ผู้เข้าไปยึดถือได้โดยนัยเดียวกัน โทษภัยที่เกิดจากการเข้าไปยึดถือนี้ ย่อมมีขนาดใหญ่น้อยแตกต่างกันไปตามอาการที่เข้าไปยึดถือ กล่าวคือ มีอาการมงายเพียงใด หรือว่ามีอาการเหนียวแน่นติดจนลุ่มลึกเพียงใด ความยึดถือมั่นอันเป็นความหมายของอุปาทานนี้ มีนัยไปในทางความยึดถือมั่นอย่างตื้อรัน โดยไม่ยอมหันหน้าเข้าเผชิญความรู้และความจริงที่ตนยังไม่ทราบมาก่อน

อุปาทานในความรู้และในทฤษฎีต่างๆ ก็อาจก่อโทษภัยได้เช่นเดียวกัน ที่เรียกอุปาทานในความรู้นั้น บางทีหรือบ่อยครั้งมันได้กลายเป็นอุปาทานในความไม่รู้ไป หรืออุปาทานในความรู้ผิดสิ่งที่คนหนึ่งเข้าใจว่าเป็นวิชา อันที่จริงมันอาจหมายถึงตัววิชาที่เดียวที่เรียกว่าอุปาทานในทฤษฎี บางทีอันที่จริงมันหมายถึงอุปาทานในมิจฉาทิฎฐิ คือความเห็นผิดหาใช่เป็นสัมมาทิฎฐิคือความเห็นถูกไม่ เมื่ออุปาทานในความรู้ได้กลายเป็นอุปาทานในความไม่รู้ หรือความรู้ผิดไปเสียแล้ว เมื่ออุปาทานในความเห็นได้กลายเป็นความเห็นผิดไปเสียแล้ว การเข้าไปยึดถือในความรู้และความเห็น

เช่นนั้นจะเป็นคุณหรือเป็นโทษฉันใด คนทั้งหลายย่อมมองเห็นคำตอบชัดเจนอยู่แล้ว ทั้งตัวอุปาทานความยึดถือมันก็เป็นโทษอยู่ในตัวของมันเอง เพราะมันเป็นสิ่งกัณการกามีให้บุคคลผู้มีอุปาทานลึ้มตาขึ้นรับแสงสว่างจากทางอื่น นอกจากจะติดจมอยู่กับความมืด ซึ่งตนหลงเข้าใจว่าเป็นแสงสว่าง คุณศัพท์ผู้กระหายน้ำหลงเข้าใจในพยับแดดว่าเป็นท้องน้ำ มันเป็นสิ่งกัณการกามีให้พบความถูกต้องและล่อให้ติดจมอยู่กับความรู้ผิดและความเห็นผิดไปให้ตลอดกาลนาน^{๔๔}

เมื่อเราได้ฟังพระท่านเทศน์ถึงเรื่องบางเรื่องที่เรายังไม่ปลงใจเชื่อในเรื่องเหล่านั้น หรือได้ฟังธรรมเทศนาในขั้นศีลธรรมของปुरुชน ซึ่งเราคิดว่าเรารู้ดีแล้ว ควรหรือที่เราจะด่วนตัดสินใจหันหลังให้แก่พระพุทธศาสนา โดยที่เรายังมีไม่เคยศึกษาให้ตระหนักว่า แก่นธรรมคำสอนอันทรงคุณค่าล้ำเลิศของพระพุทธเจ้านั้นอยู่ที่ตรงไหน และมีอะไรบ้างเมื่ออ่านพบหรือได้ยินคำว่า **กรรมฐาน วิปัสสนา สติปัฏฐานสี่ ญาณ และคำอื่นๆ ที่ดูขลังๆ ครึๆ** และเข้าใจยากเหล่านี้ ควรหรือที่จะด่วนลงความเห็นว่า พระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของความเรอราคร่าครึเป็นเรื่องของความลึกลับเวทมนตร์ คาถา อันสมควรที่คนผู้ศึกษาศาสตร์ใหม่ๆ จะหัวเราะเยาะเหยียดหยัน โดยที่เขายังไม่เคยศึกษาและทราบความหมายของคำเหล่านั้น อันประกอบด้วยคุณค่าล้ำลึกอย่างน่าอัศจรรย์มาเลย เหตุการณ์เช่นนี้เป็นเรื่องที่ควรสังเวชใจ และต้นเหตุของโมหันธ์ก็มีโชอื่นไกลเลย คือตัวอุปาทานความยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั่นเอง^{๔๕}

แต่นั้นก็ได้ทรงค้นคว้าอมตธรรมแต่ลำพังพระองค์เอง ตราบกระทั่งได้ทรงค้นพบอมตธรรมหรือบรมสังฆธรรมด้วยพระองค์เอง แล้วได้ทรงนำออกเปิดเผยสั่งสอนแก่มวลมนุษย์

ในกรณีที่หยิบยกทิลุฑูที่ตัวเองเชิดชูเข้าเปรียบเทียบกับทิลุฑูอื่นนั้น เราก็จะพบแบบอย่างอันดีเลิศในพระพุทธรจิริยาอีกครั้งหนึ่ง ก่อนที่จะทรงเปรียบเทียบและทรงวิจารณ์ลัทธิศาสนาอื่นนั้น พระพุทธองค์ได้ทรงศึกษาถึงมูลฐานของลัทธิต่างๆ ที่มีอยู่ในยุคสมัยของพระองค์อย่างทั่วถึง และเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งถึงมูลฐานของลัทธิเหล่านั้น ซึ่งมีอยู่ ๖๒ อย่างด้วยกัน จนสามารถยืนยันได้ว่า พระองค์ “รู้ชัดว่า ๖๒ นี้อย่างชัดเจนว่า มันเป็นฐานที่ตั้งของทิลุฑู ซึ่งเมื่อใครจับไว้ถือไว้ไว้อย่างนั้นๆ แล้ว ย่อมมีคติ มีภพเบื้องหน้าเป็นอย่างนั้นๆ” และได้ทรงกล่าวถึงหลักธรรมและลัทธิอื่นว่า “ลงกันได้กับเราในบางฐานะ (บางเรื่อง) ไม่ลงกันได้บางฐานะ บางอย่างพวกนั้นกล่าวว่าดี พวกเราก็กล่าวว่าดี บางอย่างพวกนั้นกล่าวว่าไม่ดี พวกเราก็กล่าวว่าไม่ดี บางอย่างพวกนั้นกล่าวว่าดี พวกเรา

^{๔๔} สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, อุดมธรรม กับผลงานชุดพระพุทธศาสนา : ศรีบูรพา, (กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๓๑), หน้า ๒ – ๓.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ว่าไม่ดี บางอย่างพวกนั้นกล่าวว่าเป็นดี พวกเรากล่าวว่าดี ฯลฯ” คือได้ทรงกล่าวถึงลักษณะของผู้อื่นโดยความเป็นธรรม มิได้ทรงปรักปรำทำหั้นว่าเขาผิดหรือเลวทรามไปทั้งหมด

ผู้เขียน (ศรีบูรพา) เห็นว่า พุทธจริยาในเรื่องนี้เป็นแบบอย่างอันดียิ่งที่นักศึกษารุ่นเยาว์ จะเจริญรอยตาม การยึดถืออยู่แต่ชื่อของทฤษฎี โดยมิได้ศึกษาสิ่งที่เป็นเนื้อหาให้รู้ชัด ไม่ว่าจะ เป็นทฤษฎีที่เรา เชิดชูหรือที่เราคัดค้านก็ตาม ไม่เป็นสิ่งที่ เป็นคุณอะไร ความยึดถืออย่างเหนียวแน่นในความรู้เท่าที่ตนรู้จะตัดความงอกงามจำเริญของความรู้ และบุคคลผู้ปล่อยให้อุปาทานในทฤษฎีอันใดอันหนึ่งครอบงำตนไว้อย่างแน่นหนา ก็มักจะมองดูทฤษฎีอื่นแต่ในแง่ร้ายและในทางจับผิด โดยไม่ยอมเปิดตา ดูความแท้จริงในเนื้อหาของทฤษฎีอื่นๆ ว่ามีอะไรบ้าง หากว่าทฤษฎีที่เขายึดถืออยู่เป็นทฤษฎีที่ผิดแล้ว บุคคลอันอุปาทานนคตามรอบไว้เช่นนั้นก็ไม่วันจะได้พบทฤษฎีที่จะนำเขาไปสู่แสงสว่าง ได้เลย ไม่ว่าจะ เป็นทฤษฎีในทางโลกหรือในทางธรรม^{๔๗}

เมื่อเป็นสังฆธรรมแล้ว จะเป็นสังฆธรรมทางโลกหรือทางธรรมก็ตาม ศาสดาผู้ประกาศสังฆธรรมนั้นก็มุ่งผลเพื่อการระงับดับทุกข์ของมวลมนุษยด้วยกัน เป็นแต่ว่าสังฆธรรมทางโลกพินิจศึกษาโลกด้วยมุ่งหมายบำบัดทุกข์ของมนุษย์ ที่มีมูลเหตุมาแต่วัตถุ คือเข้าแก้ปัญหาการครองชีพของมนุษย์ อันเป็นปัญหาที่เผชิญหน้ามนุษย์อยู่ตั้งแต่มีมนุษย์ขึ้นมาในโลกตราบถึงทุกวันนี้ รวมทั้งเสริมสร้างวัฒนธรรมและศีลธรรม ในรูปแบบที่เป็นความดีงามร่วมกันและเป็นประโยชน์ร่วมกัน ในบรรดาสมาชิกทั้งหมดของชุมชนมนุษย์ สังฆธรรมทางโลกพิจารณาทางได้ทางเสียของมวลมนุษยจากการแก้ไขปรับปรุงสังคม ส่วนสังฆธรรมในทางธรรมโดยเฉพาะสังฆธรรมของพระพุทธศาสนานั้น แม้เป็นความรู้ชั้นเลิศเกี่ยวกับเรื่องจิต อันเป็นผลของการศึกษาค้นคว้าที่ได้มาจากการปฏิบัติด้วยการสละชีวิตเข้าแลกของพระบรมศาสดาก็ดี แต่สังฆธรรมในพระพุทธศาสนาก็คงรับรู้อิทธิพลของวัตถุที่สังฆธรรมทางโลกได้ค้นพบเช่นกัน สังฆธรรมในพระพุทธศาสนา มิได้ขัดแย้งกับสังฆธรรมทางโลกในเรื่องนี้ สังฆธรรมทางพระพุทธศาสนาซึมทราบในอิทธิพลของวัตถุเป็นอย่างดี และก็เพราะความซึมทราบในอิทธิพลของวัตถุเป็นอย่างดีนั้นเอง สังฆธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงได้เสนอการค้นพบที่จะเอาชนะมันในขั้นที่เป็นชัยชนะอันเด็ดขาด สังฆธรรมของพระพุทธศาสนา มุ่งเอาชนะมันในขั้นที่เป็นชัยชนะอันเด็ดขาด สังฆธรรมของพระพุทธศาสนา มุ่งเอาชนะมัน ด้วยการเข้าไปตัดมูลเหตุและตัดรากของมันทิ้งเสียทีเดียว เมื่อพิจารณาในแง่นี้ สังฆธรรมของพระพุทธศาสนาจึงเป็นสังฆธรรมที่ส่งเสริมเติมต่อสังฆธรรมของทางโลก สังฆธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นสังฆธรรมที่ช่วยยกระดับสังฆธรรมของทางโลกให้ขึ้นสู่สุดยอดของสังฆธรรม สังฆธรรมของพระพุทธศาสนาจะยกระดับมนุษย์จากระดับกัลยาณชนอัน โลกนิยมนับถือกัน ไปสู่ระดับอริยชน(ตามความหมายของพระพุทธศาสนา) สังฆธรรม

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘ - ๑๐.

ของพระพุทธศาสนาจะเข้าช่วยรักษาบาดแผลอันลึกในจิตใจของมนุษย์ ซึ่งเป็นบาดแผลที่ไม่มีสังขารใดๆ ของทางโลกจะสามารถเยียวยารักษาได้ ด้วยประการฉะนี้ สังขารของทั้งสองฝ่ายจึงมีเหตุผลอย่างยิ่ง ที่จะอยู่ร่วมกันไปอย่างผาสุกเพื่อทำการเกื้อกูลโลกและมนุษย์ไปด้วยกัน ตามขอบเขตความสามารถของสังขารนั้น และมนุษย์ก็สมควรจะแสวงหาประโยชน์จากสังขารทั้งสองนั้น นั่นแหละจะเป็นหลักประกันอันมั่นคงในสันติภาพถาวร ทั้งในส่วนภายนอกและส่วนภายใน คือความสงบที่ปราศจากความอดอยาก ความกลัวความกดขี่เบียดเบียนกันและในขณะเดียวกัน เมื่อผู้ใดปรารถนาจะได้รับความสงบที่ปราศจากความอิจฉาของกิเลสและบาปอกุศลทั้งปวงด้วย อันเป็นความสงบ และอิสรภาพขั้นสูงสุด ที่บรมสังขารในพระพุทธศาสนาสามารถจะให้แก่แต่ละคนที่มุ่งแสวงหาได้^{๔๘}

ในการศึกษาและตรวจสอบคุณค่าของพระพุทธศาสนา เราก็ควรจะกระทำโดยนัยเดียวกันนั้น คือเราควรจะศึกษาให้รู้แน่ชัดว่า เนื้อหาของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร สารัตถะแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้าคืออะไร พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์จะนำมนุษย์ไปสู่ที่ใด ธรรมะของพระพุทธเจ้าจะพิสูจน์ได้หรือไม่ว่า เมื่อบุคคลประพฤติตามคำสอนแล้วจะสำเร็จประโยชน์ตามคำสอนนั้นผู้เขียนกล่าวได้ว่า หากผู้ใดได้ศึกษารู้อัดแล้วจะเห็นได้เองว่าธรรมะของพระพุทธเจ้ามิใช่เรื่องของการเรียกร้องให้มารับเชื่ออย่างมกมาย หากเป็นธรรมอันอุดมที่ทนทานต่อการเพ่งพินิจ เป็นธรรมที่ยืนตระหง่านเรียกร้องให้คนทั้งหลายเข้าไปพิสูจน์ ซึ่งเมื่อเขาได้พิสูจน์แล้ว เขาก็จะต้องยอมรับในความแท้จริงของบรมสังขารนั้น ทั้งนี้ผู้เขียนไม่ได้ประสงค์จะให้บุคคลเห็นคล้อยตามที่กล่าวนี้ ก่อนที่เขาจะได้อ่านและพิสูจน์ธรรมะของพระพุทธเจ้าด้วยตนเอง

อุปาทานและอคตินั้น เป็นดังคุกมิดที่คุมขังคนไว้เป็นจำนวนมาก แสงสว่างแห่งสังขารไม่อาจแทงทะลุอุปาทานที่คุมขังบุคคลไว้ได้ หากบุคคลได้ปลดเปลื้องอุปาทานของเขาเสีย และได้เข้าสู่การศึกษาพระพุทธศาสนาด้วยปราศจากอคติที่ติดข้องอยู่ในใจมาแต่เดิม จนกระทั่งได้ทราบแก่นสารของธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว เขาเองจะเป็นผู้ยืนยันออกมาโดยปราศจากความลังเลใจว่านี่เป็นวิชาในอันดับหนึ่งที่มนุษย์จะต้องเรียนรู้และนำมาปฏิบัติต่อชีวิต^{๔๙}

ก็ย่อมจะมีคนอยู่จำพวกหนึ่งที่เป็นดังดอกบัวอันจะไม่ยอมโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำ และจะต้องตกเป็นเหยื่อของสัตว์น้ำไป แต่ก็ย่อมจะมีคนจำนวนมากไม่น้อยที่เป็นดังดอกบัวอันกำลังจะโผล่ขึ้นมาเหนือผิวน้ำ เพื่อรับความเบิกบานและแสงสว่าง หากว่าเขาเหล่านี้มิได้เข้ามาใกล้ชีวิตพระธรรม

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐ - ๑๒.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓ - ๑๔.

ก็มีได้หมายความว่าเขาไม่ต้องการจะเข้ามาหรือว่าเขาปฏิเสธพระธรรม แต่เพราะว่ามีเหตุบางประการมาสกัดกั้นไว้ และเหตุดังกล่าวนั้นก็อาจจะมาจากความมัวเมาในความหนุ่ม ความมัวเมาในความไม่มีโรค และความมัวเมาในชีวิตความเป็นอยู่ แม้พระพุทธองค์ก่อนที่จะเสด็จออกแสวงหาโมกขธรรม (คือความหลุดพ้น หรือนิพพาน) ก็ได้ทรงตกอยู่ในบ่วงแห่งความมัวเมาทั้งสามประการนี้เหมือนกัน^{๕๐}

คนไม่น้อยเมื่อได้ยิน ได้ฟังเรื่องนรกสวรรค์ และคำบรรยายอันพิสดารเกี่ยวกับชีวิตในขุมนรกต่างๆ และในสวรรค์ชั้นต่างๆ แล้วยึดถือว่า นั่นเป็นเรื่องเนื้อหาของพระพุทธศาสนา ก็แบ่งออกได้เป็นสองพวกดังกล่าวข้างต้นเช่นเดียวกัน และในเรื่องทำนองพญามารพร้อมด้วยพลมาร ได้ยกกองทัพเข้าโจมตีพระพุทธองค์ขณะบำเพ็ญความเพียรอยู่นั้น ก็ทำให้เกิดความเชื่อถือตามคำกล่าวที่เป็นบุคลาธิษฐานอย่างจริงจังในบุคคลพวกหนึ่ง และทำให้เกิดการมองดูอย่างเขี่ยหยันในบุคคลอีกพวกหนึ่งเช่นเดียวกัน

ถัดจากนั้นก็มาถึงเรื่องศัพท์ต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เช่น คำว่านิพพาน สติปัญญา ๔ ไตรลักษณ์ เบญจขันธ์ และคำอื่นๆ อีกในทำนองเดียวกันนี้ ซึ่งคนเป็นอันมากไม่เข้าใจ และเมื่อไม่เข้าใจแล้ว เขาก็ตีความเอาว่าเป็นเรื่องจำพวกลึกลับ เป็นเรื่องจำพวกของขลังของศักดิ์สิทธิ์ อันอยู่นอกเหนือความสนใจของเขา บางพวกก็เห็นไปว่า เป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้อง และไม่เป็นคุณประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตในปัจจุบันเสียเลย อันที่จริงก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจอยู่ เพราะว่าหน้าตาของศัพท์ต่างๆ ในพระพุทธศาสนาที่มาจากภาษาบาลีนั้น ดูช่างเป็นคนแปลกหน้าสำหรับคนทั่วไปที่จะเข้าไปทักทายปราศรัยด้วย และดูเป็นสิ่งที่ห่างไกล ต่อการดำเนินชีวิตของคนธรรมดาสามัญเสียเหลือเกิน คำบางคำ เช่น คำว่า กรรมฐาน นั้น เมื่อเขียนเป็นรูปภาษาบาลีว่า กัมมภูฐาน และคำว่า ไตรลักษณ์ นั้น เมื่อกล่าวให้ดูขลังว่าพระไตรลักษณ์ก็ยิ่งชวนให้เขาเข้าใจว่า เป็นเรื่องห่างเหินจากชีวิตของเขาเสียจริงๆ การที่คนทั่วไปไม่คุ้นเคยกับศัพท์ของพระพุทธศาสนาเหล่านี้ ก็เนื่องด้วยแต่เดิมมาพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่สอนและเรียกกันแต่ภายในวัด คือนอกจากพระภิกษุแล้วก็มีท่านที่เรียกกันว่าอุบาสก อุบาสิกา ซึ่งโดยมากเป็นพวกท่านผู้เฒ่าผู้แก่ที่ไปฟังเทศน์ฟังธรรมตามวัดเป็นประจำ ดังที่เรียกกันว่า “เข้าวัดเข้าวา” และก็มีจำนวนเพียงน้อยนิดเท่านั้น ส่วนพวกพุทธศาสนิกที่มีได้ “เข้าวัด” ซึ่งมีจำนวนมากมายมहींมานั้น ก็มีโอกาสน้อยนักที่จะได้เรียนรู้ธรรมและดังนั้นจึงห่างเหินจากธรรม จนไม่อาจอธิบายธรรมะให้คนนอกพระพุทธศาสนาเข้าใจได้ว่า คำสอนของพระพุทธเจ้ามีว่าอะไรบ้างแม้ผู้ที่ “เข้าวัด” ก็ตาม ก็ไม่ได้หมายความว่าท่านเหล่านั้นได้เรียนรู้ธรรมถูกต้องตาม

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔ - ๑๕.

พุทธประสงค์เสมอไป จนกระทั่งในกาลสมัยไม่นานมานี้ จึงได้มีการเคลื่อนไหวในอันเผยแพร่ธรรมออกมานอกวัด ท่านภิกษุและท่านสัตบุรุษผู้ริเริ่มปฏิบัติการณ์นี้ ย่อมสมควรได้รับการคารวะและรำลึกถึงด้วยความขอบคุณเป็นอย่างยิ่ง และการเคลื่อนไหวเช่นนี้ก็สมควรจะได้รับการร่วมมือส่งเสริมจากผู้ใดก็ตามต่อไป^{๕๑}

สิ่งที่คล้อยใจคนนอกพระพุทธศาสนา ให้หันเข้ามาเสพรสพระธรรมของพระพุทธศาสนานั้นก็คือ คุณค่าแห่งสังฆธรรมในพระพุทธศาสนานั้นเอง ไม่ว่าจะเป็นอดีตหรือปัจจุบัน ในอดีต เมื่อพระสารีบุตรยังศึกษาลัทธิติของอาจารย์อื่นอยู่ และได้มาฟังธรรมของพระพุทธเจ้าที่พระอัสสชิได้แสดงให้ฟังแต่โดยย่อว่า “ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น” ได้ฟังเพียงเท่านั้น พระสารีบุตรซึ่งต่อมาได้เป็นอัครสาวกของพระศาสดา ก็ซึมซาบคิดว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่สอนถึงเรื่องเหตุและผลซึ่งเกิดจากเหตุ และสอนถึงการดับของเหตุทั้งหลายด้วย ครั้นแล้วพระสารีบุตรก็เลื่อมใสและมอบตนเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าแต่นั้นมา ในปัจจุบันก็เหมือนกับในอดีต ชาวต่างประเทศผู้มีการศึกษาชั้นสูงและได้หันเข้ามานับถือพระพุทธศาสนา ก็เนื่องมาแต่ได้อ่านหนังสือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา และบังเกิดความจับใจในธรรมนั้น เพราะเหตุว่าธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นธรรมที่แสดงเหตุและผล “เป็นธรรมอันจะเรียกร่องผู้อื่นให้มาดูแลได้” กล่าวคือ ไม่ว่าใครก็ตามหากสงสัยในสังฆธรรม ธรรมนั้นย่อมทำให้เขามาพิสูจน์ความถูกต้องแท้จริงได้เสมอ^{๕๒}

ลัทธิพราหมณ์ถือว่า บาปที่ทำแล้วย่อมลอยเสียได้ด้วยทำพิธีเมื่ออาบน้ำ และลัทธิคริสตังถือว่า อ้อนวอนพระเจ้าเพื่อโปรดยกบาปให้ได้ ฝ่ายพระพุทธศาสนาถือว่า “บาปทำเองย่อมเศร้าหมองเอง ไม่ทำบาปเองย่อมหมดจดเอง ความหมดจดและความเศร้าหมองเป็นเฉพาะตัว คนอื่นยังคนอื่นให้หมดจดหาได้ไม่”^{๕๓}

ชาวต่างประเทศผู้ทรงคุณวุฒิบางคน ภายหลังจากได้อ่านหนังสือ ธรรมบท เพียงเล่มเดียว ก็ได้ตัดสินใจเข้าใจรับเอาพระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งพำนักแห่งชีวิตของเขา และยังได้อุทิศชีวิตเพื่อประกาศพระพุทธศาสนาตลอดชีวิตของเขา และก็มีชาวต่างประเทศเป็นอันมาก เมื่อได้อ่านหรือได้ฟังธรรมอันเป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาเพียงครั้งเดียว ก็ได้น้อมชีวิตของเขาเข้ามาสู่กระแสธรรม นั้นเพราะอะไรเล่า? นั่นก็เพราะเหตุว่าธรรมะที่เจ้าชายสิทธัตถะแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ได้

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗ - ๑๘.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙ - ๒๐.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑ - ๒๒.

ทรงค้นพบนั้นเป็นอุดมธรรม เป็นบรมสังฆธรรม อันเรียกร้องให้คนทั้งหลายมาชุมนุมและพิสูจน์ความจริงได้ด้วยตัวของเขาเอง คู่เคียงกับที่นักวิทยาศาสตร์ทั้งหลายได้ประกาศการค้นพบและสามารถแสดงข้อพิสูจน์การค้นพบของเขาให้ประจักษ์แก่คนทั้งหลายได้ ข้อกรต่างกันระหว่างการค้นพบของนักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติกับการค้นพบของพระพุทธองค์ก็คือ การค้นพบของนักวิทยาศาสตร์เป็นเรื่องของรูปธรรม จึงอาจพิสูจน์ให้ทุกคนเห็นประจักษ์ได้ ส่วนการค้นพบของพระพุทธองค์นั้น ในส่วนที่เป็นสัจธรรม เป็นเรื่องของนามธรรม จึงเป็นเรื่องที่แต่ละคนจะต้องทำการพิสูจน์ด้วยตนเองคนอื่นจะพิสูจน์แทนกันไม่ได้ เพราะจะแสดงให้เห็นประจักษ์แก่คนทั่วไป เช่นในเรื่องรูปธรรมไม่ได้ แต่ผู้ซึ่งทำการพิสูจน์ย่อมเห็นประจักษ์ได้ อย่างไรก็ตาม การพิสูจน์ของคนหนึ่งอาจก่อศรัทธาให้แก่อื่นๆ และชักจูงใจให้เขาเข้ามาทำการพิสูจน์ได้

ท่านพุทธศาสนิกชาวไทยผู้ห่างเหินธรรมในศาสนาอันประเสริฐของท่านเอง จะไม่ลองชวนขยายหาหนังสือเช่น ธรรมบทหรือประทีปแห่งเอเชีย มาอ่านคุ้ยแกล่มหนึ่งหรือ ?^{๕๔}

ผู้ที่ยังไม่เข้านั่งอยู่ใกล้ๆ พระพุทธศาสนา เมื่อได้อินว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม ก็อาจจะเข้าใจไปว่าพระพุทธเจ้าได้นั่งหลับตาภาวนาคิดตั้งหลักธรรมต่างๆ ขึ้นเอง แล้วก็ได้ออกตั้งสอน และสิ่งที่คนๆ หนึ่งคิดขึ้นเองหรือด้วยอาศัยอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อะไรก็ตาม อาจจะเป็นความคิดที่ผิดก็ได้ ถูกก็ได้แต่ที่เท่านั้น คำว่า ตรัสรู้ ก็มีความหมายอย่างง่ายๆ ว่า “การค้นพบ” เท่านั้นเอง เมื่อความจริงเป็นเช่นนี้ สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับธรรมในพระพุทธศาสนา ก็เป็นเรื่องที่ดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ของคติแห่งธรรมดา ซึ่งเราทั้งหลายย่อมจะติดตามทำความเข้าใจต่อไปได้ เป็นแต่ว่าธรรมบางอย่างที่ได้ค้นพบโดยพระพุทธเจ้านั้นเป็นการค้นพบธรรมชาติที่ลึกซึ้ง ซึ่งไม่เคยมีศาสดาหรือนักวิทยาศาสตร์คนใดในปางก่อนหรือในปัจจุบัน จะได้ค้นไปถึงด้วยเหตุนี้ธรรมบางข้อของพระองค์ จึงต้องการการศึกษาด้วยความตั้งใจและอดทนสักหน่อย การที่กล่าวว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ริยสัจสี่นั้น ก็มีความหมายเท่ากับที่จะกล่าวว่า พระพุทธเจ้าหรือเจ้าชายสิทธัตถะแห่งกรุงกบิลพัสดุ์ได้ค้นพบความเป็นจริงอันประเสริฐ หรือความเป็นจริงชั้นเลิศสี่อย่าง เท่าที่มนุษย์จะสามารถค้นได้ในโลกนี้ สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มิใช่สิ่งที่พระพุทธเจ้า “คิด” ขึ้น แต่เป็นสิ่งที่พระองค์ได้ทรง “ค้นพบ” เช่นเดียวกับกฎที่สัจจะของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและวิทยาศาสตร์สังคม ซึ่งได้ถูกค้นพบโดยนักวิทยาศาสตร์ทั้งสองประเภทนั้น สิ่งที่มีมนุษย์คิดตั้งขึ้นเป็นกฎเกณฑ์ต่างๆ เช่น

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

กฎหมายของบ้านเมืองเป็นต้นนั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยไปได้ แต่สิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่โดยธรรมดา ธรรมชาติของมันนั้น ย่อมเป็นอยู่เช่นนั้นอย่างไม่เปลี่ยนแปลง^{๕๕}

คำศัพท์เช่นคำว่า “นิพพาน” อันเป็นการแสดงการค้นพบขั้นสุดยอดของพระพุทธศาสนา และเป็นจุดหมายปลายทางของชีวิตที่พระพุทธองค์ปรารถนาจะนำมนุษย์ชาติไปให้ถึงนั้น ก็มีพุทธศาสนิกเป็นอันมากไม่เข้าใจความหมายของคำนั้นเสียเลย หรือมีจะนั้นก็เข้าใจผิดที่คิดทางไปหมดจริงอยู่ นิพพานนั้นโดยที่เป็นเรื่องขั้นสุดยอดของพระพุทธศาสนา และเป็นเรื่องที่ชาวโลกไม่เคยรู้จักกันมาก่อน ก็เป็นเรื่องที่จะเข้าใจได้ไม่่ง่ายนัก แต่ก็ไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะอธิบายให้เห็นโฉมหน้าและเค้าเงื่อนไม่ได้ การที่คนโดยมากไม่สนใจจะฟัง หรือทำความเข้าใจในเรื่องนิพพาน ก็เพราะว่าไปฉวยเอาความหายที่ผิดของคำว่านิพพานไปยึดถือไว้ แล้วก็เกิดความท้อถอยระอาใจในเรื่องนิพพาน หรือบางทีก็ถือเอาเป็นเรื่องขบขัน คนบางส่วนเข้าใจว่า นิพพานเป็นโลกหรือเป็นเมืองอันแสนวิเศษยิ่งกว่าเมืองสวรรค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นั่นไม่รู้จักแก่ ไม่รู้จักตายชั่ววันรันดร และพระองค์ก็พยายามจะเงินให้พวกเราไปเสวยสุขกับพระองค์ในโลกหรือในเมืองเช่นนั้น คนบางส่วนก็มองผู้ปฏิบัติธรรมของพระศาสดา โดยเข้าใจว่าเขาเหล่านั้นมุ่งจะไปมีชีวิตอยู่ในโลกอันโอฬารพันลึกเช่นนั้นแล้วก็หัวเราะขบขันในพฤติกรรมของผู้ปฏิบัติเหล่านั้น และมองการปฏิบัติธรรมว่าเป็นความหลงหรือความเพ้อฝันที่นำสมเพชยิ่งคนบางส่วนก็เห็นว่า เรื่องนิพพานเป็นเรื่องของความลึกลับ เป็นเรื่องของพวกฤาษีชีไพร และไม่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนธรรมดาทั่วไปเลย

แต่ถ้าเราจะใช้เวลาเพียงเล็กน้อย แสวงหาและศึกษาคำอธิบายของท่านพุทธศาสนิกบัณฑิตสัก ๔-๕ ท่าน เราจะเข้าใจความหมายของคำว่า นิพพาน ได้อย่างถูกต้อง และใกล้ชิดกับความ เป็นจริงที่สุด และด้วยการใช้เวลาให้ความสนใจแก่การทำ ความเข้าใจในเรื่องคำศัพท์ในพระพุทธศาสนาเพียงเล็กน้อย เราก็จะสามารถขจัดความหลงผิดที่เราได้แบกได้ยึดถือมาเป็น เวลานานปีหรือเกือบตลอดชีวิตของเราเสียได้ ทั้งนี้ก็เช่นเดียวกันกับการที่เราได้ยินได้ฟังเรื่องต่างๆ ทางคดีโลกมาอย่างผิวเผิน และได้หลงยึดถือไว้ด้วยความรักบ้าง ชังบ้าง มาเป็นเวลานาน ภายหลัง เมื่อมีเหตุบังเอิญให้เราได้ตรวจสอบข้อความจริง หรือได้ศึกษาเรื่องนั้นๆ โดยใช้เวลาเพียงเล็กน้อย เท่านั้นแล้ว เราก็ได้ทราบว่าความยึดถือแต่เดิมของเราที่ได้เป็นมาในกาลอันยาวนานนั้นผิดไป ทั้งหมด

เมื่อเราศึกษาเข้าใจอย่างถูกต้องแล้ว เราก็จะทราบได้ในทันทีว่า นิพพานไม่ใช่เป็นเมืองแก้วเมืองสวรรค์ ที่พระพุทธเจ้าพยายามจะเงินให้มนุษย์ได้ไปร่วมบันเทิงสุขกับท่าน ณ ที่นั้น

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

ทั้งหลาย... การนิพพานของมนุษย์เราโดยที่แท้ก็คือ ความที่จิตของคนเราเข้าถึงสภาพแห่งความไม่มี ความร่ำร้อนเผาผลาญ ความเสียดแทงขอกตำ และความผูกพันร้อยรัดอย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง... นิพพาน แปลว่า ดับเย็นสนิทของสิ่งที่ร้อน อะไรเป็นของร้อน? ชีวิตเป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร? ร้อน เพราะไฟคือราคะ โทสะ โมหะ ความเย็นสนิทของสิ่งเหล่านี้ (คือสิ่งที่ประกอบเป็นตัวชีวิต) เพราะ ไปถูกไฟ คือ ราคะ โทสะ โมหะเผาให้ร้อน นั่นคือนิพพาน ฉะนั้น นิพพานก็คือความเย็นสนิทของ ชีวิตที่เคยเป็นของร้อนมาก่อนนั่นเอง... นิพพาน แปลว่า ปราศจากการเสียดแทงขอกตำ (จากกิเลส) แปลว่า ปราศจากเครื่องผูกพันร้อยรัด (จากกิเลส)... นิพพาน คือ สภาพชนิดหนึ่งซึ่งเป็นตัวความ บริสุทธิ์ ความว่าง ความเบา ความสุขอันแท้จริง ความชุ่มชื้นเยือกเย็น ฯลฯ อย่างสุดยอด

บัดนี้ ผู้อ่านก็พอจะแลเห็นรูปโฉมของนิพพานแล้วว่าเป็นอย่างไร และนิพพานก็มีใช้ เรื่องเมืองแก้วเมืองสวรรค์ดังที่คนบางจำพวกเข้าใจผิดๆ ไป ผู้เขียนมิได้ประสงค์จะมากิปรายถึง ความหมายและคุณภาพของนิพพานในที่นี้ ผู้เขียนเพียงแต่จะหยิบยกคำว่า นิพพาน มาเป็นตัวอย่าง สำหรับจะชี้ว่า คำศัพท์ต่างๆ ในพระพุทธศาสนานั้น หากว่าได้ถอดความหมายออกมาและอธิบาย ด้วยถ้อยคำธรรมดาแล้ว ก็จะปรากฏว่าเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนานั้นหาใช่เรื่องจำพวกลึกลับเพื่อฝัน หรือเป็นเรื่องเหลือวิสัยที่จะทำการศึกษาไม่ ทั้งแทนที่จะเป็นเรื่องห่างไกลจากความต้องการของ มนุษย์ กลับจะกลายเป็นเรื่องที่มนุษย์นำจกปรารถนาเป็นอย่างยิ่ง เพียงแต่ว่าเขาจะตัดสินใจและลง มือกระทำ เพื่อให้หลุดล่องไปตามปรารถนาหรือไม่เท่านั้น^{๕๗}

พระพุทธศาสนาจำแนกปัญญาออกเป็นสามชั้น ตามวิธีที่บุคคลได้ปัญญานั้นๆ มา ได้แก่ ๑) สุตมยปัญญา คือปัญญาเกิดจากการฟัง ซึ่งรวมทั้งปัญญาที่เกิดจากการอ่านด้วย ๒) จินตามย-ปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการคิด ๓) ภวานมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการเจริญภาวนา การศึกษา วิชาความรู้ทางคฤโลกและการที่บุคคลได้วิชา หรือปัญญาทางคฤโลกมานั้น รวมอยู่ในปัญญาชั้น หนึ่งและชั้นสอง คือ สุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา วิชาการทางโลกไม่มีความจำเป็นจะต้อง ดำเนินไปจนถึงขั้นภวานมยปัญญา แต่วิชาในทางธรรมจำเป็นจะต้องเข้าไปถึงขั้นภวานมยปัญญา เพราะว่าปราศจากการภาวนาแล้ว บุคคลไม่อาจบรรลุปัญญาหรือเข้าถึงอุดมธรรมในพระพุทธ-ศาสนาได้ นี่เป็นข้อสำคัญที่เราผู้เป็นพุทธศาสนิกจะต้องสำเหนียกไว้แต่ในขั้นต้น^{๕๘}

ก็เป็นที่น่าเสียดายอยู่ที่คนเป็นอันมากผู้ไม่เข้าใจเรื่องวิปัสสนากรรมฐานนั้น หาใช่เป็น คนนอกศาสนาไม่ ที่แท้ก็เป็นพวกที่นับถือพระพุทธศาสนาตัวเอง และนี่ก็มีใช้เรื่องที่น่าประหลาดใจ

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐ - ๓๑.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒.

นัก และก็มีใช้เรื่องที่ควรจะตีโพยตีพาย ทั้งนี้เพราะเหตุว่าในประเทศไทยอันร่ำเรื่องไปด้วยโบสถ์วิหาร พระพุทธรูป และศิลปะของฟ้าอากาศศาสตร์นี้ พุทธศาสนิกส่วนมากยังไม่คุ้นเคยกับเรื่องวิปัสสนากรรมฐานมาแต่ก่อน แม้ว่าเรื่องนี้จะป็นเรื่องหัวใจของการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา ก็ตาม การปฏิบัติธรรมยังไม่เคยถูกเน้นให้เห็นว่า เป็นเรื่องหัวใจของพระพุทธศาสนา จนกระทั่งเมื่อไม่นานมานี้เอง จึงได้มีพระเถระผู้ทรงธรรมบางท่านได้ทำการเน้นในเรื่องนี้ขึ้น เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ ท่านเจ้าคุณพระพิมลธรรมและคณะพระอาจารย์แห่งสำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดมหาธาตุ ได้เผยแพร่ความรู้และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้แผ่กว้างออกไปในนานาจังหวัด แม้เช่นนั้นก็ยังเป็นเรื่องที่รู้จักในวงผู้สนใจใคร่ธรรม อันยังมีอยู่เป็นจำนวนน้อยนัก ณ บัดนี้ก็มิได้จะต้องพยายามส่งเสริมให้เกิดความตระหนักในความสำคัญของการปฏิบัติธรรมแพร่หลายออกไปอย่างไม่หยุดยั้งเท่านั้น^{๕๙}

“ความรู้” ที่พระพุทธศาสนาเรียกร่องจากผู้นับถือพระพุทธศาสนานั้น มิใช่เป็นแต่เพียงความรู้ในเรื่องหลักธรรมของพระพุทธศาสนา หากจะต้องเป็น “ความรู้” ที่ใจของเราได้สัมผัสอยู่เองทีเดียว ข้อนี้แหละที่ทำให้ความรู้ในพระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากความรู้ในทางคคิโลกทั้งปวง หากความรู้ในสังขารของพระพุทธศาสนามีได้มาสัมผัสสนิทอยู่กับใจของเราแล้วสังขารนั้นก็หาเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนรู้สังขารไม่ด้วยเหตุนี้เอง จึงได้มีระบบหรือวิธีการเป็นพิเศษของพระพุทธศาสนาที่จะให้ผู้มีศรัทธาได้ปฏิบัติ เพื่อนำสังขารเข้าไปสู่ใจหรือน้อมใจเข้าไปสัมผัสกับสังขาร ระบบหรือวิธีการดังกล่าวนี้ ในพระพุทธศาสนาเรียกว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๖๐}

พระบรมศาสดาจึงได้พบว่า อตภาพนี้หาได้มีตัวตนอันแท้จริงของมันไม่ และก็หามีความเที่ยงคงทนที่ไหนไม่ เป็นแต่ธาตุต่างๆ ที่มาประชุมคุมกันเข้า มีแต่ความเป็นขึ้นหรือส่วนต่างๆ ที่มาประกอบยึดโยงกันเข้าไว้ชั่วคราว และในขณะที่ยังยึดโยงกันอยู่นั้นเอง ก็ทำการแปรเปลี่ยนไปเป็นลำดับ และในที่สุดก็จะถึงความแตกสลายกลับคืนไปเป็นธาตุต่างๆ ซึ่งโลกสมมติเรียกกันว่าความตาย และเมื่อถึงกาลอันธรรมาชาติที่แตกสลายเหล่านั้นได้กลับประชุมคุมกันขึ้นมาใหม่ โลกก็เรียกว่า ความเกิด แต่ความแท้จริงนั้นมันเป็นเรื่องการอุบัติและการแตกสลายของสิ่งที่ไม่มีความแน่นอน

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

พระพุทธศาสนาได้เปิดเผยให้เห็นความจริงว่า อัฏฐภาพของมนุษย์แต่ละคนนั้นเป็นแต่ส่วนต่างๆ ของธรรมชาติที่มาประสมกันเข้าตามสภาพอันแท้จริงของมันนั้น ไม่มีตัวตนที่ไหนเลย ไม่มีตัวตนที่จะให้ใครไปปรับสมอ้างว่า มันเป็นตัวตนของผู้หนึ่งผู้นี้เลย เลยมันก็ไม่มีความคงทนที่อะไรเลย เป็นแต่ชิ้นต่างๆ ของธรรมชาติที่มีความแปรเปลี่ยนอยู่เรื่อยไป มีแต่ความเกิดดับอยู่เรื่อยไป แต่เพราะว่ามนุษย์ไม่เพ่งพินิจศึกษา และไปหลงยึดถือมันไว้เสียอย่างแน่นหนา มันจึงไม่มีตัวตนและไม่มีความเที่ยงแท้คงทนมันคือ “เบญจขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ” นี้ จึงกลายเป็นตัวทุกข์ มีความทุกข์ติดตรงเป็นธรรมดาอยู่กับตัวมัน โดยผู้ที่เข้าไปยึดถือและอ้างว่ามันเป็นของฉัน ก็ต้องเป็นผู้เสวยทุกข์นั้น^{๖๑}

ศรีบูรพาได้สรุปใจความอุดมธรรมเอาไว้ว่า “ถ้าจะสรุปอุดมธรรมที่เรียงไว้ข้างต้นนี้ก็จะได้ใจความดังนี้ ในเบื้องต้นการศึกษาในเรื่องอัฏฐภาพของมนุษย์ซึ่งพระพุทธศาสนาได้จำแนกออกเป็นส่วนต่างๆ ๕ ส่วนเรียกว่า เบญจขันธ์ ได้นำไปสู่ความรู้ตามเป็นจริงใน สามัญลักษณะทั้งสาม ของชีวิตและสังขารทั้งปวง อันได้แก่ ความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่มีตัวตนการศึกษาถึงอริยสัจสี่ จะนำไปสู่ความรู้ตามความเป็นจริงว่าความทุกข์นั้นได้ผูกพันอยู่กับชีวิตของคนเราตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย เหตุที่ชักนำให้เกิดความทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหา เมื่อดับตัณหาซึ่งเป็นเหตุเสียแล้วทุกข์ซึ่งเป็นผลย่อมดับไปตาม เพราะว่าตัณหาเป็นเหตุของอุปาทาน คือความเข้าไปยึดถือเบญจขันธ์ว่าเป็นตัวตน อันเป็นจุดอุบัติของทุกข์ทั้งปวง ดังนั้น เมื่อดับตัณหา อุปาทานก็ดับไปตาม เมื่อความเข้าไปยึดถือเบญจขันธ์ถูกถอนออกไปได้สิ้นเชิงแล้ว ความทุกข์ก็เป็นอันถูกถอนไปด้วยในขณะเดียวกัน เบญจขันธ์ที่ดำรงอยู่ก็จะเป็นแต่สักว่าเบญจขันธ์จะแปรเปลี่ยน จะเสื่อม จะแตกทำลายไปอย่างไร ก็ไม่ก่อความทุกข์ให้แก่ใคร เพราะไม่มีใครเข้าไปยึดถือมันเสียแล้ว (เพื่อที่จะเข้าใจความเป็นเหตุเป็นผลของธรรมเหล่านี้ให้แจ่มแจ้ง สมควรจะศึกษาธรรม ปฏิจจสมุปบาท อันแปลว่าสภาพอันอาศัยกันเกิดขึ้นหนทางหรือ มรรคมืองค์ ๘ เป็นธรรมปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความดับทุกข์สิ้นเชิง ระบบหรือวิธีการปฏิบัติเพื่อได้ปัญญาจักขุ คือได้ดวงตาเห็นธรรมนั้น ได้แก่ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน หรือการเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ตามที่พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร”^{๖๒}

ผู้เขียน (ศรีบูรพา) มิได้คาดหมายว่า การกล่าวถึงเรื่องวิปัสสนากรรมฐานแต่โดยย่อนี้ จะทำให้ท่านผู้อ่านที่ยังไม่คุ้นเคยกับเรื่องนี้มาก่อน สามารถเล็งเห็นคุณค่าอันอัศจรรย์ของวิปัสสนา

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑-๕๒.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕-๕๖.

กรรมฐานตามที่มีอยู่โดยแท้จริง ผู้เขียนหวังแต่เพียงว่า ข้อเขียนนี้อาจช่วยให้ท่านผู้อ่านเกิดความสนใจในเรื่องวิปัสสนากรรมฐานในทางที่ถูกต้องขึ้นบ้าง และทำความขวนขวายศึกษาในเรื่องนี้ต่อไปโดยการแสวงหาหนังสือที่เกี่ยวกับเรื่องนี้มาอ่านด้วยমনสิการ เช่น หนังสือของท่านเจ้าคุณอุดมวิद्याณเถระ และหนังสือวิปัสสนาสารเป็นต้น หรือไปได้ถามของความรู้เพิ่มเติมโดยจากคณะพระอาจารย์ที่วัดมหาธาตุ หรือจากท่านผู้ทรงคุณวุฒิในทางนี้ ณ ที่หนึ่งใด หากได้ผลเพียงเท่านี้ผู้เขียนก็มีความยินดีอย่างยิ่ง

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น จะกล่าวอีกทางหนึ่งก็คือเป็นการปลงชีวิตเข้าปฏิบัติกรรม ๓ ข้อ ที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ ๑) การไม่กระทำความชั่ว คือ ความชั่วทั้งปวง ๒) การกระทำแต่กุศล คือ ความดีให้เต็มเปี่ยม ๓) การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ผู้ปฏิบัติจักได้ปณิธานในการดำเนินชีวิตไปตามหลักกรรม ๓ ข้อนี้ หาก ว่าในอนาคตเขาจะได้ประพฤติกาลพลาดพลั้งลงไปไม่กลมกลืนกับหลักกรรม ๓ ข้อนี้ ก็จักมีความเสียใจและรู้จักตัดเตือนตัวเอง^{๖๔}

สำหรับท่านที่ยังมิได้เข้ามาทดลองปฏิบัติ เพื่อพิสูจน์สังขารของพระบรมศาสดานั้น หากท่านประสงค์จะฟังคำชักชวนจากผู้ปฏิบัติสักสองคำ ผู้เขียนใคร่จะเสนอคำชักชวนดังนี้ ในเบื้องต้นขอท่านจงถามตัวเองว่ามีสักวันหนึ่งใหม่ในชีวิตของท่าน ที่ท่านได้ใช้ไปด้วยการตามระวังรักษาจิต และประคองจิตของจิตของท่าน ให้น้อมไปแต่ในทางกุศลตลอดวัน? มีสักชั่วโมงหนึ่งใหม่ที่ท่านได้ใช้สติเฝ้าดูการดำเนินของจิต เฝ้าดูปฏิกริยาอันสับสนของจิตที่มีต่ออารมณ์ภายนอกตลอดหนึ่งชั่วโมง? หากท่านไม่เคยทำดังนี้เลย ท่านจะไม่นึกเสียใจหรือว่า ตลอดเวลานานปีในชีวิตของท่าน ท่านเต็มใจที่จะใช้เวลาเหล่านั้นไปได้สารพัดอย่าง ไม่เลือกว่าจะเป็นไปในทางที่เป็นสาระหรือไม่เป็นสาระ แต่ท่านมิได้ยอมใช้เวลาแม้แต่สักวันหนึ่งหรือเพียงชั่วโมงหนึ่งเพื่อพิสูจน์บรมสังขารของพระพุทธเจ้า ซึ่งก็เป็นการแสวงหาหลักประกันในการดับหรือบรรเทาความทุกข์ร้อนใจอย่างได้ผลให้แก่ตัวท่านเอง ถ้าท่านมีศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา ท่านจะไม่นึกเสียใจหรือว่า ท่านยังมีได้ทำกรณบูชาพระพุทธเจ้า ด้วยการปฏิบัติบูชาอันเป็นบูชาที่พระองค์ปรารถนาเลย เวลาที่ได้ใช้ไปในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแม้ว่าจะจะเป็นระยะเวลาสั้นๆ เพียงสักหนึ่งเดือนก็ตาม จะเป็นเวลาที่ท่านจะมีโอกาสกล่าวได้ว่า เป็นเวลาหนึ่งเดือนที่ท่านได้เรียนรู้ถึงความดำเนินแห่งชีวิตของท่านอย่างมีคุณค่าที่สุด และไม่เคยมีการใช้เวลาหนึ่งเดือนที่ล่วงเลยมาในชีวิต ที่จะไม่มีความหมจดงงามเสมอด้วยหนึ่งเดือนของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๖๕}

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔-๖๕.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖-๖๗.

แม้ว่าที่หมายสุดท้ายของพระพุทธศาสนาจะเป็นที่หมายอันลึกลับซึ่งนัก แต่ก็มีใช้ที่หมายอันเหลือวิสัยที่เวไนยสัตว์จะบรรลุได้ นอกจากนั้น พระพุทธเจ้าก็มีใช้บุคคลที่มีแต่เจตนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ เช่นท่านนักสังคมนิยมยูโตเปียแห่งศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งได้วาดภาพสังคมอุดมคติเสนอแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยความสำนึกซาบซึ้งในมนุษยธรรม แต่ก็มีได้แสดงวิธีการอันแน่ชัดไว้ว่ามวลมนุษย์จะไปสู่สังคมอุดมคตินั้นได้อย่างไร พระพุทธเจ้ามิได้ทรงประกาศสภาพนิรทุกข์ หรืออมฤตธรรมแก่มวลมนุษย์ แล้วก็ปล่อยให้มนุษย์ยืนเคืองกว้างคลำหาหนทางที่จะไปถึงเอาเองและหากว่าได้ทรงทำเช่นนั้นแล้ว พระพุทธศาสนาก็จะไม่ตั้งยั้งยืนมาได้เลย แต่จริงนั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศสภาพนิรทุกข์ให้มนุษย์ได้รู้จักว่าเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ แล้วก็ได้ทรงบอกวิธีปฏิบัติอันแจ่มแจ้ง และมีประสิทธิภาพซึ่งจะนำศึกษาไปถึงสภาพนั้น ได้อย่างไม่มีข้อสงสัยเลย^{๖๖}

ศิลปะในการครองชีวิตตามธรรมของพระพุทธศาสนา ท่านพุทธทาสเรียกว่า ศิลปะแห่งการดับทุกข์ ท่านกล่าวว่า “ไม่มีศิลปะอันใดจะมีความหมายหรือความงดงามยิ่งไปกว่าศิลปะแห่งการดับทุกข์ ความดับทุกข์เป็นศิลปะ เพราะเป็นงานที่แสนจะสุขุมประณีต ทำยากยิ่งกว่างานฝีมือใดๆ และมีความงดงามจับใจผู้เห็น ทั้งในขณะที่ทำและในขณะที่ได้รับผลของการทำนั้น ยิ่งกว่าความงามของศิลปะใดๆ ในโลก หากแต่ว่าเป็นศิลปะที่ลึกซึ้งยากที่คนธรรมดาจะเข้าใจได้ถึงที่สุดเท่านั้น แม้กระนั้นความดับทุกข์ที่ทำไปได้ในระดับต่างๆ ก็ยังมีความงามจับตาจับใจผู้ได้เห็นให้เกิดความเลื่อมใสหรือความรักที่จะทำตามอยู่นั่นเอง เมื่อโลกรับนับถือกันว่า ศิลปะเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับมนุษย์แล้วศิลปะแห่งการดับทุกข์อย่างถูกต้องแท้จริง ก็ควรเป็นสิ่งที่มนุษย์สนใจยิ่งกว่าศิลปะใดๆ ตามความหมายของคำว่า “ศิลปะ” ซึ่งมีกฎเกณฑ์ว่าเป็น “ความงามสากล” สามารถจับใจคนดูทุกชาติทุกภาษา ให้มีความนิยมหรือพอใจร่วมกันแล้ว ทำความเข้าใจในระหว่างกันและกันได้ เพื่อสันติภาพอันถาวรของโลก

ศิลปะในการครองชีวิตตามธรรมของพระพุทธศาสนา นี้ หมายถึงการครองชีวิตด้วยความมุ่งหมายเพื่อความบริสุทธิ์สะอาดของชีวิต ความบริสุทธิ์สะอาดตามความหมายของพระพุทธศาสนานั้นก็เป็นเรื่องที่จะต้องอธิบายเหมือนกัน^{๖๗}

ท่านมหาตมะ กานธี นักบุญแห่งอินเดีย ก็มีความเห็นว่าชีวิตนั่นเองเป็นศิลปะที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในศิลปะทั้งมวล และศิลปินผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดก็คือ ผู้ได้ใช้ชีวิตของเขาอย่างหมดจดงดงามที่สุดพิจารณาตามทรรศนะของท่านกานธีแล้ว พระพุทธองค์ก็คือบรมศิลปิน

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕-๑๖.

ท่านนักบุญแห่งอินเดียได้แสดงความเห็นของท่านไว้ว่า “โดยที่ข้าพเจ้าได้ดำเนินชีวิตมาจนใกล้จะถึงที่สุดของชีวิตในภพนี้แล้ว ข้าพเจ้าจึงอาจที่จะกล่าวได้ว่า ความบริสุทธิ์สะอาดของชีวิตเป็นศิลปะที่สูงส่งที่สุดและแท้จริงที่สุด คนเป็นอันมากอาจประสบความสำเร็จในศิลปะที่ก่อเกิดคนตรีอันไพเราะจากเสียงที่ได้ฝึกฝนมาอย่างดี แต่น้อยคนนักที่จะประสบความสำเร็จในศิลปะที่ก่อเกิดคนตรี จากการประสานกลมกลืนของชีวิตอันบริสุทธิ์”

เราอาจจะกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาก็คือ ศิลปะที่ก่อเกิดคนตรีจากการประสานกลมกลืนของชีวิตอันบริสุทธิ์ ซึ่งมีประพุทธองค์เป็นยอดศิลปิน และเป็นบรมครูแห่งศิลปะฝ่ายนี้^{๖๙}

พระพุทธศาสนา ได้สอนไว้อย่างไรในเรื่องชีวิตอันบริสุทธิ์ ได้สอนไว้อย่างไรในเรื่องทางดำเนินเพื่อถึงความบริสุทธิ์สะอาดอันบริสุทธิ์ พระพุทธศาสนาได้มองดูชีวิตอย่างไร และได้เห็นชีวิตเป็นอย่างไร เป็นเรื่องที่จะนำมาสนทนากันต่อไป แต่ในขั้นนี้เราพึงเข้าใจว่า การเป็นพุทธศาสนิกที่ถูกต้องตามพุทธประสงค์อันเป็นข้อสาระสำคัญนั้น มิใช่เพียงการรับนับถือพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาของบรรพบุรุษที่ถือสืบต่อกันมาตามประเพณี มิใช่เพียงการทำบุญตักบาตรหรือเข้าร่วมในการพิธีทางศาสนาในเทศกาลต่างๆ มิใช่เพียงการอ่านคัมภีร์พระพุทธศาสนาเพื่อแสวงหาความเพลิดเพลินทางวรรณคดี มิใช่เพียงการส่งเสริมเทิดทูนศิลปกรรมทางวัตถุของพระพุทธศาสนา การเป็นพุทธศาสนิกที่ถูกต้องตามพุทธประสงค์นั้นคือ การพยายามศึกษาให้ทราบถึงหัวใจของธรรมะในพระพุทธศาสนา ให้ทราบถึงความมุ่งหมายอันแท้จริงของพระบรมศาสดาในการประกาศคำสอนนี้แก่มวลมนุษย์ ครั้นเมื่อศึกษาเข้าใจแล้ว ก็น้อมชีวิตลงไปหาธรรมะ หรือน้อมธรรมะเข้ามาสู่ชีวิต หรือนัยหนึ่งการประสานชีวิตให้แนบสนิทเป็นเนื้อเดียวกับธรรมะ เป็นศิลปินผู้พยายามสร้างสรรค์ความงามให้แก่ชีวิตในแง่ของความบริสุทธิ์ สะอาด อย่างสุดฝีมือที่ศิลปินชาวพุทธศาสนิกจะกระทำได้ในชีวิตของตน

ไม่ว่าเขาจะเป็นผู้เป่าแตรให้แก่พระพุทธศาสนาสักเท่าใด และไม่ว่าเขาจะเรียกตัวเองว่าเป็นพุทธศาสนิกมาสักกี่ร้อยครั้ง แต่พระพุทธศาสนาก็จะเป็นของว่างเปล่าไร้สาระสำหรับเขาผู้นั้น ถ้าขาดการนำธรรมะมาปฏิบัติแก่ชีวิต เป็นความจำเป็นที่เราจะต้องเข้าใจไว้แต่เบื้องต้นว่า พระพุทธศาสนาที่แท้นั้นเป็นเรื่องของการประพฤติปฏิบัติอย่างจริงจัง มิใช่เรื่องของการโฆษณาคำสอน ศิลธรรมแก่ชาวบ้านชาวเมือง โดยผู้โฆษณาไม่เคยประพฤติตามศิลปธรรมเหล่านั้นเลย พระพุทธศาสนามีเรื่องของการนั่งลงอ่อนน้อมของอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ให้คลบับกาลชีวิตของเราให้เป็นเช่นนั้นเช่นนี้โดยที่เราไม่ต้องทำอะไรเลย หรือทำไปในทางที่ฝืนคำสอนของพระพุทธศาสนา

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕-๗๖.

พระพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่ตรงกันข้ามกับพรหมลิขิต พระพุทธศาสนาสอนว่าไม่มีผู้ใดหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดมาลิขิตชีวิตของเรา แต่ละคนเป็นผู้ลิขิตชีวิตของเราเอง มนุษย์ลิขิตชีวิตมนุษย์เอง

คำสอนของพระพุทธศาสนามีว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดขึ้นเป็นไป ย่อมเกิดขึ้นเป็นไป โดยมีเหตุเป็นแดนเกิด สรรพความทุกข์ ความสุขที่เป็นไปในชีวิตมนุษย์ ย่อมมีเหตุของมันทั้งนั้น ไม่มีแม้แต่สิ่งเดียวที่จะเกิดขึ้นเป็นไปโดยการบังเอิญ พระพุทธศาสนาไม่รู้จักการบังเอิญ พระพุทธศาสนารู้จักแต่เหตุและผล คนเราพูดกันเสมอถึงเรื่องการบังเอิญต่างๆ บังเอิญนั้นบังเอิญนี้นั้นเป็นการพูดกันไปตามนิมิตตามภาษาของชาวโลก แต่เป็นการพูดที่ไม่ตรงกับความเป็นจริง แท้ที่จริงเบื้องหลังของสิ่งที่เรียกว่าการบังเอิญนั้นย่อมมีเหตุทุกอัน การบังเอิญไม่มี ผลที่ผลปราศจากเหตุ ไม่มี^{๗๐}

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐-๘๑.

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง“การศึกษาวิเคราะห์ทรรณะทางพระพุทธศาสนาของ กุหลาบ สายประดิษฐ์” ผู้วิจัยได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาแนวความคิดทางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ เพื่อศึกษาบทบาททางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ เพื่อศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาในทรรณะของกุหลาบ สายประดิษฐ์ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งทำให้ได้บทสรุปและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษามาทั้งหมดในส่วนที่เกี่ยวข้องกับทรรณะทางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ นั้นเราจะพบว่า กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้รับอิทธิพลทางความคิดทางพระพุทธศาสนาจากปัจจัยหลายๆ ด้าน ซึ่งปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ได้มีอิทธิพลต่อการแสดงความคิดเห็นหรือทรรณะทางพระพุทธศาสนาให้ปรากฏในสังคมในหลาย ๆ ทาง ซึ่งปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อทรรณะทางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์นั้น มีดังต่อไปนี้

๑. ปัจจัยทางครอบครัว ได้แก่การที่กุหลาบเกิดในครอบครัวชาวพุทธอย่างแท้จริงทำให้ได้รับการอบรมเลี้ยงดูตามแนวทางของพระพุทธศาสนาซึ่งอิทธิพลข้อนี้เป็นเหตุให้กุหลาบมีความสนใจในทางพระพุทธศาสนาและได้เขียนบทความที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนามากมายหลายเรื่อง บางเรื่องยังแทรกอยู่ในวรรณกรรมเชิงนวนิยายด้วย

๒. ปัจจัยทางการศึกษา กุหลาบสายประดิษฐ์ได้รับการศึกษาจากวัดคือวัดหัวลำโพงเป็นครั้งแรก และการได้รับความรู้ตามระบบการศึกษาแบบดั้งเดิมที่มีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนาทำให้กุหลาบมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จนเป็นเหตุของการศึกษาค้นคว้าและการก้าวไปสู่การปฏิบัติอย่างจริงจัง ที่สวนโมกขพลารามกับท่านพุทธทาสภิกขุ

๓. ปัจจัยทางเศรษฐกิจ จากสภาพเศรษฐกิจของสังคมไทยหลังยุคการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๘๕ การก้าวผ่านสงครามทำให้เศรษฐกิจอยู่ในช่วงฟื้นตัวทำให้ผู้คนดิ้นรนเพื่อเอาตัวรอดเป็นเหตุให้ผู้คนในสังคมห่างเหินพระพุทธศาสนา สภาพดังกล่าวทำให้กุหลาบ สายประดิษฐ์ได้นำมาคิดและศึกษาพระพุทธศาสนาเพื่อการแสดงทรรณะในการกระตุ้นให้สังคมหันมาประยุกต์เอา

หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่อยู่แล้วไปใช้ในการแก้ไขปัญหาคชีวิตได้อย่างเข้าใจ ความสนใจนี้ ถือว่ามีส่วนที่มาจากกระบวนการทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

๔. ปัจจัยทางสังคม นอกจากปัจจัยทางเศรษฐกิจแล้วเราจะพบว่าสภาพปัญหาทางสังคมที่มีการละเมิดกฎหมายหรือการกระทำผิดศีลธรรมของคนในสังคมอยู่เป็นประจำเป็นเหตุให้คนในสังคมส่วนหนึ่งได้หนีออกจากสังคมไปค้นหาธรรมของชีวิตอย่างเข้าใจ ในยุคนั้นบรรดาคนที่ได้รับผลจากกระแสเศรษฐกิจและการเมืองหันไปบวชหรือหนีออกจากสังคม เพื่อค้นหาตัวเองเป็นจำนวนมาก เช่น พุทธทาสภิกขุ เป็นต้น เป็นเหตุให้กุหลาบ เริ่มสนใจเรื่องดังกล่าว และเมื่อขณะที่ตนเองได้ประสบกับปัญหาคชีวิต จึงได้อาศัยความรู้ในทางพระพุทธศาสนาในการแก้ไขปัญหาคให้กับตนเอง

๕. ปัจจัยทางการเมือง การเมืองถือว่าเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้กุหลาบต้องหันเหชีวิตเข้าสู่พระพุทธศาสนาเนื่องจากกุหลาบนั้นเป็นนักคิดนักเขียนทำให้ต้องเผชิญกับมรสุมชีวิตอยู่เป็นประจำ กล่าวคือต้องถูกจับกุมคุมขังเป็นระยะเวลานานจนเหตุการณ์บางเหตุการณ์ทำให้ต้องได้พบกับกัลยาณมิตรที่ดีคือพระพิมลธรรม (อาจ อาสภมหาเถร) ผู้เข้าไปสอนกรรมมัญฐานแก่นักโทษในเรือนจำเป็นประจำทำให้ท่านได้รับความรู้ทางพระพุทธศาสนาในแง่การลงมือปฏิบัติเป็นอย่างมาก

นอกจากนั้นแล้ว ในประเด็นด้านการแสดงทรรศนะทางพระพุทธศาสนาหรือบทบาทในการธำรงพระพุทธศาสนาในหลายๆ ด้านก็ถือว่า กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นนักคิดนักเขียนนักวิชาการยุคต้นๆ ที่ให้ความสนใจพระพุทธศาสนาทั้งเพื่อตนเองและสังคมตลอดมา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยมาทั้งหมดผู้วิจัยพบว่า ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทรรศนะและบทบาททางพระพุทธศาสนาของกุหลาบ สายประดิษฐ์ นั้นยังมีประเด็นอื่นๆ ที่มีความน่าสนใจที่อาจจะต้องการนำไปศึกษาวิจัยต่อไปเพื่อให้ได้คำตอบของปัญหาการวิจัยที่ครอบคลุมมากขึ้น ซึ่งในการวิจัยครั้งต่อไปนั้นควรจะทำการศึกษาวิจัยในประเด็นดังต่อไปนี้

๑. ควรศึกษาบทบาทการวิพากษ์หลักการทางพระพุทธศาสนาของนักคิดยุคหลัง พ.ศ. ๒๔๙๕ อีกหลายๆท่านที่มีส่วนในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น สุพจน์ คำนตระกูลสมันตร์ บุราวาศ ซึ่งบรรดานักวิชาการเหล่านี้แม้ว่าจะมีแนวคิดเชิงสังคมนิยมแต่ก็ยังมีให้ความสนใจในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก

๒. ควรศึกษาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณกรรมเชิงนวนิยายของกุหลาบ สายประดิษฐ์เพราะถือว่ากุหลาบได้เป็นนักคิดนักเขียนชาวพุทธดั่งนั้น การเขียนนวนิยาย

ของท่านจึงมีปรากฏหลายเรื่องที่น่าเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปเขียนที่มีเนื้อหาน่าสนใจ
สมควรที่จะมีผู้ที่สนใจนำไปศึกษาค้นคว้าต่อไป

บรรณุกรม

เอกสารปฐมภูมิ

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอภิญญา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๕, ๒๕๓๓-๒๕๓๔.

_____. ปกรณ์วิเสศภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสศ. ๓๕๓๕-๓๕๔๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๕-๒๕๔๓.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล. ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources)

กุหลาบ สายประดิษฐ์. กำเนิดครอบครัวระเบียบสังคมของมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กอไผ่ ๒๕๒๔.

_____. ขอร่งหน้อยเถอะ. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๓๐.

_____. เขาถูกบังคับให้เป็นขุนโจร. กรุงเทพมหานคร : ฟ้าใส, ๒๕๒๑.

_____. ความเป็นอนิจจังของสังคม. กรุงเทพมหานคร : นิตินิวส์, ๒๕๑๓.

_____. ชีวิตผันผวนของข้าพเจ้าและ ๒๑ ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐประชาชนจีน. จำนงค์ ภควรรุติและพรทิพย์ ไหญ่โต (แปล). กรุงเทพมหานคร : พลพินธ์การพิมพ์, ๒๕๒๕.

_____. ปรัชญาของลัทธิมาริกซิสต์. กรุงเทพมหานคร : เจริญธรรม, ๒๕๑๕.

_____. ปรัชญาสังคมเปรียบเทียบ. กรุงเทพมหานคร : เซ็นเตอร์พลับบลิเคชั่น, ๒๕๒๖.

_____. เรื่องของเขา. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๔๖.

_____. เรื่องพระพุทธศาสนา. พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฌาปนกิจศพ นายสิวลี สุวรรณศิริ ๒๘ เม.ย. ๒๕๒๕. กรุงเทพมหานคร : บพิตรการพิมพ์, ๒๕๒๕.

_____. แลไปข้างหน้า : ภาคปฐมวัย. กรุงเทพมหานคร : เกษมการพิมพ์, ๒๕๑๘.

- _____ . แลไปข้างหน้า : ภาคัมขณิมวีย์. กรุงเทพมหานคร : เกษมบัณฑิต, ๒๕๑๘.
- _____ . อดีตที่เป็นบทเรียน. กรุงเทพมหานคร : สมบูรณ์การพิมพ์, ๒๕๒๒.
- คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เลียงเชียง. **ธรรมวิภาคและคิหิปฏิบัติ ฉบับมาตรฐาน**. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๑๕.
- คณินันต์ย์ จันทบุตร. **การเคลื่อนไหวของยูวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.
- จิตกร ตั้งเกษมสุข. **ความเป็นมาของการศึกษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย, ๒๕๒๕.
- นัทรทิพย์ นาถสุภา. **ประสบการณ์และความเห็นบางประการของกุหลาบ สายประดิษฐ์**. กรุงเทพมหานคร : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖.
- ชนิด สายประดิษฐ์. **ข้อคิดจากใจ กุหลาบ สายประดิษฐ์**. กรุงเทพมหานคร : ปกเกล้าการพิมพ์, ๒๕๓๗.
- _____ . **เดี่ยวหนึ่งแห่งความทรงจำ**. กรุงเทพมหานคร : ปาปิรุส พับลิคเคชั่น, ๒๕๔๑.
- ชมรม พุทธรักษา. **สนทนาเรื่องพุทธศาสนา : ศรีบูรพาเขียน**. กรุงเทพมหานคร : สนศึกษาการพิมพ์, ๒๕๑๕.
- ชัยอนันต์ สมุทรวณิช, ดร.. **ชีวิตและผลงานของเทียนวรรณและ ก.ศ.ณ. กุหลาบ**. กรุงเทพมหานคร : บรรณกิจ, ๒๕๒๔.
- เชวง พันธุ์จันท., **พระพุทธศาสนาใน ๒๕ พุทธศตวรรษ**. พระนคร : เลียงเชียง, ๒๕๐๐.
- ณรงค์ เส็งประชา. **สังคมวิทยา**. กรุงเทพมหานคร : พิทักษ์อักษร, ๒๕๓๗.
- ดวงเดือน พิศาลบุตร. **ประวัติการศึกษาไทย**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, มปป.
- แถมสุข นุ่มนนท์. **เมืองไทยสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ ปรับปรุงใหม่. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๔๔.
- ทวี หมื่นนิกร., **หลักลัทธิมาร์ก - เลนิน เล่ม ๒**. กรุงเทพมหานคร : อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๕.
- ธวัช ฐานโตภาส, รศ.. **ทฤษฎีการเมือง**. ปัตตานี : ปัตตานีการช่าง, ๒๕๔๒.
- ธาราวศ์ รักษ์ศรีวงศ์. **กิจการของคณะปฏิสังขรณ์พระศาสนาหรือการปฏิวัติแห่งฟ้ากาสาวพัทธ์ สังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาธร, ๒๔๘๒.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศ.. **พุทธศาสนาในความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เม็ดทราย, ๒๖๔๑.
- แนวร่วมนักศึกษาต่อต้านจักรวรรดินิยม. **ศรีบูรพาธรรมเรื่องสั้น**. กรุงเทพมหานคร : มปท.} มปป.
- บรรพต วีระสัย. **ความคิดเชิงทฤษฎีการเมืองในทางพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : อักษรไทย, ๒๕๒๘.

เบรนดี อาร์. เนลสัน. **ความคิดทางการเมืองตะวันตก**. สมนึก ชูวิเชียร(ผู้แปล). กรุงเทพมหานคร : เอ็มแอลครีเอชั่น, ๒๕๔๘.

ประทีป เหมือนนิล. ๑๐๐ **นักประพันธ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : สุริยศาสตร์, ๒๕๔๒.

ประสาร ทองภักดี, พ.ศ.. **กฎหมายมหาชนตามแนวทางพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **อาณาจักรสงฆ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : มปป., มปท.

ปรีชา ช้างขวัญยืน, รศ.. **ความคิดทางการเมืองในพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____. **ทรรศนะทางการเมืองในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

ปรีดา วรรณดิษฐ์. **คำปราศรัย สุนทรพจน์ของกุหลาบ สายประดิษฐ์ และบางเรื่องเกี่ยวกับขบวนการเสรีไทย**. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.ท.อุ๊ต นิตยสนธิ ต.ช.ต.ม. (กรุงเทพฯ : ประชาพาณิชย์(แผนกการพิมพ์), ๒๕๑๓).

ปลื้ม โชติชขางกูร (คำบรรยาย). **กฎหมายคณะสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร : มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔.

ผจงจิตต์ อธิคันนันทะ. **การเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม**. กรุงเทพมหานคร : ชวนการพิมพ์, ๒๕๓๑.

พระกิตติศักดิ์ กิตติโสภณ. **พระพุทธศาสนาสยาม : ฤวิกฤตจะเป็นโอกาส?** กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๓.

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ ตอน ๒. กรุงเทพมหานคร : ครุสภาลาดพร้าว, ๒๔๕๕.

_____. **เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส**. พระนคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๔๕๕.

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระราชวิจารณ์ในพระนามสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว **หลวงนรินทรเทวี. จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ครุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๖.

พระเทพเวที (ประยูทธิ ปยุตโต). **การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **กรณีธรรมกาย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๒.

- _____ . กลุ่ม ดร.เบญจ์ บาระกุล แลกวิธีทำลายพระพุทธรูปศาสนา. กรุงเทพมหานคร : องค์การเครือข่ายชาวพุทธ เพื่ออุปถัมภ์และ ค้ำครองพระพุทธรูปศาสนา, ๒๕๔๒.
- _____ . การศึกษาเครื่องมือพัฒนาที่ต้องพัฒนา. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- _____ . การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- _____ . คนไทยหลงทางหรือไร. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- _____ . ไตรลักษณ์. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๑.
- _____ . นิติศาสตร์แนวพุทธ. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑.
- _____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- _____ . พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ). กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____ . พุทธศาสนากับสังคม. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๓.
- _____ . วินัยเรื่องใหญ่กว่าที่คิด. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- _____ . อุดมธรรมนำจิตสำนึกของสังคมไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, ๒๕๓๗.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). จัดงานวันวิสาขบูชาอย่าอยู่แค่หน้าตาต้องไปให้ถึงเนื้อตัว. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก ๒๕๔๘.
- พระไพศาล วิสาโล. พุทธศาสนาไทย ในอนาคต แนวและทางออกจากวิกฤต. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสตรี-สฤทธิวงศ์, ๒๕๔๖.
- พระภัทรมุณี. ปาฐกถาธรรม เนื่องในงานครบ ๑ ปี แห่งการถึงอสัญกรรมของกุหลาบ สายประดิษฐ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.
- _____ . พจนานุกรมกุหลาบ สายประดิษฐ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.
- พระมหาอุทัย ญาณธโร. พุทธวิธีแห่งสังคม : ปรัชญาสังคมและการเมืองของพระพุทธรูปศาสนา. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสาร, ๒๕๓๘.
- พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐมฺจินฺโต). การปกครองคณะสงฆ์ไทย กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- พระยายมราช (ปิ่น สุขุม). การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร : นิมิตรการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- พิทยา สายหู. กลไกของสังคม. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.
- พิทยา ว่องกุล(บรรณาธิการ). วิกฤตศาสนายุคชนาธิปไตย พุทธวิบัติ. กรุงเทพมหานคร : อัมรินทร์พรินติ้ง แอนพลับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๒.

- พิพัฒน์ พสุธารชาติ. รัฐกับศาสนา บทความว่าด้วยอาณาจักร ศาสน์ลัทธิ และเสรีภาพ.
กรุงเทพมหานคร : ศยาม, ๒๕๔๕.
- พุทธทาสภิกขุ. หลักพระพุทธศาสนาที่บอกว่าอะไรเป็นอะไร. กรุงเทพมหานคร : ชรรณสภา, มปป.
- ไพโรจน์ อยู่มณเฑียร. คมวาทของ “ศรีบูรพา” นักเขียนผู้กล้าของประชาชน. กรุงเทพมหานคร :
ธรรมสาร, ๒๕๓๗.
- ยศ วัชรเสถียร. กุหลาบ สายประดิษฐ์ ศรีบูรพาที่ข้าพเจ้ารู้จัก. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ อาร์ต
แอนด์ชાય, ๒๕๒๕.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : ศิริวัฒนา
อินเตอร์พรีนท์, ๒๕๔๖.
- รุ่งวิทย์ สุวรรณอภิชน. ศรีบูรพา แห่งวรรณกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : พาโลโก, ๒๕๒๒.
- วศิน อินทสระ. หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท). กรุงเทพมหานคร :
เจริญกิจ, ๒๕๑๕.
- วิชัย ภูโยธิน. ก้าวแรกแห่งความสำเร็จ : กุหลาบ สายประดิษฐ์. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช,
๒๕๓๕.
- วิทยากร เชียงกุล. การเมืองภาคประชาชนมองจากชีวิตและงานของศรีบูรพา กรุงเทพมหานคร :
มิ่งมิตร, ๒๕๔๔.
- _____. ปัญญาชนไทยกับการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลึก, ๒๕๒๒.
- _____. วิเคราะห์ ๔ ปัญญาชนสยาม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ๒๒๒, ๒๕๓๘.
- _____. ศึกษาบทบาทและความคิดศรีบูรพา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ผลึก, ๒๕๓๒.
- วิทย์ วิศทเวท. ปรัชญาการศึกษาไทย ๒๔๔๑ – ๒๔๗๕. กรุงเทพมหานคร : ฟีนีქซ์พับลิชชิง, ๒๕๒๖.
- วุฒิชัย มุลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕.
- ศรีบูรพา. ข้างหลังภาพ. กรุงเทพมหานคร : ผดุงศึกษา, ๒๕๑๐.
- _____. ป่าในชีวิต. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๓๕.
- _____. ผจญบาป. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๒๕.
- _____. มารมณุษย์. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๒๕.
- _____. รวมเรื่องสั้นวันใช้ชีวิตศรีบูรพา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ปัญญา, ๒๕๒๒.
- _____. ลาก่อนรัฐธรรมนุญ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิทวัส, ๒๕๒๒.
- _____. ลูกผู้ชาย. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๒๘.
- _____. สनยามถูกเนรเทศ. กรุงเทพมหานคร : ศักมิตร์สยาม, ๒๕๒๒.

- _____ . โลกสันนิวาส. กรุงเทพมหานคร : ผดุงศึกษา, ๒๕๑๑.
- _____ . สิ่งมีชีวิตต้องการ. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๓๑.
- _____ . หัวใจปรารถนา. กรุงเทพมหานคร : ผดุงศึกษา, ๒๕๑๑.
- สถาพร ศรีสังข์. รำลึก ๑๐๐ ปี ชาตกาล กุหลาบ สายประดิษฐ์ คือ อิศรชน คือ คนดี คือ ศรีบูรพา.
กรุงเทพมหานคร : วิริยะธุรกิจ, ๒๕๔๘.
- สมบัติ จำปาเงิน(รวบรวม). นิพนธ์สารศรีบูรพา เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๔๑.
- สมบูรณ์ สุขสำราญ. พระพุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง : กรณีเปรียบเทียบประเทศไทย
ลาวและกัมพูชา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.
- สยามใหม่ (บรรณาธิการ). กุหลาบ สายประดิษฐ์ผู้ไร้แผ่นดิน. กรุงเทพมหานคร : อาทิตย์, ๒๕๒๖.
- ส.พลายน้อย. พระศรีอารีย์. กรุงเทพมหานคร : น้ำฝน, ๒๕๓๕.
- ส.ศิวลักษณ์. ปัญญาชนสยาม. กรุงเทพมหานคร : กุญแจสยาม, ๒๕๑๒.
- _____ . เรื่องกุหลาบ ตามทัศนะ ส.ศิวลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ดี,
๒๕๔๓.
- สำนักพิมพ์ดอกหญ้า. ศรีบูรพากับบทประพันธ์ ๔ เรื่อง. กรุงเทพมหานคร : สารมวลชน, ๒๕๒๘.
- _____ . อุดมธรรม กับผลงานชุดพุทธศาสนา : ศรีบูรพา. กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๓๑.
- สำนักพิมพ์มติชน. บันทึกอิสรชน : ทินกรณของผู้ต้องคุมขังโดยขอล่าหาวว่าเป็นกบฏ.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๔.
- สิริวัฒน์ คำวันสา. ปรัชญาพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕.
- สุชาติ สวัสดิ์ศรี(บรรณาธิการ). นักเขียนเก่าไม่มีวันตาย. กรุงเทพมหานคร : ปปท., ๒๕๔๔.
- สุพจน์ คำนดระกุล. กุหลาบกับสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒.
- _____ . มรดกกุหลาบ สายประดิษฐ์. กรุงเทพมหานคร : ศรีสมบัติการพิมพ์, มปป.
- _____ . สัจจะประวัติศาสตร์ กุหลาบ สายประดิษฐ์. กรุงเทพมหานคร : เอ็มเทรคดิ่ง, ๒๕๔๓.
- เสถียร โกเศศ.ชาติ ศาสนา วัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดสื่อการค้า, ๒๕๑๕.
- ไสว สุทธิพิทักษ์. กุหลาบ สายประดิษฐ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖.
- อริยธรรม ป.. ภูมิภาคลัยเทวสูตร ฉบับพิสดาร. กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๒๑.
- อรุณ เวชสุวรรณ. กุหลาบ สายประดิษฐ์กับความจริงที่ถูกลบเบือน. กรุงเทพมหานคร : สื่อการค้า,
๒๕๒๗.
- อารยัน. วิจารย์พุทธทำนาย. พระนคร : ธรรมบรรณาการ, ๒๕๐๒.

๓. วิทยานิพนธ์

ทิวาทิพย์ เทียมชัยภูมิ. “ศึกษางานวิเคราะห์วรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีเรื่อง ลีลาวดี”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พัชรลดา จุลเพชร. “แนวคิดเรื่องกึ่งพุทธกาลในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๗๕ – ๒๕๐๐”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

พระมหาคลองธรรม ทุมมกาโม. “ศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อวรรณกรรมของไม้ เมืองเดิม”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

สุจรีต พรสิริประสาท. “การศึกษาวិเคราะห์กฏแห่งกรรม : ศึกษาเฉพาะงานเขียนของ ท.เลียง-พิบูลย์”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ภาคผนวก ก.

ปฏิทินชีวิต กุหลาบ สายประดิษฐ์

- พ.ศ. ๒๔๔๘ - ๓๑ มีนาคม กุหลาบ สายประดิษฐ์ เกิดที่กรุงเทพฯ พ่อชื่อสุวรรณ เป็นเสมียนเอก
ทำงานอยู่กรมรถไฟ แม่ชื่อสมบุญ มีลูกสาวอีกคนหนึ่งชื่อ จำรัส เป็นพี่สาวของกุหลาบ
- พ.ศ. ๒๔๕๒ - เข้าเรียน โรงเรียนวัดหัวลำโพง
- พ.ศ. ๒๔๕๓ - รัชกาลที่ ๕ เสด็จสวรรคต
- พ.ศ. ๒๔๕๔ - พ่อเสียชีวิต เมื่อกุหลาบอายุได้ ๖ ขวบ แม่ต้องรับจ้างตัดเย็บเสื้อผ้า และส่งพี่สาวไป
ฝึกเล่นละครรำและละครร้อง เพื่อช่วยหาเงินส่งเสียให้กุหลาบเรียนหนังสือ
- พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๘ - หลังจากจบชั้นประถม ๔ ที่วัดหัวลำโพงแล้วได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนทหาร
เด็ก ของกรมหลวงนครราชสีมา แต่เรียนได้ไม่นาน แม่ให้ย้ายมาอยู่โรงเรียนวัดเทพ-
ศิรินทร์ในชั้นมัธยม ๒ และเรียนจนจบชั้นมัธยม ๘
- พ.ศ. ๒๔๖๐ - เกิดการปฏิวัติในรัสเซีย เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบคอมมิวนิสต์
- พ.ศ. ๒๔๖๕ - เรียนชั้นมัธยม ๖ ออกหนังสือพิมพ์ในห้องชื่อ ศรีเทพ ใช้นามปากกา "ดาราลอย"
- พ.ศ. ๒๔๖๖ - เรียนชั้นมัธยม ๗ ออกหนังสือพิมพ์ในห้องชื่อ เทพคาร์ณ ต่อมาเปลี่ยนเป็น ศรี-
สัตตคารม
- ใช้ในนามปากกา "ศรีบูรพา" เป็นครั้งแรกในบทความชื่อ "แถลงการณ์" ลงใน
หนังสือพิมพ์ ทสวารบรรเทิง
 - มีงานเขียนประเภทบทกลอนลงหนังสือพิมพ์ นันทราพหมด และภาพยนตร์สยาม
- พ.ศ. ๒๔๖๗ - เรียนชั้นมัธยม ๘ เริ่มทำงานกลางคืนเป็นครูสอนภาษาอังกฤษในโรงเรียนรวมการ
สอน เป็นนักประพันธ์ในสำนักกรรมการแปล ของนายแดงโม จันทวิมพ์
- มีนวนิยายเรื่องแรกชื่อ คุณพี่มาแล้ว ในนามปากกา "ศรีบูรพา" พิมพ์ออกจำหน่าย
 - ใช้ชื่อจริง กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นครั้งแรกในงานเขียนกลอนหกชื่อ "ต้องแจวเรือ
จ้าง" ลงในหนังสือพิมพ์ แถลงการณ์ศึกษาเทพศิรินทร์
- พ.ศ. ๒๔๖๘ - รัชกาลที่ ๖ เสด็จสวรรคต
- จบชั้นมัธยม ๘ เป็นบรรณาธิการหนังสือรายทส ชื่อ สาส์นสหาย ซึ่งออกมาได้เจ็ด
เล่ม

- ๒๕ ตุลาคม เข้าทำงานที่กรมยุทธศึกษาฯ เป็นผู้ช่วยบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ เสนาศึกษาและแพทยศาสตร์ ซึ่งมีบรรณาธิการคือ พ.ท. พระพิสิษฐพจนานการ (ชั้น อินทรपालิต บิดาของ ป. อินทรปาลิต) แต่มีตำแหน่งเป็น "เจ้าพนักงานโรงวิทยาศาสตร์"
- พ.ศ. ๒๔๖๕ - มีงานเขียนลงในหนังสือพิมพ์ประเภทบรรเทิงคดีรายคาบที่ออกมาแพร่หลายในช่วงเวลานี้ เช่น สมานมิตรบรรเทิง รายปักษ์ สนวนอักษร รายปักษ์ สาราเกษม รายปักษ์ ปราโมทย์นคร รายสัปดาห์ ดรุธเกษม รายปักษ์ เฉลิมเชาว์ รายเดือน ฯลฯ
- มีผู้ซื้องานเขียนไปพิมพ์เป็นเล่มออกจำหน่าย ได้แก่ พิชนางำนำล ชีวิตวิวาท์ และโลกสันนิวาสน นามปากกา "ศรีบูรพา"
- ช่วยทำหนังสือพิมพ์ ชงไทย ซึ่ง เฉวียง เสวตะทัต เพื่อนร่วมรุ่นเป็นหัวเรือใหญ่
- พ.ศ. ๒๔๗๐ - เปลี่ยนตำแหน่งจากเจ้าพนักงานโรงวิทยาศาสตร์ เป็น เลขานุการแผนกบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ เสนาศึกษาฯ
- เริ่มหัดต่อยมวย
- ร่วมกับเพื่อนจัดพิมพ์หนังสือออกจำหน่าย ใช้ชื่อสำนักพิมพ์ว่า "นายเทพปรีชา" โดยหนังสือเล่มแรกที่พิมพ์คือ ชีวิตสมรส
- พ.ศ. ๒๔๗๑ - เขียนนวนิยายขนาดสั้นเรื่อง เล่นกับไฟ ลงในเสนาศึกษาฯ มีประโยชน์ที่จะมีความสำคัญในกาลต่อมา คือ "ผู้ใดเกิดมาเป็นสุภาพบุรุษ ผู้นั้นเกิดมาสำหรับผู้อื่น"
- เขียนนวนิยายเรื่อง ลูกผู้ชาย ซึ่งนับเป็นนวนิยายที่สร้างชื่อเสียงให้แก่ "ศรีบูรพา"
- พ.ศ. ๒๔๗๒ - ลาออกจากหนังสือพิมพ์เสนาศึกษาฯ
- ก่อตั้งคณะสุภาพบุรุษ กลุ่มนักประพันธ์นวนิยายรุ่นหนุ่มสาวฝีมือดีที่เป็นสามัญชน โดยออกหนังสือพิมพ์รายปักษ์ชื่อ สุภาพบุรุษ มีกุหลาบเป็นเจ้าของและบรรณาธิการ สำนักงานอยู่ที่ห้องเกษมศรี หน้าวัดชนะสงคราม ฉบับปฐมฤกษ์ วันที่ ๑ มิถุนายน เป็นหนังสือพิมพ์ที่เริ่มประเพณีการซื้อเรื่องลงในหนังสือพิมพ์เป็นครั้งแรก ยกกระตังงานเขียนหนังสือให้เป็นการที่มีเกียรติและเป็นอาชีพได้ และได้ประกาศความหมายของคำว่า "สุภาพบุรุษ" อันเป็นอุดมคติที่ฝังลงในชีวิตของกุหลาบ สายประดิษฐ์
- พ.ศ. ๒๔๗๓ - รับเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายวัน บางกอกการเมือง เพื่อช่วยปรับปรุงหนังสือพิมพ์ซึ่งออกจำหน่ายมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๖๖ นับเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่อาณาจักรหนังสือพิมพ์ข่าว โดยนำเพื่อนนักเขียนในคณะสุภาพบุรุษเข้ามาเป็นกองบรรณาธิการ แต่ทำอยู่ได้ ๓ เดือนก็ลาออก
- หนังสือพิมพ์ สุภาพบุรุษ ฉบับสุดท้ายคือปีที่ ๒ เล่มที่ ๓๗ วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน โดยไม่มีการชี้แจงจากบรรณาธิการ

- ช่วงปลายปีคณะสุภาพบุรุษจัดทำหนังสือพิมพ์รายวันชื่อ "ไทยใหม่ มีกุหลาบ สายประดิษฐ์" เป็นบรรณาธิการ นายเอก วิสกุล เป็นนายทุน
- พ.ศ. ๒๔๗๔ - เปลี่ยนให้ สนิท เจริญรัฐ เป็นบรรณาธิการไทยใหม่
 - วันที่ ๘ และ ๑๑ ธันวาคม ไทยใหม่ ลงบทความของ กุหลาบ สายประดิษฐ์ เรื่อง "มนุษยภาพ" ซึ่งแสดงถึงความคิดทางสังคมที่ก้าวหน้ามากของนักเขียนในวัยเพียง ๒๖ ปี โดยเป็นการวิพากษ์สังคมในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเรียกร้องความเสมอภาคของมนุษย์และความเป็นประชาธิปไตยในสังคม ทำให้หลวงวิจิตรวาทการเข้ามาถ้อยหุ้่นและเบี่ยงเบนนโยบายของหนังสือพิมพ์ คณะสุภาพบุรุษจึงลาออกทั้งคณะ
- พ.ศ. ๒๔๗๕ - วันที่ ๑๐, ๑๖ และ ๒๑ มกราคม หนังสือพิมพ์ ศรีกรุง ลงบทความ "มนุษยภาพ" ใหม่อีกครั้ง ทำให้ ศรีกรุง ถูกสั่งปิดไป ๕ วัน นับเป็นเหตุการณ์ที่เกรี้ยวกราดมากในยุคนั้น
 - คณะสุภาพบุรุษร่วมจัดทำหนังสือพิมพ์ ผู้นำ ซึ่งมีนายทองอิน บุญเสนา (เวทวงศ์) เป็นบรรณาธิการ ออกฉบับปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน - ๑ มิถุนายน นวนิยายเรื่อง สงครามชีวิต ของ "ศรีบูรพา" จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรก เป็นนวนิยายที่แสดงถึงสำนึกทางมนุษยธรรมต่อผู้ยากไร้ในสังคม ซึ่งสร้างปรากฏการณ์ใหม่ให้แก่วงการประพันธ์ไทย
 - วันที่ ๒๔ มิถุนายน คณะราษฎรทำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
 - หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ ออกหนังสือพิมพ์ชื่อ ประชาชาติ รายวัน มีกุหลาบสายประดิษฐ์ เป็นบรรณาธิการ พร้อมด้วยคณะสุภาพบุรุษที่มาร่วมกองบรรณาธิการ ออกฉบับปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม เป็นหนังสือพิมพ์ที่สนับสนุนการปกครองระบอบประชาธิปไตย และคัดค้านเผด็จการ
 - วันที่ ๑๐ ธันวาคม รัชกาลที่ ๗ พระราชทานรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม
- พ.ศ. ๒๔๗๖ - กระทรวงมหาดไทย ออก พ.ร.บ. การพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๖
- พ.ศ. ๒๔๗๗ - วันที่ ๒๗ มิถุนายน วันเปิดมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง
 - อุปสมบทที่วัดเบญจมบพิตร ๑ พรรษา
- พ.ศ. ๒๔๗๘ - วันที่ ๑๕ สิงหาคม แต่งงานกับนางสาวชนิด ปริญาญกุล หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ เป็นเจ้าภาพ พร้อมทั้งได้ประทานที่ดินในซอยพระนางให้ปลูกเรือนหอ
- พ.ศ. ๒๔๗๙ - จอมพล ป. พิบูลสงคราม เชิญหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ เป็นที่ปรึกษา เพื่อหวังให้ ประชาชาติ ลดการวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล ในเดือนพฤษภาคม กุหลาบถือโอกาสลดความขัดแย้งด้วยการเดินทางไปดูงานหนังสือพิมพ์ที่ประเทศญี่ปุ่น โดยได้รับคำเชิญจากหนังสือพิมพ์อาซาฮี เป็นเวลา ๖ เดือน มาลัย ชูพินิจ จึงเป็นบรรณาธิการประชาชาติ

แทน เมื่อกุหลาบกลับมาแล้วก็ไม่ได้รับหน้าที่ในประชาชาติอีก โดยเป็นเพียงนักเขียนพิเศษที่มีเรื่องลงประจำ

พ.ศ. ๒๔๘๐ - เขียนนวนิยายรักที่มีชื่อเสียงมากคือ ข้างหลังภาพ ลงในประชาชาติ และเรื่อง ป่าในชีวิต ลงในสยามนิกร รายวัน

- เกิดกรณีประชาชาติ ลงข่าวเกี่ยวกับทหารในกรม ป.ต.อ. วิวาทชกต่อยกับกรรมการสามล้อ ทหารไปล้อมวังท่านวรรณ กองบรรณาธิการจึงลาออกทั้งคณะ

พ.ศ. ๒๔๘๑ - พันเอกหลวงพิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ในรัฐบาลคณะที่ ๕

- สนิท เจริญรัฐ หนึ่งในคณะสุภาพบุรุษ ก่อตั้งหนังสือพิมพ์ประชามิตร รายวัน สำนักงานอยู่ที่โรงพิมพ์อักษรนิติ บางขุนพรหม เรียกกันว่า วิกบางขุนพรหม ฉบับปฐมฤกษ์ออกเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นกรรมการอำนวยการ

พ.ศ. ๒๔๘๒ - วันที่ ๒๔ มิถุนายน เปลี่ยนชื่อประเทศจากสยามเป็นไทย

- วันที่ ๑ กันยายน กองทัพอากาศไปแลนด์ เปิดฉากสงครามโลกครั้งที่ ๒
- ออกหนังสือพิมพ์ สุภาพบุรุษ กับวิกบางขุนพรหม กุหลาบ สายประดิษฐ์ เป็นบรรณาธิการ เขียนบทความต่อต้านรัฐบาลเผด็จการมาโดยตลอด ต่อมารวมประชามิตรกับสุภาพบุรุษ เป็นเล่มเดียวในชื่อ ประชามิตร สุภาพบุรุษ แต่ในยุคนั้นเขียนว่า ประชามิตร สุภาพบุรุษ

พ.ศ. ๒๔๘๓ - เกิดสงครามอินโดจีน ไทยรบกับฝรั่งเศสเพื่อขอคืนแดนคืน

พ.ศ. ๒๔๘๔ - รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประกาศใช้ พ.ร.บ. การพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ เกิดการข่มขู่ คุกคาม สิทธิเสรีภาพของหนังสือพิมพ์อย่างหนัก

- เขียนบทความชุด "เบื้องหลังการปฏิวัติ ๒๔๗๕" ลงใน สุภาพบุรุษ ตั้งแต่วันที่ ๔ พฤษภาคม ถึง ๑๑ มิถุนายน รวม ๑๖ ตอน สร้างความไม่พอใจให้แก่รัฐบาล

- ได้รับเลือกเป็นประธานกรรมการก่อตั้งสมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย มีพิธีเปิดป้ายสมาคมในวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน กุหลาบเสนอให้พระยาปริชานูศาสน์ (บิดาของอานันท์ ปันยารชุน) เป็นนายกสมาคมหนังสือพิมพ์ฯ คนแรก กุหลาบเป็นเลขาธิการสมาคม

- วันที่ ๘ ธันวาคม ญี่ปุ่นเดินทัพเข้าไทย เริ่มต้นสงครามมหาเอเชียบูรพา เกิดขบวนการเสรีไทย มีนายปรีดี พนมยงค์เป็นหัวหน้า

พ.ศ. ๒๔๘๕ - เขียนบทความคัดค้านการฟื้นฟูบรรดาศักดิ์ของรัฐบาล จนเป็นผลให้รัฐบาลต้องระงับไป และยังสามารถเขียนบทความคัดค้านรัฐบาลเรื่องการร่วมมือกับญี่ปุ่น จึงถูกรัฐบาลจับกุมข้อหากบฏในราชอาณาจักร ถูกขังอยู่ ๑ เดือน

- พ.ศ. ๒๕๕๖ - สอบได้ ธรรมศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๕๗ - รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ลาออก เนื่องจากแพ้เสียงในการเสนอร่าง พ.ร.บ. สอนฉบับ ต่อสภา
- ได้รับเลือกเป็นนายกสมาคมหนังสือพิมพ์ฯ คนที่ ๓ และได้ดำรงตำแหน่งอยู่สองสมัย (พ.ศ. ๒๕๕๗-๒๕๕๙)
- พ.ศ. ๒๕๕๘ - วันที่ ๑๕ สิงหาคม ญี่ปุ่นประกาศยอมแพ้สงคราม วันที่ ๑๖ สิงหาคม ไทยประกาศ สันติภาพ
- เดือนตุลาคม จอมพล ป. พิบูลสงคราม ถูกจับในคดีอาชญากรรมสงคราม
- พ.ศ. ๒๕๕๙ - ประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยพุทธศักราช ๒๕๕๙ และมีการยกเลิก พ.ร.บ. ว่าด้วยคอมมิวนิสต์ พ.ศ. ๒๕๑๖
- วันที่ ๙ มิถุนายน รัชกาลที่ ๙ เสด็จสวรรคต พ.ศ. ๒๕๕๐
 - วันที่ ๘ พฤศจิกายน คณะนายทหารทำรัฐประหาร มีจอมพล ป. พิบูลสงคราม พลโท ผิน ชุณหะวัณ หลวงกาจ กาจสงคราม พันเอกเผ่า ศรียานนท์ พันเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้ร่วมก่อการ และให้นายควง อภัยวงศ์ จัดตั้งรัฐบาล ต่อมาเกิดการแก่งแย่งชิงอำนาจกันเอง
 - กุลลาบไปศึกษาวิชาการเมืองในประเทศออสเตรเลียเป็นเวลา ๒ ปี
- พ.ศ. ๒๕๕๑ - จอมพล ป. พิบูลสงคราม กลับมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๐
- พ.ศ. ๒๕๕๒ - เหม่าเจ๋อตง และพรรคคอมมิวนิสต์จีนได้รับชัยชนะจากพรรคก๊กมินตั๋ง ประกาศตั้ง สาธารณรัฐประชาชนจีน
- ปรีดี พนมยงค์ ลี้ภัยการเมือง ณ สาธารณรัฐประชาชนจีน จนถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓
 - กลับจากออสเตรเลีย กุลลาบตั้งสำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ เพื่อพิมพ์และจำหน่ายหนังสือของ "ศรีบูรพา" และ "จูเลียต"
- พ.ศ. ๒๕๕๓ - เกิดสงครามในคาบสมุทรเกาหลีระหว่างเกาหลีเหนือซึ่งปกครองด้วยระบอบคอมมิวนิสต์ กับเกาหลีใต้ซึ่งปกครองด้วยระบอบเสรีประชาธิปไตย รัฐบาลไทยประกาศส่งกำลังทหารเข้าร่วม
- จนกว่าเราจะพบกันอีก จัดพิมพ์ครั้งแรก และเป็นเล่มแรกของสำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ นวนิยายขนาดสั้นเรื่องนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นของนวนิยายเพื่อชีวิตซึ่งเป็นพัฒนาการใหม่ของนวนิยายไทย
 - เรื่องสั้น "คำขานรับ" ตีพิมพ์ครั้งแรกในเดลิแมลวันจันทร์

- เขียนบทความเรื่อง "มองคุณนักศึกษา ม.ช.ก. ด้วยแว่นขาว" ให้นักศึกษามหาวิทยาลัย วิชาธรรมศาสตร์และการเมืองนำไปพิมพ์ เพื่อเตือนสตินักการเมืองบางคนในยุคนั้นที่ พยายามทำลายสถาบันแห่งนี้ ประโยคมตะในบทความนี้คือ "ฉันรักธรรมศาสตร์ เพราะธรรมศาสตร์สอนให้ฉันรักประชาชน"
- เริ่มเขียน ปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสม์ ลงพิมพ์เป็นบทความต่อเนื่องใน อักษรสาส์น รายเดือน

พ.ศ. ๒๔๕๔ - เดือนกุมภาพันธ์ มีการประชุมสภาสันติภาพสากลเป็นครั้งแรก ที่เมืองเบอร์ลิน ตะวันออก เรียกร้องให้มหาอำนาจเจรจาตกลงกันให้เกิดสันติภาพขึ้น รวมทั้งกรณี สงครามเกาหลี และมีการรับรองคนไทยสามคนให้เข้าร่วมงานส่งเสริมสันติภาพในสภา นี้ด้วย คือ กุหลาบ สายประดิษฐ์ สัมคร บุรราวาศ และเพทาย โชติनुชิต

- เดือนเมษายน มีการก่อตั้ง คณะกรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทย นายแพทย์เจริญ สืบแสง เป็นประธาน
- หนังสือ ข้าพเจ้าได้เห็นมา เรื่องราวจากประสบการณ์ที่ออสเตรเลีย จัดพิมพ์เป็นครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๕๕ - เดินทางไปสวนโมกข์ ศึกษาพุทธศาสนากับท่านพุทธทาสภิกขุ

- เรื่องแปลและเรียบเรียง เขาถูกบังคับให้เป็นโจร จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรก
- ปราศรัยในที่ประชุมใหญ่สมาคมหนังสือพิมพ์ฯ และเขียนบทความเรียกร้องให้รัฐบาล เลิกเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ และยกเลิก พ.ร.บ. การพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๔
- รับตำแหน่งรองประธานคณะกรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทย เรียกร้องสันติภาพ คัดค้านสงครามเกาหลี
- เดือนตุลาคม เป็นประธานนำคณะจากสมาคมหนังสือพิมพ์ฯ ไปแจกสิ่งของแก่ ประชาชนภาคอีสานที่ประสบภัยแล้ง วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัฐบาลจับกุมกุหลาบ สาย- ประดิษฐ์ พร้อมทั้งนักหนังสือพิมพ์ นักเขียน ข้าราชการ จำนวนมากในข้อหา "ขบถ ภายในและภายนอกราชอาณาจักร" ถูกตัดสินจำคุก ๑๓ ปี ๔ เดือน และถูกคุมขังอยู่ที่ เรือนจำบางขวาง เรียกกันว่ากรณี "กบฏสันติภาพ"

พ.ศ. ๒๔๕๖ - เรื่องสั้นที่มีชื่อเสียงของ "ศรีบูรพา" เรื่อง "ขอแรงหน่อยเถอะ" ตีพิมพ์ครั้งแรกใน ปียะมิตร พ.ศ. ๒๔๕๗

- ฝ่ายเวียดนามเหนือรบชนะฝรั่งเศสในสมรภูมิตียนเบียนฟู
- ไทยเข้าร่วมในองค์การ SEATO ซึ่งสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำ เพื่อต่อต้านการขยาย อิทธิพลของฝ่ายคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคนี้

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

- พ.ศ. ๒๕๕๘ - นวนิยายเรื่อง แลไปข้างหน้า ภาคปฐมวัย จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรก
 - เขียนบทความเกี่ยวกับพุทธศาสนา นามปากกา "อุบาสก" ลงในหนังสือพิมพ์ วิปัสสนาสาร ของสำนักวิปัสสนากรรมฐาน วัดมหาธาตุ
- พ.ศ. ๒๕๖๐ - เดือนกุมภาพันธ์ ได้รับนิรโทษกรรมเนื่องในวโรกาสครบรอบ ๒๕ พุทธศตวรรษ
 - เดือนเมษายน ร่วมประท้วงรัฐบาลกรณีจับ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช บรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามรัฐ
 - เดือนกันยายน จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหาร จอมพล ป. พิบูลสงครามหนีออกนอกประเทศ
 - เดือนพฤศจิกายน ได้รับเชิญให้เดินทางไปเยือนสหภาพโซเวียตเพื่อร่วมฉลองครบรอบ ๔๐ ปีของการปฏิวัติโซเวียต
 - หนังสือ อุดมธรรมกับความเรียงเรื่องพุทธศาสนา ๑๓ บท จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรก
 - เขียน แลไปข้างหน้า ภาคมัชฌิมวัย ลงพิมพ์เป็นตอนๆ ในปิยะมิตร
- พ.ศ. ๒๕๖๑ - วันที่ ๑ มกราคม จอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี คนที่ ๑๐
 - แม่ ผลงานแปลจากงานประพันธ์ของแมกซิม กอร์กี้ จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อเดือนมิถุนายน โดยสำนักพิมพ์บุษบาบรรณ
 - ไปสหภาพโซเวียต หนังสือเล่มสุดท้ายของสำนักพิมพ์สุภาพบุรุษ
- เดือนสิงหาคม นำคณะผู้แทนส่งเสริมและแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมไปเยือนสาธารณรัฐประชาชนจีน
 - วันที่ ๒๐ ตุลาคม จอมพลสฤษดิ์ ทำการปฏิวัติอีกครั้ง ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีเองสั่งจับกุมคุมขังผู้รักชาติรักประชาธิปไตยจำนวนมาก กุหลาบขอลี้ภัยอยู่ในจีน
 - เดินทางจากจีนไปร่วมประชุมกลุ่มนักเขียนเอเชีย-แอฟริกาที่เมืองทาเคนท์ สหภาพโซเวียต
- พ.ศ. ๒๕๖๖ - จอมพลสฤษดิ์ ถึงแก่อสัญกรรม จอมพลถนอมขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี
- พ.ศ. ๒๕๖๗ - เป็นหัวหน้าคณะเข้าร่วมประชุมสัมมนาทางวิทยาศาสตร์ (สาขาสังคมศาสตร์) ที่ปักกิ่ง
- พ.ศ. ๒๕๖๘ - เป็นหัวหน้าคณะเข้าร่วมประชุมนานาชาติที่ฮานอย ในการสนับสนุนประชาชนเวียดนามต่อต้านการรุกรานของสหรัฐอเมริกา
- พ.ศ. ๒๕๖๙ - เป็นหัวหน้าคณะเข้าร่วมประชุมกลุ่มนักเขียนเอเชีย-แอฟริกาที่ปักกิ่ง
- พ.ศ. ๒๕๖๖ - เกิดเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม พลังประชาชนล้มล้างรัฐบาลเผด็จการถนอม-ประภาส-ณรงค์ กุหลาบเขียนบทวิกรมรำลึกถึงเหตุการณ์ส่งมาเมืองไทย

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

- พ.ศ. ๒๕๑๗ - วันที่ ๑๖ มิถุนายน กุหลาบ สายประดิษฐ์ ถึงแก่กรรมด้วยโรคปอดบวมและเส้นโลหิตหัวใจตีบที่โรงพยาบาลเซี่ยะเหอในปักกิ่ง อัฐิส่วนหนึ่งเก็บไว้ที่สุสานป่าเป่าซาน
- พ.ศ. ๒๕๑๘ - แลไปข้างหน้า ภาคมัชฌิมวัย จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรก
- พ.ศ. ๒๕๑๙ - เกิดเหตุการณ์ ๖ ตุลาคม พลัดดันนักศึกษาจำนวนมากเข้าป่าเป็นแนวร่วมพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย
- พ.ศ. ๒๕๒๑ - รัฐบาล พล.อ. เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ออก พ.ร.บ. นิรโทษกรรม "คดี ๖ ตุลา"
- พ.ศ. ๒๕๒๘ - ข้างหลังภาพ สร้างเป็นภาพยนตร์ครั้งแรก โดยเป็ยก โปสเตอร์
- พ.ศ. ๒๕๓๑ - กองทุนศรีบูรพา มอบรางวัล "ศรีบูรพา" แก่นักเขียนที่สร้างสรรค้งานอันมีคุณค่าแก่สังคมและมนุษยชาติ เป็นปีแรก คือ "เสนีย์ เสาวพงศ์" หรือนายศักดิ์ชัย บำรุงพงศ์
- พ.ศ. ๒๕๓๗ - อัฐิของกุหลาบได้รับการนำกลับมาไว้ที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๔๑ - ถนนสายหนึ่งในเขตบางกะปิ กรุงเทพฯ ได้รับการตั้งชื่อว่า ถนนศรีบูรพา และมีการจัดทำแผ่นป้ายคำสดุดีสันติภาพลายมือกุหลาบ สายประดิษฐ์ติดไว้ที่สวนสันติภาพ
- พ.ศ. ๒๕๔๓ - ในวาระเฉลิมฉลอง ๑๐๐ ปีชาตกาล รัฐบาลบุรุษอาวุโส คณะอนุกรรมการฝ่ายรางวัลปรีดีพนมยงค์ มอบรางวัลปรีดี พนมยงค์ สำหรับบุคคลผู้มีผลงานดีเด่นด้านประชาธิปไตยในรอบ ๑๐๐ ปีแก่ กุหลาบ สายประดิษฐ์
- พ.ศ. ๒๕๔๔ - ข้างหลังภาพ สร้างเป็นภาพยนตร์ครั้งที่ ๒ โดย เชิด ทรงศรี
- พ.ศ. ๒๕๔๕ - ข้างหลังภาพ จัดพิมพ์เป็นเล่มครั้งที่ ๓๖
- พ.ศ. ๒๕๔๖ - วันที่ ๑๗ ตุลาคม ยูเนสโก (UNESCO) ประกาศการคัดเลือกบุคคลดีเด่นของโลก ปี พ.ศ. ๒๕๔๖-๒๕๔๘ รวม ๔๓ คน เป็นคนไทยสองคน คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และ กุหลาบ สายประดิษฐ์
- พ.ศ. ๒๕๔๘ - วันที่ ๓๑ มีนาคม การฉลอง ๑๐๐ ปีชาตกาล กุหลาบ สายประดิษฐ์

ภาคผนวก ข.

ภาพถ่ายของกุหลาบ สายประดิษฐ์

ลักษณะเป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมหาธนวุฒิ โชติธมฺโม (อุปัชฌ)
- วัน/เดือน/ปีเกิด : วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๑
- สถานที่เกิด : ๓๕ หมู่ ๔ บ้านหนองบ่อ ต.หนองหิน อ.เมือง จ.ยโสธร
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดมหาธาตุฯ แขวงบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร
- วุฒิการศึกษา : น.ธ.เอก, ป.ธ. ๖, พ.ศ. ๒๕๔๓ พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาจริยศึกษา
คณะครุศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์การทำงาน : เป็นครูสอนปริยัติธรรม สำนักเรียนวัดหนองไม้ตาย จ. ยโสธร
เป็นวิทยากรอบรมเยาวชนภาคฤดูร้อน พ.ศ. ๒๕๔๐ ถึงปัจจุบัน
เป็นครูช่วยสอน โรงเรียนวัดมหาธาตุฯ พ.ศ. ๒๕๔๖ ถึงปัจจุบัน